

छत्रपती संभाजी महाराज विरचित

॥ बुधभूषण ॥

BUDHABHŪṢANA

मराठी अनुवाद :: ENGLISH TRANSLATION

अनुवादक TRANSLATORS

मैत्रेयी देशपांडे
Maitreyee Deshpande

गणेश थिटे
Ganesh Thite

वसंत गाडगीळ
Vasant Gadgil

छत्रपती संभाजी महाराज विरचित

बुधभूषण

Composed by *Chatrapati Sambhājī Mahārāja*

Budhabhūṣaṇa

मराठी आणि इंग्रजी अनुवाद

मैत्रेयी देशपांडे

गणेश उमाकांत थिटे

वसंत अनंत गाडगीळ

Translated into Marathi and English

Maitreyee Deshpande

Ganesh Umakant Thite

Vasant Anant Gadgil

भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर, पुणे

स्थापना : १९१७

Title : Budhabhūṣaṇa

Translator : Maitreyee Deshpande, Ganesh Umakant Thite, Vasant Anant Gadgil

© Publisher: Bhandarkar Oriental Research Institute

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, without the prior written consent of the publisher.

Published by
Sudheer Vaishampayan
Honorary Secretary,
Bhandarkar Oriental Research Institute
812, Shivajinagar, Chiplunkar Road,
Pune 411004
E-mail: publications@boriindia.org

First Edition: 17 April 2024, Chaitra Shudh 9, Shree Ram Navami, Shake 1946

Cover Design: Devadatta P. Balkawade, Vishal Kale

Type Setting: Asavaree Mahajan

Printed at : Mandar Printers
Shop No. 2,
756 Kasba Peth,
Pune 411 011

ISBN: 978-93-92194-38-2

Price: Rs. 800/-

All the views expressed in the book are of the author. Bhandarkar Oriental Research Institute, is not responsible for the same.

अनुक्रमणिका

१. प्रस्तावना	चार
२. Introduction	सहा
३. अध्याय पहिला	१- ७८
४. अध्याय दुसरा राजनीति:	७९ - २९५
५. अध्याय तिसरा प्रकीर्णनीति:	२९६ - ३१७
६. लेखनसूची	३१८
७. श्लोकसूची	३१९ - ३३५
८. शब्दसूची	३३६ - ३४४

प्रस्तावना

बुधभूषण ह्या ग्रंथाची पहिली आवृत्ती भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन संस्थेने १९२६ मध्ये प्रकाशित केली. ह्या आवृत्तीत बुधभूषणाचा संपादित पाठ आणि टीपा होत्या. ह्या आवृत्तीचे संपादक हरी दामोदर वेलणकर होते. ह्या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ती २०२० मध्ये भांडारकर संस्थेने काढली. आता हेच काम पुढे नेत ह्या ग्रंथाचे मराठीत आणि इंग्रजीत सटीप भाषांतर संस्था प्रकाशित करत आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराज आणि छत्रपती संभाजी महाराज ह्या विषयींच्या बखरीतून छत्रपती संभाजी महाराजांबद्दलची माहिती उपलब्ध होते. ह्यावरून कळते की छत्रपती संभाजी महाराजांचे संस्कृतविषयक अध्ययन झाले होते. इतर काही ऐतिहासिक दाखल्यांवरूनही हे कळते की छत्रपती संभाजी महाराज ह्यांनी संस्कृतचे अध्ययन केले होते. असेही कळते की त्यांच्या पदरी अनेक संस्कृत विद्वान् होते. ह्या सर्व गोष्टी छत्रपती संभाजी महाराज हेच ह्या ग्रंथाचे संपादक होते हे सिद्ध करण्यासाठी पुरेसे आहेत. तसेच त्यांनी त्यांच्या पूर्वजांची माहिती सांगणारे काही श्लोक, स्वतःच रचले असतील.

‘बुधभूषण’, ‘नायिकाभेद’ आणि ‘नखशिखा’ ह्या रचनांचा कर्ता छत्रपती संभाजी महाराज होते असे मानले जाते. गागाभट्टांनी ‘समयनय’ ह्या कालनिर्णय करणाऱ्या ग्रंथाचा लेखक छत्रपती संभाजी महाराज होते असे सांगितले आहे. केशव पंडित अध्यक्ष ह्यांनीदेखील ‘धर्मकल्पलता’ ह्या धर्मशास्त्राविषयीच्या ग्रंथाचा कर्ता छत्रपती संभाजी महाराज होते असे सांगितले आहे.

ह.दा. वेलणकरांनी वापरलेली बुधभूषणाची एकुलती एक पोथी मुंबईच्या एशियॅटिक सोसायटीमध्ये संग्रहित आहे. ही पोथी अंदाचे २५० वर्षे जुनी असावी. ह्या पोथीवर आधारित बुधभूषणाची पहिली आवृत्ती वेलणकरांनी तयार केली. ह्या पोथीत अनेक ठिकाणी चुका आहेत आणि काही ठिकाणी जिथे शब्द उपलब्ध नाहीत तिथे मोकळ्या जागा देखील आहेत. म्हणूनच छापील आवृत्तीत देखील चुकीचे शब्द आणि मोकळ्या जागा दिसतात. वेलणकरांनी काही पाठांमध्ये काही शब्द/अक्षरे अर्थनिर्धारणासाठी सुचवलेली आहेत. ‘बुधभूषण’ हे संकलन असल्यामुळे वेलणकरांनी ह्यातील अनेक श्लोकांचे स्रोत सांगितले आहेत. तरीही अनेक श्लोकांचे स्रोत सापडत नाहीत.

‘बुधभूषण’ ग्रंथांत ८८२ श्लोक आहेत. ते तीन अध्यायात विभागलेले आहेत. पहिल्या अध्यायात १९४ श्लोक आहेत. पहिले ६ श्लोक हे भगवान् श्री शंकर ह्यांना आणि देवी पार्वतीला आवाहन करणारे आहेत. श्लोक ७ - १७ ह्यात छत्रपती संभाजी महाराजांच्या कुळाच्या इतिहासाची थोडक्यात माहिती आहे. श्लोक १८ - २८ हे भवानीस्तुतीचे आहेत. श्लोक २९ - ४३ इतर देवतांची स्तुती करणारे आहेत आणि श्लोक ४४ - ६१ हे आशीर्वचनपर आहेत. हे श्लोक प्राचीन असून विविध ठिकाणांहून गोळा केलेले आहेत. ह्यानंतर सुभाषिते आहेत. ही सुभाषिते अनेकदा प्रख्यात कवींच्या रचना असतात, जे आकर्षक असल्यामुळे लोकप्रिय होतात आणि त्यांचे रचयिते मात्र अज्ञात राहतात. सुभाषितांचाच एक प्रकार म्हणजे अन्योक्ति. येथे १३० (श्लोक ६२ ते १९१) अन्योक्ती आहेत. त्यानंतर ३ कोड्यांसारखे श्लोक आहेत, ज्यांना अन्तर्लापिका म्हणतात.

दुसऱ्या अध्यायात ६३० श्लोक आहेत. ते राजनीतीशी निगडित आहेत. हे श्लोक अनेकदा मत्स्यपुराण, विष्णुधर्मोत्तरपुराण कामन्दकीयनीतिसार इत्यादींमधून घेतलेले दिसतात. ते श्लोक पुढीलप्रमाणे विविध राजनीतिपर विषयांवरचे आहेत : राजा आणि त्याची पात्रता (१ - ३१); त्याचे सहायक (३२ - ४६); प्रधानमंत्री (४७ - ७१); राजपुत्र, त्याचे शिक्षण आणि त्याची कर्तव्ये (७२ - ९१); राजाचे सल्लागार (९२ - ९६); राज्याशी संबंधित इतर घटक, जसे राजकोष (९७ - १०६); राष्ट्र (१०७ - ११०); दुर्ग (किल्ले), त्यांचे प्रकार आणि किल्ल्यातील विभाग (१११ - १८६); बल (सैन्य) (१८७ - १९८); राजाची कर्तव्ये (१९९ - २०३); राजाचे हेर (२०४ - २१५); इतर अधिकारी (२१६ - २४१); मंत्रिमंडळ आणि त्यातील मंत्री (२४२ - २७३); राजदूत (२७४ - २८४); राजाची कर्तव्ये (२८५ - ३२१); राजाचे दोष (३२२ - ३६७); आक्रमण (३६८ - ३९६) आणि सामान्यपणे राजाची कर्तव्ये (३९७ - ६३०).

तिसऱ्या अध्यायाचे नाव 'प्रकीर्णनीति' असे आहे आणि त्यात विविध विषयांवर ५८ पूर्ण श्लोक आहेत. शेवटचा ५९वा श्लोक अपूर्ण आहे.

काही काळापासून, विशेषतः दुसरी आवृत्ती काढल्यापासून भांडारकर संस्थेत ह्या ग्रंथाच्या भाषांतराविषयी चौकशी केली जात होती. मराठीत काही भाषांतरे उपलब्ध आहेत, पण ती वाग्विद्या-दृष्ट्या तितकीशी अचूक नाहीत. म्हणूनच, ही गरज ओळखून संस्थेने हे भाषांतराचे काम हाती घेतले. हे भाषांतर सटीप आहे तसेच सोबत श्लोकांचे मिळाले तेवढे पाठभेद पण दिले आहेत. अभ्यासकांच्या सोयीसाठी श्लोकानुक्रमणी आणि शब्दानुक्रमणी दिलेली आहेत. ह्या ग्रंथातील वाक्ये ज्या काळात लिहिली गेली आहेत त्या काळानुसार वाचली गेली पाहिजेत. कालविपर्यासाने सध्याच्या आपल्या जगाविषयीच्या दृष्टिकोणातून ती पाहिली जाऊ नयेत. अनेक दिवसांची, संस्कृतच्या आणि इतरही वाचकांची गरज ह्या भाषांतराने पूर्ण होईल.

आम्ही भांडारकर संस्थेच्या अधिकाऱ्यांचे आभारी आहोत. त्यांनी आम्हाला हे काम करण्याची संधी दिली.

यंदाचे वर्ष हे शिवाजी महाराजांच्या "छत्रपति" पदी राज्याभिषेकाचे, तसेच संभाजी महाराजांच्या "युवराज" पदी राज्याभिषेकाचे, ३५०वे वर्ष आहे. हे औचित्य साधून, हा ग्रंथ यंदा प्रकाशित करण्यात येत आहे.

मैत्रेयी देशपांडे
गणेश उमाकांत थिटे
वसंत अनंत गाडगीळ

Introduction

The *Budhabhūṣaṇa* was first published by the Bhandarkar Oriental Research Institute in 1926. This was the edition which contained the edited text of the *Budhabhūṣaṇa* with notes. The editor of this edition was Hari Damodar Velankar. This edition was reprinted in 2020 by the Institute. Now the Institute is taking this work forward and is bringing out the translation of this text into Marathi and English along with the original text.

We get references to the life of *Chatrapati Sambhājī Mahārāja* through the different chronicles on *Chatrapati Śivājī Mahārāja* and *Chatrapati Sambhājī Mahārāja*. These indicate that *Chatrapati Sambhājī Mahārāja* had undergone training in Sanskrit and its literature. Through various historical documents we can learn that *Chatrapati Sambhājī Mahārāja* was engaged in some sort of Sanskrit study. He also had many Sanskrit *Panḍitas* in his court. All this is sufficient to prove that *Chatrapati Sambhājī Mahārāja* was the real compiler of this work and he may have himself composed the first few verses about his ancestry.

Some works like the *Budhabhūṣaṇa*, *Nāyikābheda* and *Nakhaśikha* have been attributed to *Chatrapati Sambhājī Mahārāja*. *Gāgābhaṭṭa* dedicated his work 'Samayanaya' which deals with time determination to *Chatrapati Sambhājī Mahārāja*. *Keśava Paṇḍita Adhyakṣa* attributed the work on *Dharmaśāstra* entitled 'Dharmakalpalatā' to him.

The single manuscript of *Budhabhūṣaṇa* which was used by H.D. Velankar is kept in Asiatic Society of Bombay. The manuscript is approximately 250 years old. Based on it, he prepared the printed edition. This manuscript is incorrect in many places and has gaps indicating missing words. It is therefore that this printed edition too has the incorrect or corrupt readings and gaps for the missing words. Velankar has suggested some corrections to some readings which are mentioned in brackets. Since *Budhabhūṣaṇa* is an anthology Velankar has attempted to find the sources of some of those verses. Still some verses were untraceable.

There are a total of 882 verses divided into three chapters. The first chapter has 194 verses. The first six verses are invocatory in nature and a prayer to God *Śiva* and Goddess *Pārvatī*. The verses from seven to seventeen contain a brief history of the family of the author viz. *Chatrapati Sambhājī Mahārāja*. The verses eighteen to twenty eight are in praise of Goddess *Bhavānī*. Verses 29 to 43 are in praise of different divinities and verses 44 to 61 express benediction. These verses are culled out from ancient well known works. These are followed by the *Subhāṣitas*, which are quotations from well known authors, rendered popular owing to their strikingness, but often the sources of which are

unknown. Here we come across the type of *Subhāṣitas* called *Anyoktis* in 130 verses (62 - 191). These are followed by three literary puzzles known as *Antarlāpikā*.

The second chapter has 630 verses. They are related to the statesmanship (*Rājanīti*). The author deals with the different topics in verse form. These verses are generally cited from other works like *Matsya* and *Viṣṇudharmottara Purāṇas* and the *Kāmandakīyanītisāra*. They are as follows :- The king and his qualifications (1 - 31); his assistants (32 - 46); the prime minister (47 - 71); the princes, their education and duties (72 - 91); King's advisors (92 - 96); the other component parts of a kingdom, like the royal treasury (*Kośa*) (97 - 106); the kingdom (*Rāṣṭra*) (107 - 110); the fort (*Durga*) and its types and divisions (111 - 186); the army (*Bala*) (187 - 198); the duties of a King (199 - 203); the spies (*Cāra*) (204 - 215); the other office-bearers (216 - 241); councilors and the counsel (242 - 273); ambassador (*Rājadūta*) (274 - 284); duties of a king (285 - 321); the vices of a king (322 - 367); invasion (368 - 396); and the duties of a king in general (397 - 630).

The third chapter contains verses on miscellaneous information and so this chapter is called *Prakīrṇanītiḥ*. This chapter has 58 complete verses the 59th being incomplete.

For quite some time, especially since its reprint, the Institute had enquiries regarding the translation of this work. The few available Marathi translations of this work are not philologically accurate. It is therefore, that this work was undertaken by us and it is now being published. It contains the original text, its literal translation into Marathi and English along with critical and explanatory notes. The present editors have tried to give the variants of as many verses as possible. There is a verse index and also a word index to help the readers for further study. The contents of this text should be read in the light of their prevailing time. They should not be anachronistically interpreted with a modern world-view. We are sure that this will satisfy the long felt need of the Sanskrit scholars and readers in general.

We are grateful towards the management of BORI for having given us this opportunity to bring out these translations.

This year is the 350th anniversary of the coronation of Shivājī Mahārāja as a king, Chatrapati and the coronation of prince Sambhājī Mahārāja as heir-apparent, Yuvarāja. This work is being published now to commemorate this occasion.

**Maitreyee Deshpande
Ganesh Umakant Thite
Vasant Anant Gadgil**

श्री

बुधभूषणम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीनृसिंहाय नमः ॥

देवदानवकृतस्तुतिभागं हेलया विजितदर्पितनागम् ।
भक्तविघ्नहनने धृतर(य)त्नं तं नमामि भवबालकरत्नम् ॥१॥

मदोन्मत्त हत्तीना अगदी सहजपणाने जिंकून, देवाच्या आणि राक्षसांच्या स्तुतीचे मानकरी ठरलेल्या, भक्तांच्या संकटांचा नाश करणाऱ्या, श्री शिव शंकराच्या पुत्ररत्नाला (गजाननाला) मी वंदन करतो.

I salute (*Gajānana*) the jewel like son of *Śiva* who has easily conquered the intoxicated elephants, has become the object of praise of the Gods and men (and) who is the destroyer of the obstacles of the devotees.

शशाङ्कमौलिं भसितेन भासुरं पञ्चाननं शैलसुताधिनाथम् ।
त्र्यक्षं गिरीशं दशबाहुमण्डितं कुबेरमित्रं सततं नमामि ॥२॥

मस्तकावरील चन्द्राने आणि भस्माने शोभून दिसणाऱ्या, अतिशय उग्र असणाऱ्या, हिमालयकन्या-पार्वतीचा पती अशा, दशभुजांनी शोभणाऱ्या अशा आणि कुबेराच्या मित्राला त्रिनेत्र गिरीशाला मी सतत वंदन करतो.

I pray the one who is radiant due to the moon on the forehead and the ashes, (extremely formidable due to) the five-heads, the husband of the daughter of the *Himālaya*, adorned with ten arms, the friend of *Kubera*, the three-eyed *Girīśa* (Lord *Śiva*).

विरिञ्चिविष्णुवन्दितं नगाधिराजकन्यका-
विभूषितार्धविग्रहं प्रभूतबन्दिसंस्तुतम् ।
लसज्जटातटस्फुरत्सुरापगाविनिःसर-
द्विशुद्धवारिशीतलं नमामि चन्द्रशेखरम् ॥३॥

ब्रह्मदेव आणि विष्णूने वंदन केल्या गेलेल्या, पर्वतराज (हिमालया)ची कन्या (पार्वती) ही अर्धांगी म्हणून

शोभून दिसणारी आहे अशा, अनेक बंदी अशा राक्षसांकडून स्तुती केल्या गेलेल्या अशा, जटाजूटात चमकणाऱ्या देवनदी गंगेच्या अत्यंत शुद्ध शीतल प्रवाहाने सुशोभित अशा, चन्द्रशेखराला (शंकराला) मी नमन करतो.

I bow to (Lord *Śiva*), the one who has been saluted by Lord *Brahma* and *Viṣṇu*, who is looking elegant due to the daughter of the King of the Mountains being his wife, one who is praised by the imprisoned (demons), the one who has moon on his crest, hair in tufts and is beautified by the extremely pure, cool flow of the divine river *Gaṅgā*.

अज्ञानकृष्णसर्पेण दंशिता भुवि मानवाः।
तेषां जीवनहेत्वर्थं नौमि जाङ्गलिकं गुरुम् ॥४॥

जगातील सारे मानव अज्ञानरूपी कृष्णसर्पाने डसलेले आहेत. त्यांना जिवंत ठेवण्यासाठी, सापाचे विष उतरवणाऱ्या वैद्यासारख्या असणाऱ्या गुरूला, मी नमस्कार करतो.

All the men in the world are bitten by the snake in the form of ignorance. I salute him, who is my teacher, the physician who can remove the poison of the snake and keep the men alive.

या भवेक्षणचका(को)रचन्द्रिका शांभवी निजजनस्य पालिका ।
या तुषारगिरिराजकन्यका सा ममास्तु शुभकालमालिका ॥५॥

जी संसाराच्या नेत्ररूपी चकोर पक्ष्यांना चांदण्याप्रमाणे आहे, जी शंभुपत्नी (शांभवी) स्वकीयांची रक्षक आहे, पर्वतराज हिमालयाची सुकन्या आहे, ती मला शुभ कालाची मालिका ठरो.

Let the wife of *Śambhū* (*Śāmbhavī*), who is like moon-light for the *Cakora*-birds in the form of the eyes of the world, the protector of the near ones, the daughter of the King of Snowy Mountains, be the provider of auspicious time for me.

सर्वदेवमयीमीशां नौमि भूषासमन्विताम् ।
यस्याः कटाक्षमात्रेण जायन्ते विबुधा नराः ॥६॥

सर्व दैवतांचे स्वरूप असणाऱ्या, सामर्थ्यावान् अशा तसेच, अलंकारांनी सुशोभित अशा, जिच्या नुसत्या कटाक्षानेसुद्धा माणसे शहाणी होतात, अशा पार्वतीमातेला मी नमन करतो.

I bow to that mother *Pārvatī*, being the form of all the gods, being powerful one, and the one with whose mere glance the men become wise.

(Note - Verses from 7 to 17 have been translated into English by H. D. Velankar and are reproduced here.)

भृशबदा(ला)न्वयसिन्धुसुधाकरः प्रथितकीर्तिरुदारपराक्रमः ।
अभवदर्थकलासु विशारदो जगति शाहनृपः क्षितिवासवः ॥७॥

अमृतसागरातून आलेल्या चन्द्राप्रमाणे पराक्रमी भृशबलवंशात असलेला, कीर्तिशाली, अतिशय पराक्रमी, राज्यशासनात आणि कलांमध्ये प्रवीण, पृथ्वीवरील जणू इन्द्रच असा राजा शाहजी होता ;

There was a king called *Śāha* (*Śāhaji*), who was the *Indra* of the earth, who was skilled in politics and fine arts, whose deeds were brave and noble, whose fame was extensive and who was the moon rising from the midst of the ocean in the form of the family of *Bhrśabalas*;

येनाकर्णविकृष्टकार्मुकचलत्काण्डावलीकर्तित-
प्रत्यर्थिक्षितिपालमौलिनिवहैरभ्यर्चि विश्वंभरा ।
यस्यानेकधसुंधरापरिवृढप्रोत्तुङ्गचूडामणेः
पुत्रत्वं समुपागतः शिव इति ख्यातः पुराणो विभुः ॥८॥

ज्यांनी शत्रुत्व करणाऱ्या अनेक राजांची गर्विष्ठ मुण्डकी, कानापर्यंत ताणून खेचलेल्या धनुष्याने वेध घेऊन उडवली आणि त्या मुण्डमालांनी पृथ्वीची पूजा केली, ज्याला (शहाजी राजाला), सगळ्या पृथ्वीला कीर्तीने गवसणी घालणारे, उत्तुङ्ग शिरोभूषण ठरलेले पुराणातील सर्वश्रेष्ठ शिवासारखे शिव (शिवाजी) नावाचे पुत्ररत्न झाले.

Who worshipped the earth with an offering of the multitudes of the heads of hostile princes, which were severed (from their trunks) by a volley of arrows discharged from his bow, which was drawn up to the ear - to him, the lofty crest jewel of numerous princes, was born the primeval Lord (i.e. *Viṣṇu*) as his son, known widely by the name '*Śiva*'.

कलिकालभुजंगमावलीढं निखिलं धर्ममवेक्ष्य विक्लवं यः ।
जगतः पतिरंशतोवतापोः(तीर्णः) स शिवच्छत्रपतिर्जयत्यजेयः ॥९॥

कलिकाळरूप सर्पाकडून गिळल्या गेलेल्या, धर्माची विकल अवस्था झालेल्या, शिवरूप धारण केलेल्या अज्ञेय अशा, जगाच्या पती(विष्णू)चा अंशावतार अशा छत्रपति शिवरायाचा जयजयकार असो.

Victorious as *Śiva*, the invincible *Chatrapati*, Lord of Umbrella, who is (none but) the lord of the world, (i.e. God *Viṣṇu*) who has assumed a partial incarnation, having seen the whole religion in distress, as it was bitten by the venomous serpent in the form of the *Kali* age.

येन क्षोणितले कलावविकले बुद्धावतारं गते
गोपालेखिलवर्णधर्मनिचये म्लैच्छैः समासादिते ।
भूयस्तत्परिपालनाय सकलाञ्जित्वा सुरद्वोषिणः
स्वे स्वे वर्णपथे चिरेण विहिता विप्रादिवर्णाः क्रमात् ॥१०॥

ज्याने (शिवाजीने) पृथ्वीतलावर प्रबळ कलियुगातील विष्णूच्या बुद्धावतारात, म्लेच्छांनी नेस्तनाबूत केलेल्या सगळ्या वर्णधर्मांच्या आचारांचे रक्षण करण्याकरिता, देवद्वोष्टांना जिंकून, ब्राह्मण इत्यादि वर्णांना त्यांच्या त्यांच्या वर्णधर्ममार्गात, खूप काळानंतर, सुस्थिर केले.

(*Śiva*) - who in the course of the *Buddha* incarnation of *Gopāla*, while *Kali* was still in his full strength on earth, (lit. had not declined) set up the Brahmins and the other castes on a firm foundation in their respective walks of life, by vanquishing the enemies of the gods - with a view to protect and revive the caste religion, which had been violently disturbed by the *Mlecchas*.

आकर्णाटकदेशतो गिरिवरे सहोप्यसहो परै-
दुर्गाणि क्षितिपालनाय नृपतेर्यो बागलाणावधि ।
आकृष्णातटमासमुद्रमभितः कृत्वा कृती दुर्गमे
दुर्गे रायरिसंज्ञके विजयते भूमीभृतामग्रणीः ॥११॥

कर्नाटकापासून बागलाणपर्यंत आणि कृष्णानदीतीरापासून सागरतीरापर्यंत असणाऱ्या, शत्रूलासुद्धा जिंकण्यास कठीण (असह्य) अशा सह्य पर्वतराजीमधील, दुर्गम अशा ठिकाणी पृथ्वीचे रक्षण करण्याकरिता, रायरि (रायगड) नावाचा किल्ला उभारणाऱ्या, श्रेष्ठ पृथ्वीपालकाचा (शिवाजी महाराजांचा) जयजयकार असो.

Having built fortresses for the protection of the earth on the best of the mountains inaccessible to the enemies, though called *Sahya*, between *Karnāṭaka* on the one hand and *Bāgalāṇa* on the other and between the river *Kṛṣṇā* and the ocean (western), the foremost among the kings, reigns victorious in the inaccessible fort called *Rairi* (or Raigad).

आपूर्वाचलपश्चिमाम्बुधिमथाप्यासेतुशीताचलं
निर्जित्यावनिमण्डलं च करदीकृत्याखिलान्भूमिपान् ।
श्रौतं धर्ममवाप्य सद्भिरुदितं राजाभिषेके परं
छत्राद्यैर्नृपलक्षणैरनुदिनं सिंहासने राजते ॥१२॥

पूर्वेकडील पर्वतापासून पश्चिमेकडील समुद्रापर्यंत आणि सेतु (रामसेतु=रामेश्वर)पासून ते हिमालयापर्यंतच्या भूमण्डलावरील सर्व राजांना करवसुलीने जिंकून, सज्जनांनी सांगितलेल्या वैदिक धर्माचा स्वीकार करून राज्याभिषेक झाल्यावर, छत्रादि राजलक्षणांनी युक्त सिंहासनावर (छत्रपति शिवाजी) नित्य शोभून दिसतो.

He conquered the whole of the earth from the eastern mountain to the western ocean and from the *Setu* (Adam's Bridge) to the mountain of cold (i.e. the Himalayas), and made all the princes pay tribute to him. Having learnt the duties prescribed by the *Śrutis*, declared to him by the learned, he shines, day by day, on his throne, after the Coronation ceremony, by means of such symbols of royalty as the *Chattra* etc.

नानादेशसमागतान् द्विजवरान्येनाभिषेकोत्सवे ।
संतर्प्यातुलतोलितैर्बहुधनैर्वस्त्रैर्गजैर्वाजिभिः ।
चन्द्रप्रेरितचन्द्रिकेव विमला गेया बुधैर्बन्दिभिः
कीर्तिः सर्वदिगन्तरेषु जयिना विस्तारिता भूभृता ॥१३॥

नाना देशातून आलेल्या श्रेष्ठ आचार्य ब्राह्मणांना अभिषेकोत्सवात भरपूर धनसंपदा, वस्त्रप्रावरणे, हत्ती, घोडे ह्यांसारखे बहुमोल पशू ह्यांचे दान करून संतुष्ट केले. चन्द्राच्या चांदण्याप्रमाणे निष्कलंक कीर्तीचा, विद्वानांनी आणि गायकांनी गायन केलेल्या कीर्तीचा प्रसार सर्व दिशा-उपदिशांना त्या विजयी राजाने केला.

Who being a victorious prince, satisfied, on the festive occasion of his coronation, the Brahmins, who had come from different places, with countless gifts of coins, garments, elephants and horses; and thus spread in all directions

his fame, fit to be sung by gods and resembling in its purity, the luster which shoots from the moon.

सोयं यस्य गडो नरेन्द्रवहितैः प्रासादहर्म्यैरदृतैः (?)
न्यरापपा (रम्यैरापण ?) चत्वरैश्च परितः पूर्णैः सरोभिर्नवैः ।
विद्वद्वैदिकवैद्यवर्यगणकैराद्यैश्च सन्मन्त्रिभिः
सैन्यैश्चापि चतुर्विधैरगणितैर्भाति प्रतापान्वितैः ॥१४॥

तोच हा जिकलेला, राजाचा (राय)गड, राजवाडा, नवनवीन सरोवरांनी वेढलेला, अनेक गच्छ्या असलेले महाल, बाजारपेठांचे चौक, तसेच विद्वान्, वेदवेत्ते वैदिक, श्रेष्ठ वैद्य, ज्योतिषी आणि पिढीजात (सेवेत असलेले) उत्तम मन्त्री व असंख्य पराक्रमी चतुरङ्ग सैन्यदल यांनी शोभून दिसत होता.

He, it is, whose fort shines with palaces and mansions in which princes dwell, with arches and beautiful market squares, with new lakes with water all around, with learned priests, physicians and astrologers, with honest hereditary ministers and with the numberless brave armies of four kinds.

तस्यात्मजः शंभुरिति प्रसिद्धः समस्तसामन्तशिरोवसन्तः (वतंसः) ।
यः काव्यसाहित्यपुराणगीतकोदण्डविद्यार्णवपारगामी ॥१५॥

त्याचा (शिवाजी राजाचा) सगळ्या मांडलिकांमध्ये शिरोभूषण म्हणून असलेला, त्यांचा मुलगा शंभू म्हणून प्रसिद्ध झाला ; जो काव्य, साहित्य, पुराण, संगीत, धनुर्विद्या ह्या विद्यासागरात पारंगत होता.

His son who is the crest jewel of all feudatory chiefs and who is well-versed in (lit. has crossed the ocean in the form of) poetry, rhetorics, *purāṇas*, music and archery, is famous by the name *Śambhu*.

विविच्य शास्त्राणि पुरातनानामादाय तेभ्यः खलु सोयमर्थम् ।
करोति सद्ग्रन्थममुं नृपालः स शम्भुवर्मा बुधभूषणाख्यम् ॥१६॥

विविध शास्त्रांचा खोल अभ्यास करून आणि त्यांचा खरा अर्थ जाणून घेऊन, हा राजा, शम्भुवर्मा, बुधभूषण नावाचा उत्तम ग्रंथ निर्माण करित आहे.

That king *Śambhuvarman* is compiling this excellent book called *Budhabhūṣaṇa*, having carefully read the works of the ancient writers and having taken his material from them.

विविच्य सन्तः कृतिमस्मदीयां गृह्णन्तु सच्चासदसच्च जन्तु (त्यजन्तु) ।
क्षीरावियुक्तं परिहृत्य नारीं (नीरं) क्षीरं भजन्ते खलु राजहंसाः ॥१७॥

सज्जनलोकांनी आमच्या ह्या कृतीतील चांगले ते घ्यावे वाईट ते टाकावे (जसे) राजहंस पाणी मिसळलेल्या दुधातून पाणी टाकून दूधच घेतो.

May the wise accept what is good and give up what is bad, having carefully gone through our work; a royal swan indeed accepts milk having abandoned water mixed with it.

निर्विघ्नसमाप्तये श्रीभवान्याः स्तुतिं स्वकृतामाह -

निर्विघ्न समाप्तीसाठी स्वतः रचलेली भवानी मातेची स्तुती सांगितली आहे -

The self-made praise of Goddess *Bhavānī* is told for the sake of finishing without any obstacles -

स्फटिकरचितपीठे श्यामलाङ्गीं भवानी-
मरुणचरणकान्तिं भासयन्तीं स्वरूपम् ।
नखमणिगुणयुक्ता अङ्गुलीर्भासयन्तीं
विजितसितगरुद्धिर्नूपुरैर्गुल्फयुग्मम् ॥१८॥

(टीप - '...युक्ता अङ्गुली...' हे '...युक्तामङ्गुली...' असे वाचावे.)

(Note - sic. ...युक्ता अङ्गुली...to be read as ...युक्तामङ्गुली...)

शुभ्र स्फटिकाच्या आसनावर विराजमान असलेली, कृष्णवर्ण शरीराची, सोनेरी तांबूस वर्णाच्या चरणांची शोभा असणारी, नखरूपी मणिरत्नांनी बोटांची शोभा वाढवणारी आणि ज्यांनी पांढरे पंख जिंकले आहेत अशा नूपुरांकडून दोन घोट्यांना शोभित करणाऱ्या भवानीचे (भक्तांनी स्तवन करावे).

Bhavānī, who is seated on a white crystal throne, of dark complexion, enhancing the beauty of tawny feet, having the fingers looking beautiful by the nails which look like being studded in gems, as if victorious with the white-wing-like anklets which enhance the beauty of the two ankles, (may such *Bhavānī* be praised by the devotees).

पद्मरागारुणश्रीकशिरःपुष्पेण शोभिताम् ।
हृत्शीतांशुतेजस्कमुक्ताचन्द्रोपशोभिताम् ॥१९॥

माणिकरत्नांप्रमाणे सोनेरी तांबूस सौंदर्य असणाऱ्या फुलांनी मस्तकाची शोभा वाढवणारी, तेजस्वी मोत्याप्रमाणे चन्द्राची शोभा वाढवणारी आणि जणू चन्द्राचे तेजच हरण केलेली भवानी (लोकांनी स्तवावी).

Bhavāni, increasing the beauty of the golden reddish flowers on the head, increasing the beauty of the moon which is like the lustrous pearl and as if robbing the moon of its gleam, (may this *Bhavānī* be praised).

अतीव सुकुमाराङ्गीं प्रोल्लसच्चूर्ण(स्वर्ण)कुण्डलाम् ।
भ्रूवल्लिभङ्गिसौन्दर्यजितकामशरासनाम् ॥२०॥

भुवयांच्या कोरीच्या सौंदर्याने कामदेवाच्या धनुष्याला जिंकणाऱ्या, अतिशय सुंदर गात्र असलेल्या, सुवर्ण कुण्डलांनी चमकून दिसणाऱ्या भवानीचे (सर्वांनी स्तवन करावे).

Bhavānī, winning the bow of *Kāmadeva* by the beauty of the curves of the eyebrows, one having beautiful limbs, shining due to the golden ear-rings, (may she be praised).

मदिरामदसंघूर्णमदिराक्षीं मदालसाम् ।
निर्मलादर्शसंदर्शकपोलकफल(फलक)प्रभाम् ॥२१॥

मदिरेच्या मदने मस्त अशा प्रभावशाली नेत्रांच्या, जणू मदालसेप्रमाणे (ह्या अप्सरेप्रमाणे सुन्दर) असणाऱ्या, स्वच्छ आरश्याप्रमाणे, तेजःपुंज गाल असणाऱ्या भवानी (हिचे स्तवन करावे).

Bhavānī, with eyes which are rolling due to the intoxication of the spirituous liquor, as *Madālasā* (a beautiful *Apsarā*), showing the sight like a clear mirror, in the form of glowing cheeks, (may *Bhavānī* be extolled).

विलसद्भालतिलकां मुक्तागुणसमन्विताम् ।
विभासद्रत्नसंयुक्तां कर्णभूषणशोभिताम् ॥२२॥

भालप्रदेशावरील मोत्याप्रमाणे चमकणाऱ्या टिळ्याने शोभणारी आणि रत्नजडित कर्णालंकाराने शोभणारी भवानी (सर्वांनी स्तवावी).

Bhavānī, looking beautiful due to the pearl-like *Tilaka* on the forehead and also beautified by the gem-studded ear-ornaments (be praised by the devotees).

नानालङ्कारसंयुक्तां नासान्यस्तामयूरिकाम् ।
पूर्णन्दुहद्यवदनां प्रवालतुलिताधराम् ॥२३॥

निरनिराळ्या अनेक अलंकारांनी युक्त असलेल्या, नाकातील नथणीतील सुंदर साखळीने पूर्णचन्द्राप्रमाणे प्रसन्नवदना खुलून दिसणाऱ्या, प्रवाळासारख्या दिसणाऱ्या ओठांनी शोभिवंत असलेल्या भवानीचे (भक्तांनी स्तवन करावे).

Bhavānī, embellished with different ornaments, looking beautiful with pleasant face, having the chain of the nose-ring which looks like the full moon, having lips which are comparable to the coral (be extolled).

सुवर्तुलस्तनद्वन्द्वमुक्ताकञ्चुकिकावृताम् ।
चतुर्भुजां पद्महस्तां पद्मनेत्रविराजिताम् ॥२४॥

अंगातील मोत्यांच्या चोळीने झाकलेले अतिशय व्यवस्थित वर्तुळाकार असलेले दोन स्तन असणारी, चतुर्भुजा, हातात कमळ असलेली आणि कमळनेत्रांनी शोभणारी भवानी (स्तविली जावी).

Having the two breasts which are completely round and are properly covered with a pearl-blouse, the four-armed one, having lotus in the hand and eyes like the lotus, that beautiful *Bhavānī* (be praised by the devotees).

रतिरक्तां शम्भुकान्तां निम्ननाभिं तनूदरीम् ।
कृशमध्यां कृशाङ्गीं च ध्यानयोगासने रताम् ॥२५॥

रतिदेवीप्रमाणे लालवर्णाची शम्भुपत्नी, खोलगट नाजूक नाभी असलेली, नाजूक उदरभागाची, बारीक कंबर असणारी, कृश शरीराची आणि ध्यान-धारणा-योगासनामध्ये मग्न असलेली भवानी (तिचे सर्वानी स्तवन करावे).

The wife of *Śambhu* who is tawny complexioned like *Ratī*, having a deep delicate navel, a flat stomach, thin waist, lean body and engrossed in the meditation and the *Yoga-āsanās*, that *Bhavānī* (be extolled by all).

विलस(द्र)क्तवसनां रक्तकाञ्चीपरिवृताम् ।
विशा(ल)जघनां रम्यां सौन्दर्योदार्यमन्दिराम् ॥२६॥

लाल रंगाची साडी नेसलेली, लाल कंबरपट्टा बांधलेली, विस्तृत नितम्बाने रमणीय असलेली, सौंदर्य आणि औदार्याची खाण असलेली भवानी (सर्वांनी तिचे स्तवन करावे).

Draping a red saree and binding a red girdle, beautiful due to the wide hips, a temple of beauty and generosity, (may that *Bhavānī* be praised).

सुवर्णरम्भां दम्भारि(?)म(मृ)दुलोरुविराज(जि)ताम् ।
कामेषुधिसुहृज्जङ्घां जानुयुग्मोपशोभिताम् ॥२७॥

जिच्या कोमल मांड्या सुवर्णकेळीच्या खुंटांचे गर्वहरण करतात, जी गुडघ्यांच्या जोडीने शोभणारी आहे आणि मांड्यांचे भाग कामदेवाच्या बाणाच्या भात्याशी मैत्री करणारे आहेत अशी भवानी (सर्वांनी स्तवावी).

Whose supple thighs defeat the pride of the trunk of the golden plantain, one who has a pair of (beautiful) knees and thighs of whom are like the quivers of arrows of *Kāmadeva*, (may that *Bhavānī* be extolled by all).

इति चन्द्रचूडरमणीस्तुतिमेणा (नां)
धरणीशशम्भुरचितामतिभया ।
मनुजः पठेदनुदिनं स किलोच्चै-
र्भुवि भारतीजलधिजानिलयं स्या(त्) ॥२८॥

माणसाने रोजच्या रोज, मोठ्या आवाजात, मोठ्या भक्तीने, राजे शम्भूनी (संभाजी राजांनी) रचलेल्या ह्या स्तोत्राचा पाठ करावा. ह्यामुळे सरस्वती आणि लक्ष्मी त्याच्या ठिकाणी निवास करतील.

May this prayer composed by King *Śambhu* (*Sambhājī Mahārāja*) be uttered by man, with devotion everyday in a loud voice. This will cause *Sarasvatī* (Goddess of Knowledge) and *Lakṣmī* (Goddess of Wealth) to reside in him.

अथ प्राचीननमस्कृतिः -

आता प्राचीन प्रार्थना -

Now the ancient salutation -

चलत्कर्णानिलोद्धतसिन्दूरारुणिताम्बरः ।
जय(त्य)काले विसृजन्सन्ध्यामिव गजाननः ॥२९॥

कानांच्या फडफडण्यामुळे निर्माण झालेल्या वाऱ्यापासून निर्माण झालेले, सिंदूराप्रमाणे लालसर झालेले आकाश, वेळ झालेली नसतांनासुद्धा संध्याकाळ निर्माण करणारा गजानन, विजयी होवो.

The sky which has become red like the sindoor due to wind that has been created by the agitation of the ears (by *Gajānana*) and thereby, he is producing twilight time even when it is not that time, may that *Gajānana* be victorious.

हरकण्ठग्रहानन्दमीलिताक्षीं नमाम्युमाम् ।
कालकूटविषस्पर्शजातमूर्च्छागता(मा)मिव ॥३०॥

शंकराच्या गळ्यात आलिंगनाच्या आनंदात डोळे मिटलेल्या अवस्थेत असताना, जणू नीलकंठाच्या गळ्यातील कालकूटविषाच्या प्रभावामुळे मूर्च्छित झाल्याप्रमाणे असलेल्या, अशा उमेला (पार्वतीला) मी नमस्कार करतो.

I salute *Umā (Pārvatī)*, who was fainted as it were, due to the effect of the *Kālakūṭa* poison, situated in the neck of *Śaṅkara*, when she actually had joyously embraced him and closed her eyes due to the joy.

चन्द्राननार्धदेहाय चन्द्रांशुसितकीर्तये ।
चन्द्रार्कानलनेत्राय चन्द्रार्धशिरसे नमः ॥३१॥

चन्द्राप्रमाणे चेहरा असलेली (पार्वती) ज्याच्या शरीराचा अर्धा भाग आहे, ज्याची कीर्ति चन्द्राप्रमाणे धवल आहे; चन्द्र, सूर्य आणि अग्नी हेच ज्याचे डोळे आहेत आणि डोक्यावर जो अर्धचन्द्र धारण करित आहे, अशा (शंकराला) मी नमस्कार करतो.

I salute (god *Śiva*), the one who has his half body in the form of (*Pārvatī*), having the face like the moon, whose glory is bright like the moon; whose eyes are the moon, the sun and the fire and the one who holds the half moon on the head.

तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर-
च्छायाधारककन्धराय गिरिजासङ्गकशृङ्गारिणे ।
नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे
नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाथाय नित्यं नमः ॥३२॥

ज्याच्या मस्तकावर तारकेश-(चन्द्र)रूपी तुरा आहे, जो जगाचा आधार आहे, ज्याच्या गळ्यावर जलधराची (मेघाची) छाया आहे, पार्वतीचा सहवास हाच ज्याचा शृंगार आहे, जो शोभून दिसत आहे. ज्याच्या कपाळावरील तिसरा डोळा हाच टिळा आहे, नारायण हे अस्त्र ज्याने धारण केले आहे, ज्याच्या मनगटावर नाग कंकणाप्रमाणे शोभून दिसत आहे आणि पर्वतच (कैलास) हे त्याचे निवासस्थल आहे, अशा विश्वेश्वराला माझा नमस्कार असो.

Who has the master of the stars (moon) on his head in the form of crust, who is the support of the world, whose neck is like the shadow of the clouds, who is adorned by the company of *Pārvatī* and has the (*Gaṅgā*) river as crest, whose eye (on the forehead, the third eye) is like the *Tilaka* (on the forehead), who holds god *Viṣṇu* as his missile, who has the bracelet in the form of snake on his wrist, I salute him, whose residence is the (*Kailāsa*) mountain and is the Lord (of the world).

नमस्तुम्ब(ङ्ग)शिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥३३॥

उत्तुंग गिरिशिखराचे चुंबन घेणाऱ्या, चन्द्ररूपी चौरी (ढाळली गेल्यामुळे), सुंदर असणाऱ्या, स्वर्गमृत्युपाताळ ह्या त्रिलोक-नगरीचा आधार असणाऱ्या, स्तंभाप्रमाणे विश्वाधार असलेल्या, शंभू-शंकराला माझा नमस्कार असो.

I salute *Śambhu*, who is beautiful on account of the chowrie in the form of moon kissing the high mountain and one who is the base-pillar supporting the city in the form of all the three worlds.

वामाङ्गीकृतवामाङ्गी कुण्डलीकृतकुण्डली ।
आविरस्तु पुरो वस्तु भूतिभूत्यम्बराम्बरम् ॥३४॥

सुंदर शरीर असलेली (पार्वती) ज्याच्या शरीराचा डावा भाग आहे, ज्याने सर्पांना आपले कर्णभूषण बनवले आहे, भस्म हेच ज्याचे वैभव आहे आणि आकाश हेच ज्याचे वस्त्र आहे, असे (शंकररूपी) तत्त्व आमच्यापुढे प्रकट व्हावे.

May the principle (in the form of god *Śaṅkara*) who has made (*Pārvatī*) with beautiful body to be his left part of his body, one who has made serpents to be

his ear-rings, one who has ashes in the form of his wealth and one who has the sky as his garment (=naked one), be manifested before (us).

पिनाकपाणिबालेन्दुभस्ममन्दाकिनीयुता ।
तथापि भव ते मूर्तिरपवर्गानुसारिणी ॥३५॥

हातात त्रिशूळ असणारा, उगवता चन्द्र, भस्म, आणि गंगा ह्यांनी युक्त असणारी तुझी मूर्ती, हे शिवा, तरीसुद्धा मोक्ष देणारी आहे.

Having the trident in the hand, looking beautiful with the rising moon, ashes and the *Gaṅgā*, O *Śiva*, your form is still following (leading towards) the emancipation.

पुत्रीभूतं प्रेम गोपाङ्गनानां
भूर्ति(र्ती) भूतं भागधेयं यदूनाम् ।
एकीभूतं गुप्तचित्रं श्रुतीनां
श्यामीभूतं ब्रह्म मे सन्निधत्ताम् ॥३६॥

गोपींचे ज्याच्यावर एकत्र झालेले जणू प्रेमच, यदुकुलाचे साकार झालेले भाग्य, सर्व वेदवाङ्मयाचे गूढज्ञान असे (कृष्णरूपी) काळसर झालेले ब्रह्म, माझ्याजवळ राहो.

The gathered-together love of the *Gopa*-ladies (towards him) was confirmed, the incarnation of the destiny of the *Yadus*, the mystic knowledge of the Vedas and the darkened *Brahma*, be in my proximity.

नवनीलमेघरुचिरः पुरः (परः) पुमान्
अवनीमवाप्य धृतगोपविग्रहः ।
नवनीतकीर्तिरमरैरपि स्वयं
नवनीतभिक्षुरधुना स चिन्त्यते ॥३७॥

नवीन निळ्या मेघाप्रमाणे सुंदर, पृथ्वीवर येऊन गोपशरीर धारण केलेला असा उत्तम पुरुष, लोण्याप्रमाणे (धवल) कीर्ती असलेला, लोण्याची भिक्षा मागणारा, अशा कृष्णाचे आता स्वतः देवांकडूनही चिंतन केले जाते.

Beautiful as the new blue clouds, one who has come to the earth and taken the body of the *Gopa* (i.e. born as a *Gopa*), one having the fame (white) like the butter, a butter-suppliant is pondered upon by the gods themselves too.

अतिविपुलं कुचयुगलं रहसि करैरामृशन्मुहुर्लक्ष्म्याः ।
तदपि हृतं निजहृदयं जयति हरिर्मृगयमाण इव ॥३८॥

एकांतवासात देवी लक्ष्मीच्या मोठ्या आकाराच्या स्तनांना स्पर्श करून, जणू तिथे स्वतःचे चोरले गेलेले हृदय शोधणाऱ्या (श्रीकृष्ण) श्रीहरीचा जयजयकार असो.

Kṛṣṇa constantly touching with the hands the pair of large bosom in privacy, and trying to find out there his own stolen heart, as it were, be victorious.

मकरीविरचनभङ्ग्या राधाकुचकलशपीडनव्यसनी ।
ऋजुमपि लेखां लुम्पन्नटवरवेषो हरिजेयति ॥३९॥

मगरीची आकृती काढणाऱ्या नावावर; सरळ रेषेला वक्र करीत राधेच्या स्तनांना कुस्करणे ज्याला आवडते, अशा एखाद्या उत्तम नटाप्रमाणे वेष धारण करणाऱ्या, श्रीहरीचा जयजयकार असो.

Kṛṣṇa, who habitually crushes the pitcher-like-bosom of *Rādhā* under the name of drawing a picture of a female crocodile, making a straight line crooked; bearing the guise of an excellent actor, be victorious.

खिन्नोसि मुञ्च शीलं बिभृमो वयमिति वदशसु (त्सु) शिथिलभुजः ।
गिरिवरभुमविततबाहुषु गोपेषु हसन्हरिर्जयति ॥४०॥

ज्यांचे सरळ बाहू, मोठ्या पर्वतामुळे वाकले असतांना, गोप “तू दमला आहेस!”, “सोड तो पर्वत”, “आम्ही तो धारण करतो” म्हणत असतांना, हसणाऱ्या श्रीहरीचा जयजयकार असो.

“You are tired!” “Release that mountain” “we told (it)” on this being said by the *Gopas* whose straight arms are bent on account of holding the mountain; may (that) *Kṛṣṇa* who is smiling (as it were), be victorious.

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्धिभते
दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्यते ।

पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्यते
म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥४१॥

वेदांचा उद्धार करणाऱ्या, जगाला आधार देणाऱ्या, पृथ्वीला उचलून धरणाऱ्या, दैत्यांचा नाश करणाऱ्या, बली (राक्षसा)ला फसवणाऱ्या, क्षत्रियांचा नाश करणाऱ्या, रावणाला जिंकणाऱ्या, नांगराने पृथ्वी नांगरणाऱ्या, दया (भाव) पसरवणाऱ्या, म्लेच्छांना बेशुद्ध करणाऱ्या आणि दहा अवतार धारण करणाऱ्या अशा तुला, श्रीकृष्णाला (विष्णूला), नमस्कार असो.

The upholder of the Vedas, the supporter of the world, one who holds aloft the earth, the destroyer of the demons, one who cheats *Bali* (a demon), destroyer of *Kṣatriyas*, conqueror of *Rāvaṇa*, the one who ploughs with the plough, one who spreads compassion, one who causes the *Mlecchas* to faint, thus one who holds ten forms, to such *Kṛṣṇa* (*Viṣṇu*), let there be salutation to you.

तं वन्दे पद्मसद्यानमुपवीतच्छटाछलात् ।
गङ्गा स्त्रोतस्त्रयेणै(णे)व यं सदैव निषेवते ॥४२॥

गंगा प्रवाहाच्या तीन धारा यज्ञोपवीताच्या त्रिसूत्री छटातून ज्याच्या सेवेत आहेत, अशा पद्मासनात बसलेल्या (ईश्वराला) मी वंदन करतो.

I salute him (the god) who sits in the lotus position, who is invested with the sacred thread through the pretext of the colours in the form of the three streams of *Gaṅgā* and who is always served by her (*Gaṅgā*).

शुकतुण्डच्छविसवितुश्चण्डरुचेः पुण्डरीकवनबन्धोः ।
मण्डलमुदितं वन्दे कुण्डलमाखण्डलाशायाः ॥४३॥

पोपटाच्या चोचीप्रमाणे कांती असलेल्या, प्रचंड दाहकता आवडणाऱ्या, श्वेत कमळांच्या वनाचा बंधू असणाऱ्या, इन्द्राच्या दिशेचे (पूर्व दिशेचे) जणू कुण्डल, अशा उगवत्या सूर्याच्या मंडलाला मी वंदन करतो.

I salute the orb in the disc of the rising sun, one which is of the complexion of the colour of the beak of the parrot, which has tremendous heat, one which is the relative of the forests of white lotuses and which is like the ear-ornament of the direction of *Indra* (=East).

अथाशिषः -

आता आशीर्वाद -

Now the benediction -

सानन्दं नन्द(दि)हस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि-
त्रासात्रासाग्ररन्ध्रं विशति फणिपतौ भोगसंकोचभाजि ।
गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
र्वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ॥४४॥

त्रिशूलधारी महादेवाच्या तांडव नृत्याच्या आनंदाने नन्दीने हाताने मृदंगावर मारल्यामुळे, त्याच्या आवाजाने बोलावलेल्या कार्तिककुमाराच्या मोराच्या भीतीमुळे, नाग सोंडेत प्रवेश करित असता गंडस्थळाला आठ्या पडल्या असतांना, गण्डस्थळावरील घोंगावणाऱ्या भुंग्यांच्या घोळक्यांमुळे, सर्व दिशाच ज्याने दुमदुमून टाकल् : आहेत, अशा विनायकाच्या (गणेशाच्या) चीत्कारयुक्त अशा मुखाच्या हालचाली, आमचे रक्षण करो.

Nandi, joyously striking by the hand on the *Mṛdaṅga* (a drum instrument) caused the sound as if calling the peacock belonging to *Kumāra* (*Kārttikeya*); on seeing it (the peacock) the snake out of fear entered the nostril (i.e. the trunk) (of the elephant, here *Gaṇeśa*) which caused contraction of its body. The sound caused by the swarm of bees at the (flowing) temple and the sound of the crying of the peacock was made at the time of dancing of the trident bearer. May the movements of the face accompanied by the bellowing (crying) of *Vināyaka* (who had the head of the elephant), protect us.

गण्डस्थलीगलदमन्दमदप्रवाह-
माद्यद्विरेफमधुरस्वरदत्तकर्णः ।
हर्षादिवालसनिमीलितनेत्रयुग्मो
विघ्नच्छिदे भवतु भूतपतिर्गणेशः ॥४५॥

गण्डस्थळामधून पाझरणारा जोरदार मदाचा प्रवाह प्राशन केल्यामुळे मत्त झालेल्या भुंग्यांचा गोड स्वर ऐकणारा आणि अतिशय आनंदाने आळसावलेले दोन्ही डोळे मिटून घेतलेला, सर्व प्राणिमात्रांचा प्रमुख असा गणपती, आमचे विघ्न नष्ट करणारा ठरो.

May the chief of all beings, *Gaṇapati*, who listens to the sweet sound of the bees, which have been intoxicated by drinking the ichor flowing profusely from

the temple (of his elephant head) and who has shut the pair of his eyes due to stupor rising from joy, protect us.

अथ भवान्याः -

आता भवानीला -

Now to *Bhavānī* -

अनुकृतम(र)क(त)वर्णा शोभितकर्णा कदम्बमुकुलेन ।
नखमुखमुखरितवीणा मध्ये क्षीणा शिवा शिवं कुर्यात् ॥४६॥

पाचूरत्नाप्रमाणे जिचे तेज खुलून दिसत आहे, जिचे कान कदम्बाच्या कळ्यांनी शोभून दिसत आहेत, आपल्या नखाग्राने जी वीणा झंकारीत आहे अशी, आणि बारीक कंबर असलेली शिवपत्नी (पार्वती) शिवा, आपले मंगल करो.

One who is looking beautiful on account of the emerald-like luster, one whose ears are adorned with the buds of the *Kadamba* flower, one who strings the *Vīṇā* with the tips of her nails, who has a thin waist, may that *Śivā* (the wife of *Śiva*) create auspiciousness (for you).

स्वेदत्ते (स्ते ?) कथमीदृशः प्रियतमे त्वन्नेत्रवहन्यर्चिषा ।
कस्माद्बोपितमेतदिन्दुवदने भोगीन्द्रभीतेर्भव ।
रोमाञ्चः कथमेष देवि भग(वन्) नागाम्भसां सीकरै-
रित्थं भर्तरि भावगोपनपरा गौरी चिरं पातु नः ॥४७॥

(शिव -) लाडके, तुला घाम कशाने फुटला ?

(पार्वती -) तुमच्या डोळ्यातील अग्रितेजामुळे !

(शिव -) हे चन्द्रमुखि, तुला कापरे कशाने भरले आहे ?

(पार्वती -) तुमच्या सर्पराजाच्या भीतीमुळे !

(शिव -) देवि, शरीरावर शहारे कशामुळे ?

(पार्वती -) देवा, ढगरूपी नागांच्या शिंतोड्यामुळे !

अशाप्रकारे (शिव प्रश्नांना उत्तर देतांना) आपल्या पतीपासून आपले भाव मनात दडवून ठेवणारी पार्वती सर्वांचे रक्षण करो.

(*Śiva* -) O dearest, why are you sweating?

(*Pārvatī* -) Due to your fire-luster!

(*Śiva* -) O moon-faced (beauty), why are you trembling?

(*Pārvatī* -) Due to the fear towards your king of snakes!

(*Śiva* -) O goddess, why are you horripilated?

(*Pārvatī* -) O god, due to the sprinkle of water from the clouds-like serpents.

In this way the wife who was hiding her feelings from her husband, may that *Pārvatī* protect us all.

विद्राणे रुद्रवृन्दे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवज्रे
जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति त्यक्तवैरे कुबेरे।
वैकुण्ठे कुण्ठितास्त्रे महिषमतिरुषा पौरुषोपघ्ननिघ्नं
निर्विघ्नं निघ्नती वः शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥४८॥

रुद्र (देवतांचा) समुदाय झोपला असतांना, सूर्यनारायण चञ्चल झाला असतांना, इन्द्राचे वज्र भग्न झाले असतांना, चन्द्र भयभीत झाला असतांना, वारा थांबला असतांना, कुबेराने वैरभावाचा त्याग केला असतांना, वैकुण्ठाचे अस्त्र बोथट झाले असतांना, सामर्थ्याच्या आहारी गेलेल्या महिषासुराला, अतिशय रागाने ठार करणारी, विघ्नांना दूर करणारी परमवत्सला भवानी, आपल्या सर्वांच्या संकटांचे शमन करो.

When the group of *Rudras* had been sleeping, when the Sun had been unsteady, when the bolt of *Indra* had been broken, when the moon had become frightened, when the wind had stopped, when *Kubera* had abandoned the enmity, when the weapons of *Vaikunṭha* had been blunt, *Pārvatī* killing, with great anger, without any problem, *Mahiṣāsura*, who was under the influence of his power; may that goddess *Bhavānī*, with ample feelings (of affection) pacify your calamities.

तव करकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमालां
नखकिरणविभिन्नां दाडिमीबीजबुद्ध्या ।
अनुकलमनुकुर्वन्येन कीरो निरुद्धः
स भवतु मम भूत्यै वाणि ते मन्दहासः ॥४९॥

(हे सरस्वति,) तुझ्या हस्तकमळामध्ये धरलेल्या स्फटिक-माळेचा एक-एक मणी (तू बोटाने ओढतांना) नखाच्या किरणांमुळे ते मणी तांबूस दिसू लागल्यामुळे, ते डाळिंबाचे दाणेच आहेत असे समजून, टिपू

पाहणान्या (हातातील) पोपटाला, ज्याने (खुदकन् हसण्याने) अडविले, ते तुझे मन्दहास्य माझे भले करो.
(O *Sarasvatī*,) while holding in your lotus-like hand the rosary of crystal beads, which reflect the rays (of redness) of the nails (when she pulls the string) and make the beads apparently look like seeds of the pomegranate to the parrot (held in the hand) was stopped by you; may that small (slow) smile of yours be the cause for my well-being.

अथ शंभो: -

आता शंभूला प्रार्थना -

The prayer to *Śambhu* -

जीर्णेप्युत्कटकालकूटकवले प्यु(पुष्टे) हठान्मन्मथे
नीते भास्क(स्व)रभालनेत्रतनुतां कल्पान्तदावानले ।
यः शया समलंकृतोपि शशिनं शैलात्मजां स्वर्धुनीं
धत्ते कौतुकराजनीतिनिपुणः पायात्स वः शङ्करः ॥५०॥

तीव्र अशा कालकूट विषाचा घास पचवला असतांना, जबरदस्तीने कामदेवाला जाळून टाकले असतांना, कल्पांताच्या वेळेला वणव्याला कपाळावरील अग्रीप्रमाणे लहान केला असतांना, जो आपल्या शक्तीने शोभत असतांनासुद्धा, चन्द्र, पार्वती आणि गंगा ह्यांना धारण करतो, अशा प्रशंसनीय, औत्सुक्यपूर्ण राजनीतिमध्ये निपुण असणारा श्रीशंकर, आपले रक्षण करो.

(टीप - कल्प - ब्रह्मदेवाचा एक दिवस किंवा एक हजार युगे, मर्त्याची ४३२० दशलक्ष वर्षे.)

When the mouthful potent *Kālakūṭa* poison was digested, when *Kāmadeva* was forcefully burnt, when at the end of the *Kalpa* the forest-fire was reduced to the fire in the eye on the forehead, one with adorned strength still bears the moon, *Pārvatī* and *Gaṅgā*; may such *Śaṅkara* who is an expert in the sport of statesmanship, protect us.

(Note - *Kalpa* - a day of *Brahmā* or one thousand *Yugas*, a period of 4320 millions of years of mortals.)

केयूरीकृतकङ्कणीकृतजटाजूटावतंसीकृत-
ज्यावल्लीकुतकुण्डलीकृतकटीसूत्रीकृताहीश्वरः ।
पायाद्वस्तिलकीकृतप्रियतमादर्शीकृताक्षीकृत-
द्यूतारम्भपणीकृतेन्दुशकलः कात्यायनीकामुकः ॥५१॥

(टीप - 'ज्यावल्लीकुतकुण्डली..' हे 'ज्यावल्लीकुतकुण्डली..' असे वाचावे.)

(Note - sic. ज्यावल्लीकुतकुण्डली.. to be read as ज्यावल्लीकुतकुण्डली..)

श्रेष्ठ नागाला ज्याने बाजुबंद आणि कंकण केले, जटाजूटाचा तुरा केला, धनुष्याची दोरी-रूपी वेल केली, कर्णभूषण केले, कंबरपट्टा बनवला; ज्याने चन्द्राच्या कलेच्या तुकड्याला कपाळावरील टिळा बनवला, प्रियतमेचा आरसा बनवला, (स्वतःचा) डोळा बनवला, आणि द्यूताच्या कृतीत पणाला (म्हणून लावण्याची वस्तू) बनवली आहे, तो कात्यायनीचा प्रियकर (भगवान शिव शंकर) तुमचे रक्षण करो.

May that god *Śiva*, the lover of *Kātyāyanī*; one who has made the lord of serpents to be his arm-band and bracelet, the crest on the matted hair, the creeper in the form of the string of the bow, the ear-ring and the waist-zone; and also one who has made the piece of the moon as his *Tilaka* (mark on the forehead), the mirror of his beloved, the eye and the item of stake in the game of dice, protect you.

पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठः श्यामाम्बुदोपमः ।
गौ(री)भुजलता यत्र विद्युल्लेखेव राजते ॥५२॥

जेथे विजेच्या रेखेप्रमाणे पार्वतीचे वेलीसारखे (कोमल) (विळखा घातलेले) हात शोभून दिसतात, तो जणू काळ्या मेघाप्रमाणे असणारा, नीलकण्ठाचा (शिवाचा) गळा, तुम्हा सर्वांचे रक्षण करो.

May the neck of *Nīlakaṇṭha* (*Śiva*) which appears black like the dark cloud, which looks beautiful with the vine-like arms of *Pārvatī*, which are comparable to the streaks of lightning, protect you.

स धूर्जटिजटाजूटो जायतां विजयाय वः ।
यत्रैकापि लताभ्रान्तिं करोत्यद्यापि जाह्नवी ॥५३॥

जेथे एकटी गंगा अजूनसुद्धा (सुंदर) लतेसारखी भासते आणि शंकराच्या डोक्यावरील जटांचा समूह तुम्हा सर्वांना विजयाचे कारण ठरो.

Where *Gaṅgā* though alone even today seems beautiful like a creeper, that crown of matted hair of *Śiva*, may he make us victorious.

अथ विष्णोः -

आता विष्णूला (प्रार्थना) -

Prayer to *Viṣṇu* -

कृष्ण त्वं नवयौवनोसि चपला प्रायेण गोपाङ्गना
कंसो भूपतिरब्जनालमृदुलग्रीवा वयं गोदुहः ।
तद्याचेऽअलिना भवन्तमधुना वृन्दावनं मन्दु(?) ना ।
मा यासीरिति नन्दगोपवचसा नम्रो हरिः पातु वः ॥५४॥

“हे श्रीकृष्णा, तू नवतरुण आहेस, आम्ही बहुतेक करून, सर्व गोपिका चंचल आहोत, कमळाच्या देठाप्रमाणे नाजूक मानेच्या आम्ही गायीच्या धारा काढणाऱ्या (गोपी) आहोत. कंस (दुष्ट) राजा आहे, आम्ही हात जोडून विनवणी करतो की तू आता वृन्दावनाला जाऊ नकोस.” हे नन्द गोप-गोपींचे बोलणे ऐकून नम्र झालेला हरी तुमचे रक्षण करो.

“O *Kṛṣṇa*, you are extremely youthful. We are the fickle *Gopikās* having necks slender like the stem of the lotus and generally milking the cows. *Kaṁsa* is the (wicked) king. With folded hands we urge you to not go to *Vṛndāvana* now.” Being bent by these words of the cow-herds of *Nanda*, may that *Hari* protect you.

भ्राम्यन्मन्दरकन्दरोदरदरीव्यावर्तिभिर्वारिधेः
कल्लोलैरलमाकुलं कलयतो लक्ष्म्या मुखाम्भोरुहम् ।
औत्सुक्यात्तरलाः स्मराद्विकसिता भीत्या समाकुञ्चिताः
कोधेन ज्वलिता मुदा मुकुलिताः शौरेर्दृशः पातु(न्तु)वः ॥५५॥

मन्दर पर्वताच्या खोलवर गुंफांनी घुसळलेल्या सागराच्या लाटांनी लक्ष्मीचे खूप गोंधळून गेलेले मुखकमल पाहणाऱ्या कृष्णाची दृष्टी, जी उत्सुकतेमुळे चंचल झाली, प्रेमांमुळे विकसित झाली, भीतीने संकुचित झाली, क्रोधाने जळू लागली, आनंदाने खुलून आली, अशी (दृष्टी) तुमचे रक्षण करो.

When on seeing *Lakṣmī*, with her face like a lotus getting very much agitated due to the waves of ocean being churned by the deep crevices in the *Mandara*

mountain, becoming unsteady on account of curiosity, bloomed on account of love, shrunk on account of the fear, burning on account of anger and bloomed on account of joy, such as the glance of *Kṛṣṇa* was, may it protect you.

अर्धोन्मीलितलोचनस्य पिबतः पर्याप्तमेकं स्तनं
सद्यः प्रस्नुतदुग्धदिग्धमपरं हस्तेन संमार्जता (त? :) ।

मात्रा चाङ्गुलिचालितस्य चिबुकस्मेरायमाने मुखे
विष्णोः क्षीरकणाम्बुधामधवला दन्तद्युतिः पातु वः ॥५६॥

एकाच स्तनाचे दूध पेंगत (चोखून) पूर्णपणे पिणारा, तेव्हाच (पान्हा फुटलेल्या) दुसऱ्या स्तनातील दुधाने हात भिजलेला, मातेकडून बोटांनी हनुवटी हलवल्या गेलेल्या (कृष्णावतारातील) श्री विष्णूच्या, दूधसागरातील दुधाप्रमाणे शुभ्र असलेले दन्तपंक्तींचे तेज, तुमचे रक्षण करो.

One whose eyes are half closed (i.e. sleepy) on drinking enough from one breast and at the same time (due to the lactation) whose other hand has become moist due to the milk (flowing) from the other breast, when the smiling-faced whose chin is being caressed by the mother, *Viṣṇu* (i.e. in the incarnation of *Kṛṣṇa*) whose sheen of the teeth is like that of the white milk in the ocean of milk, may that (sheen) protect you.

गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते
किन्त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनाः संभावयत्यन्यथा ।
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचिततवृथावस्थानखेदालसा-
माश्लिष्यन्पुलकोत्कराश्रितनुगोपीं हरिः पातु वः ॥५७॥

“अरे श्रीकृष्णा, तुला कितीही पाहिले तरी आमचे समाधान होणार का? मी जाते. एकांतात असणाऱ्या आपणाविषयी ते दुष्ट लोक भलताच समज करून घेतील.” अशा रीतीने निरोप घेत आपला खेद आणि आळस सुचवणाऱ्या सुंदर अशा गोपीला आलिंगन देतांना आनंदी आणि शरीर रोमांचित होणारा श्रीकृष्ण आपले रक्षण करो.

“O *Acyuta* (*Kṛṣṇa*), will we be (ever) satisfied on seeing you? I am going, the wicked people, however, will think badly about us, situated at this lonely place.” May *Kṛṣṇa*, embracing *Gopī* who had implied her sorrow at the time of

farewell through her crooked eye-brows, and one who was slow, *Kṛṣṇa* whose body was horripilated, protect you.

दृष्यदैत्यकुटुम्बिनीजनमनःसन्तोषसङ्कोचनः
कुर्याद्विश्वम(न)श्चरं स भगव(वा)न्कोलावतारो हरिः ।
यदंष्ट्राङ्गुरकोटिकोटरकुटीकोणान्तरस्थेयसी
पृथ्वी भात्यवदातकेतकदले लीनेव भृङ्गाङ्गना ॥५८॥

ज्याच्या दाढांच्या अंकुराच्या टोकावरील ढोलीरूपी झोपडीच्या कोपऱ्यात राहिलेली पृथ्वी केवड्याच्या शुभ्र पानावर लपलेल्या भमरीप्रमाणे शोभते, ज्याने गर्विष्ठ दैत्याच्या पत्नीजनांच्या मनातील आनंद संकुचित केला आहे असा तो वराह अवतारातील विष्णू भगवान् सर्व जगाला नाशातून मुक्त करो.

May *Viṣṇu*, in the incarnation of boar, of whom, in the corner of the hut in the form of the cavity of the ray of the fangs, the earth stood, and she (the earth) was shining like a female bee hidden in the white leaf of the *Ketaki*, made the world free from destruction.

अथ लक्ष्म्याः -

आता लक्ष्मीची -

Now of *Lakṣmī* -

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकवरीभारमंसे वहन्त्याः ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु ल्याः(लक्ष्म्याः) पुनातु ॥५९॥

रतिक्रीडा संपून तृप्त होऊन उठत असणाऱ्या, शेषनागाचा भार एका हाताने धरून, दुसऱ्या हाताने सैल झालेले वस्त्र आणि विस्कटलेले केस खांद्यावर धारण करणाऱ्या लक्ष्मीचे बाहू, आळसावलेले शरीर, त्यावेळच्या तिच्या कांतीने ज्याचे प्रेम द्विगुणित झाले आहे अशा विष्णूने पुन्हा शय्येवर आणून आलिंगले ते (लक्ष्मीचे शरीर) तुम्हाला पवित्र करो.

May that body of *Lakṣmī*, which at the end of sexual enjoyment was carrying in her one hand the burden of the lord of serpents (*Śeṣa*) and with the other hand was carrying the garment and on her shoulder, with the ruffled hair, was

embraced again by *Viṣṇu*, whose affection about her sexual enjoyment was doubled on account of her beauty at that time and the body with arms shining with laziness was embraced by him, make you purified.

पायात्पयोधिदुहितुः कपोलामलचन्द्रमाः ।
यत्र संक्रान्तबिम्बेन हरिणा हरिणायते ॥६०॥

समुद्राची मुलगी (लक्ष्मी), हिचा गालरूपी चंद्र ज्याच्यावर प्रतिबिंबित झाल्यामुळे विष्णू हरिणाप्रमाणे बनला, तो गालरूपी चंद्र तुमचे रक्षण करो.

May the clear moon in the form of the cheek of (*Lakṣmī*) the daughter of the ocean, the moon where on account of the reflection, *Viṣṇu* became an antelope as it were, may protect us.

अथ सूर्यस्य -

आता सूर्याची -

Now of the Sun -

सिन्दूरस्पृहया स्पृशन्ति किरणं कुम्भस्थमाधोरणा
भिल्ली पल्लवशङ्कया विचिनुते सान्द्रं द्रुमद्रा(द्रो?)णिषु ॥
कान्ताः कुङ्कुमशङ्कया करतले मृद्वन्ति लग्नं च यत्
तत्तेजः प्रथमोद्भवं भवकरं सौरं चिरं पातु यः ॥६१॥

माहूत ज्याला हत्तीच्या मस्तकावरील शेंदूर समजून स्पर्श करतात, भिल्ल-स्त्रिया तो कोवळ्या कळ्या समजून झाडाच्या द्रोणात वेचतात, सुंदर स्त्रिया केशर समजून मातीसारखेच हाताला चोळतात, ते सूर्योदयाच्या काळातले जीवनदायी पहिले तेज, तुमचे कायम रक्षण करो.

May the lustre of the first rising rays of the sun, at the time of dawn, which are the cause of existence, protect us always. (The lustre) of the rays which are like the vermillion on the temple of the elephant which is touched by the mahouts, which is picked and collected in bowls of leaves by the forest women considering them to be the buds, which is considered to be saffron by the beautiful women and rubbed like clay on the palms.

अथान्योक्तयः। तत्रादौ सूर्यस्य।

आता अन्योक्तीः त्यात प्रथम सूर्याच्या.

Now Allegories : Among them first of the Sun.

यत्पादाः शिरसा न केन विधृताः पृथ्वीधृतामग्रजे (भृतां मध्यतः)
तस्मिन्भास्वति राहुणा कवलिते लोकत्रयीचक्षुषि
खद्योतैः स्फुरितं तमोभिरुदितं ताराभिरुज्जृम्भितं
घूकैरुत्थितमाः किमत्र करवै किं केन नो चेष्टितम् ॥६२॥

ज्याचे (किरणासारखे) चरण पृथ्वीधारक श्रेष्ठ पर्वतांमध्ये कोणी डोक्यावर धारण केले नाहीत बरे? त्रैलोक्याच्या (स्वर्ग-पृथ्वी-पाताळ) डोळ्याप्रमाणे असणाऱ्या (सूर्याला) राहूने (ग्रहणसमयी) गिळले असतांना, काजवे चमकले, अंधार वाढला; तेजस्वी तारे चमकू लागले, घुबड जागे झाले; कोणी काय केले नाही बरे? काय करू?

One whose (rays like) feet have not been borne on the head by the great mountains on the earth, one who is like the eye of the three worlds (heaven - earth - hell) (that sun) when it has been gulped by *Rāhu* (at the time of eclipse), the fire-flies are shining, the darkness rose, the bright stars began shining, the owls became awakened; who did not do something? What shall I do?

तस्यैवाभ्युदयो भूयाद्भानोर्यस्योदये सति ।
विकासभाजो जायन्ते गुणिनः कमलाकराः ॥६३॥

(टीप - 'भूयाद्भानोः' हे 'भूयान् भानोः' असे वाचावे.)

(Note - sic. भूयाद्भानोः to be read as भूयान् भानोः)

हा खरा त्याचाच मोठा अभ्युदय, की जो उगवला असतांना गुणवान् असे कमळाचे ताटवे उमलतात.

It is the prosperity of him (the Sun) only, when he rises, the virtuous groups of lotuses bloom.

देवो हरिर्वहति वक्षसि कौस्तुभं वा (त-)
तन्व्येव (मन्येव) काचन पुनर्द्युमणेः प्रतिष्ठा ।
यत्पादसंगतिसमर्पितसौरभाणि
धत्ते स एव शिरसा सरसीरुहाणि ॥६४॥

भगवान् श्रीहरी आपल्या वक्षःस्थळावर कौस्तुभ-मणी धारण करतो, मात्र सूर्याची प्रतिष्ठा कमीच (काही वेगळीच) आहे, की ज्याच्या पायांच्या (किरणांच्या) सहवासामुळे सुगंध प्राप्त झालेली कमळे तोच (विष्णू) आपल्या मस्तकावर धारण करतो.

Lord Śrī Hari bears on his chest that *Kaustubha*-Gem, the prestige of the sun is (however) small (somewhat different) only as the sun on account of the touch of whose feet (= rays) the lotuses become fragrant and these are held by him (*Viṣṇu*) only on the head.

करान्प्रसार्य रविणा दक्षिणाशावलम्बिना ।

न केवलं मनोरा(लमनेनात्मा)दिवसोपि लघी(घू)कृतः ॥६५॥

दक्षिण दिशेकडे हात (किरण) पसरून सूर्याने केवळ नुसत्या स्वतःलाच नव्हे तर दिवसालाही लहान केले.

Having stretched his hands (rays) towards the southern direction, the Sun has not only made himself small, but the day also.

गते तस्मिन्भानौ त्रिभुवनसमुन्मेषविरह-

व्यथां चन्द्रो नेष्यत्यनुचितमितो नास्ति किमपि ।

इदं चेतस्तापं जनयतितरामत्र यदमी

प्रदीपाः संजाताति(स्ति?)मिरहदि रदोधुर(?)शिखाः ॥६६॥

सूर्य मावळला असतांना, तिन्ही जगांना वाढणाऱ्या (सूर्यविषयक) विरहाचे दुःख चन्द्र निर्माण करेल, ह्याहून दुसरे काही अनुचित नाही. पण ही गोष्ट मनाला अधिक दुःख देते की हे दिवे अंधाराच्या हृदयामध्ये आपल्या शिखा उंच करणारे बनले आहेत.

There is nothing improper than (the fact) that when the sun is set, the moon will create the pangs of separation (from the sun) of the three worlds. But this hurts our soul the most, that the lamps have now raised up their tufts (flames).

पातः पूष्णो महति भवते (भवति महते) नोपतापाय यस्मात्

कालेनास्तं क इह न गता यन्ति यास्यन्ति चान्ये ।

एतावत्तु व्यथयति यदालोकयाहौस्तमोभि-

स्तस्मिन्नेव प्रकृतिमहति व्योम्नि लब्धोऽवकाशः ॥६७॥

अन्योक्तयः

(टीप - 'यन्ति' हे 'यान्ति' असे वाचावे.)

(Note - sic. यन्ति to be read as यान्ति)

रक्षण करणारा सूर्य (अस्ताला गेल्याचे) दुःख नाही. काळानुसार कोण अस्ताला गेले, जातात आणि जातील ? पण ह्याच गोष्टीचे मला दुःख होते की त्याच निसर्गात मोठ्या अशा आकाशात प्रकाशाच्या बाहेर असणाऱ्या अंधकाराने (स्वतःला) जागा मिळवली.

The protector sun when sets, it does not cause a great trouble, for who have not gone, may go away and will go away? This thing, however, causes trouble to me that the darkness which is away from light has now obtained scope in the sky which is naturally very great.

अथ चन्द्रस्य -

आता चन्द्राची -

About the moon -

हरमुकुटे सुरतटिनीनिकटस्थितिलोभतो द्विजेन्द्रेण ।

अपि गरलं फणिफूत्कृतिरीक्षणतीक्ष्णाशुशुक्षणिः क्षान्तः ॥६८॥

श्रीशंकराच्या मुकुटावरील देवनदी गंगेच्या जवळ राहण्याच्या लोभामुळे चन्द्राने (शिवकंठातील) विषारी नागाच्या फूत्काराबरोबरच त्याचा तीव्र कटाक्ष-रूपी अग्नीसुद्धा सहन केला.

On account of the desire of being near the divine river *Gaṅgā*, the moon stays on the crown of *Śrī Śaṅkara*; he then tolerated even the poison (and) the fire in the form of the fearful glances and the hiss of the poisonous Cobra.

विरम तिमिर साहसार(द)मुष्माद्यदि रविरस्तमितो गतस्ततः किम् ।

कलयसि न पुरो महोत्सवोर्मिद्युतिनिधिरभ्युदिता (तो) यमं(?) शशाङ्कः ॥६९॥

हे अन्धकारा, हे धाडस करण्यापासून थांब, सूर्य मावळला म्हणून काय झाले ? तू मोजत नाहीस (तुला कळत नाही) की पुढे महोत्सवाच्या लाटांप्रमाणे असणाऱ्या कांतीचा निधी, असा चंद्र उदयाला येत आहे.

O darkness, stop yourself from doing this adventure, what if the sun has set? Don't you understand that the moon, who is a store of lustre similar to the waves of great-festival, is rising?

अहो नक्षत्रराज्ञ(ज)स्य साभिमानविचेष्टितम् ।
परिक्षीणस्य वक्रत्वं संपूर्णस्य च वृत्तता ॥७०॥

अहो काय ही चन्द्राची अहंकाराची लीला! बारीक झाला की वाकडा (वाकडी कोर) होतो आणि भरून आला की गरगरीत गोल!

Ah! What the play of pride of the moon! On becoming thin it obtains crookedness and on becoming full it obtains roundness!

आलोकवन्तः सन्त्येव भूयांसो भास्करादयः ।
कलावानेव तु ग्रावद्रावकर्मणि कर्मठः ॥७१॥

सूर्यासारखे प्रकाशवान् भरपूर आहेत, परंतु दगडाला (=चन्द्रकांत मण्याला) पाझर फोडण्यात निष्णात असणारा कलावान् (कोर असणारा) केवळ चन्द्रमा(च).

There are many like the sun who possess light, but it is only the moon, one, who with skill (*kalā*), can melt (the *Candrakānta*) stone (i.e. the moon which has crescent (*kalā*)).

शिरसा धार्यमाणोपि सोमः सौम्येन शंभुना ।
तथापि कृशतां धत्ते कष्टः खलु पराश्रयः ॥७२॥

दुसऱ्याच्या आश्रयाला राहणे हे कष्टकारकच. सौम्य अशा श्रीशंकराने आपल्या मस्तकावर धारण केला जाऊनसुद्धा चन्द्र हा बारीक होतो (कोर होतो.)

Living at the mercy of someone else is hurtful indeed. In spite of being held lightly on his head by *Śrī Śaṅkara*, the kind one; the moon still becomes thin. (The diminishing phases of the moon are indicated.)

लब्धं जन्म सह श्रिया श्रियमपि त्रैलोक्यभूषाकर-
स्थित्यर्थं परमेश्वरोभ्युपगतस्तेनापि मूर्ध्ना कृतः ।
वृद्धिं शीतकरस्तथापि न गतः क्षीणः परं प्रत्युत
प्रायः प्राक्तनमेव कर्म बलवत्कः कस्य कर्तुं क्षमः ॥७३॥

ज्याचा (क्षीरसागरात) लक्ष्मीसह जन्म झाला, सौंदर्यही (प्राप्त झाले), त्रैलोक्याचा अलंकार आणि स्थैर्य वाढवणारा म्हणून जो सर्व प्रसिद्ध आहे, परमेश्वरही त्याच्याजवळ आला आणि त्याने त्याला थेट मस्तकावर घेतले. थंड किरण असणारा चंद्र वाढला नाही मात्र क्षीण झाला. बहुतेकदा स्यतःचे पूर्वकर्मच बलवान् ठरते. कोण कोणाचे काय करू शकते ?

He, who was born with *Lakṣmī* (= Goddess of wealth) (in the ocean of milk), he held also the beauty for the sake of steadiness of the three worlds, the Lord (*Śiva*) also came near him, he was placed on the head by him thus came near him; still the moon with cool rays did not grow but rather remained weak. Generally earlier deed done by anybody is strong (effective) indeed. Who can do anything (good or bad) to anyone else?

पीयूषं वपुषोस्य हेतुरुदयो विश्वस्य नेत्रोत्सवः
पुष्टं भानुकरैरिदं त्रिभुवनं ज्योत्स्नाभि(क)रैः सिञ्चति ।
सर्वाशाप्रतिरोधकान्धतमसो ध्वंसाय बद्धोद्यमे
धिग्धातारमिहापि लक्ष्म लिखितुं यस्य(स्या)द्य वृत्तं मनः ॥७४॥

अमृत हेच ज्याच्या शरीराचे कारण आहे, ज्याचा उदय जगाचा नेत्रोत्सव होण्यासाठीच असतो, सूर्याने भाजून निघालेल्या त्रिभुवनाला चांदण्याच्या किरणाचा वर्षाव करतो, सर्व दिशांना अन्धकारात बुडवून टाकण्याच्या अंधाराचा नाश करण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या अशा चंद्रावर काळा डाग ठेवण्याचा विचार करणाऱ्या ब्रह्मदेवाचा धिक्कार असो.

In whose case nector is the cause of the body, on the rising of him one whose rise is like the festival for the eyes of the world, who calms down the three worlds which have been scorched by the sun by showering the moonlight. Fie upon Lord Brahma, who has placed a dark spot on such a one (moon) who is busy with the destruction of darkness blocking all the directions.

वायोः -

वाय्याबद्दल -

About the wind -

अलिपटलैरनुयातां सहृदयहृदयज्वरं विलुम्पन्ति(न्तीम्) ।
मृगमदपरिमललहरीं समीर किं पामरेषु रे किरसि ॥७५॥

भ्रमरांच्या झुंडीकडून पाठलाग केला जाणाऱ्या सहृदय रसिकांच्या हृदयाचा दाह वाढवणाऱ्या अशा कस्तूरीमृगाच्या मादक सुवासिक लाटा, तू, अरे वाऱ्या, गरीब लोकांवर का टाकतोस ?

O wind, why do you sprinkle the wave of fragrance of *Kastūrī* on the poor people - the wave which is followed by bees (and) one which increases the heat of the heart of a dilettente man?

कोयं भ्रान्तिप्रकारस्तव पवन पदं लोकपादाहतानां
तेजास्विव्रातसेव्ये नभसि नयसि यत्पांसुपूरं प्रतिष्ठाम् ।
अस्मिन्नुत्थाप्यमाने जननयनपथोपद्रवस्तावदास्तां
केनोपायेन सहो वपुषि कलुषतादोष पि(ए)ष त्वयैव ॥७६॥

हे वायुदेवा, हा काय गोंधळ आहे ? लोकांनी पायाने उडवलेले धुळीचे लोट भन्नाट वाऱ्याने तू आकाशात नेतोस आणि त्यांना उंचीवर नेतोस (प्रतिष्ठा प्राप्त करून देतोस), ह्या उडालेल्या प्रचंड धुरळ्यामुळे सर्वांना त्रास होऊन डोळे मिटावे लागतात, हा शरीरावरचा आघात कसा सहन करावा ? हा दोष तुझाच आहे.

O Lord of the Wind, what is this confusion? You lift the dust from the feet of the men to the sky (grant it a respectable position); the eyes have to be closed by this dusty wind, how do we bear this torture? Who is to blame but you?

ये जात्या लघवः सदैव गणनां याता न ये कुत्रचित्
पद्भ्यामेव विक(म)र्दिताः प्र(ति)दिनं भूमौ विलीनाश्चिरम् ।
उत्क्षिप्ताश्चपलाशयेन मरुता पश्यान्तरिक्षे सखे
तुङ्गानामुपरि स्थितिं क्षि(ति)भृतां कुर्वन्ति ते पांसवः ॥७७॥

जन्मानेच जे छोटे असतात, ज्यांना कोणीच कधी मोजलेले नसते, पायाने जे रोज तुडविले जातात, जे जमिनीला कायम चिकटूनच राहतात ; मात्र भन्नाट वाऱ्याबरोबर हे दोस्ता, त्या आकाशात पहा, उंच असल्यावर त्याच धुळीच्या कणांचा रुबाव मात्र राजांसारखा असतो.

No one counts on them who by birth are meager; those who are trodden by the feet always, remain close to the ground. O friend, look at the sky with the gusty wind, the demeanor of grains of dust on reaching the heights is like that of the kings.

मेघस्य -

मेघाच्या बाबतीत -

About the cloud -

एकस्य तस्य मन्ये धन्यामभ्युद(भ्युन्न)तिं जलधरस्य ।
विश्वं सशै(ल)काननमाननमवलोकते यस्य ॥७८॥

सारे पर्वत, सारी अरण्ये यांसह सर्व जग ज्याच्या मुखाकडे रोखून पहात असते त्या मेघाची उंची धन्य आहे असे मला वाटते.

The height of only one i.e. cloud, towards the face of which all the world along with mountains and forests look at, is praiseworthy, I think.

प्रावृषेण्यस्य मालिन्यं को दोषोभीष्टवर्षिणः ।
शारदाभ्रस्य शुभ्रत्वं वशिष्यो(वद कुत्रो)पयुज्यते ॥७९॥

आपल्याला हवा तो पाऊस पाडणाऱ्या पावसाळी ढगाला 'तो काळेकुट्ट' म्हणून का दोष द्यावा? शरद ऋतूतील ढगाच्या पांढरेपणाच्या चमकदारपणाचा उपयोग काय? सांग बरे!

Tell me, why should the rain-giving cloud be blamed for its fault of being dark (complexioned), what is the use of the fairness (whiteness) of the white cloud in the autumn season?

जलधर जलभरनिकरैरपहर परितापमुद्धतं जगतः ।
नो चेदपसर दूरं हिमकरकरदर्शनं विक(त?)र ॥८०॥

अरे मेघा, भरलेल्या पाण्याच्या साहाय्याने जगाचा वाढलेला ताप नाहीसा कर, नाही तर दूर हो आणि चंद्रकिरणांचे दर्शन (तरी) घडव.

O cloud, remove the increased torment of the world with your torrents of water. Else, go away and let (at least) the moon rays be seen.

शैलेयेषु शिलातलेषु च गिरेः शृङ्गेषु गर्तेषु च
श्रीखण्डेषु बिभीतकेषु परितः पूर्णेषु रिक्तेषु च ।

स्निग्धेन ध्वनिनाखिलेषु जगतीचक्रे समं वर्ततो
चन्दे वारिद सार्वभौमि भवतो विश्वोपकारि व्रतम् ॥८१॥

पर्वतांच्या शिलांवर, शिखरांवर, चंदनवृक्ष आणि बेहड्याच्या वृक्षराजींवर पूर्वी आणि रिकाम्या जागांमध्ये लडिवाळ आवाजाने सर्वांना समान वागवणाऱ्या हे मेघा, मी, तुझ्या सगळ्यांवर उपकार करणाऱ्या, सर्व पृथ्वीवर पसरलेल्या व्रताला, नमस्कार करतो.

I salute your vow, O cloud, which treats equally everything on the earth, helping the entire world with your affectionate sound, deep valleys, on the slabs of rocks, in the regions that are full and those that are empty and also on the peaks surrounded by the sandal and *Bibhūta* (scientific name : *Terminalia Bellerica*; *Behādā* in Marathi) trees.

शे(शो)षं गते सरसि शैवलवल्लरीणा-
मन्तस्तिमिर्लुठति तापविषेष(शोषि?)ताङ्गः ।
अत्रान्तरे यदि न वारिद वारिवृन्दै-
राप्लावयेस्तदनु किं मृतमण्डनेन ॥८२॥

आटलेल्या तलावात शेवाळ्यांच्या वेर्लीनासुद्धा त्या सुकल्या असतांना, तेथे उष्णतेने ज्याचे शरीर शुष्क झाले असा तिमि (मासा) गडाबडा लोळत असतांना, पाण्याच्या लोटांनी नंतर वृष्टी केलीस, तर त्या मेलेल्याच्या शृंगाराला काय अर्थ आहे?

O cloud, when the lake is dried up, in the moss a *Timi* (fish) with its body dried up is rolling, if you do not wet it with your waters (and then pour water afterwards) then what is the point in adorning the dead (as it were)?

किसलयानि कुतः कुसुमानि वा
क्व च फलानि ताद (तथा?) वरवीरुधाम् ।
अयमकारुणि(रण)कारुणिको यदा
वितरतीह पयो न पयोधरः ॥८३॥

पाऊस पडणार नसेल तर, पाऊस पाडणारा कुठल्याही, कारणाशिवाय दयाळू असा ढग तरी कुठे मिळणार? श्रेष्ठ वेलाची पालवी आणि मग फुले तरी कुठे आणि फळे तरी कुठे?

If this cloud, being compassionate without any reason, is not going to rain; then where will one find the tender shoots, where the fruits, where the flowers of good creepers?

नभसि निरवलम्बे सीतदा(दता) दीर्घकालं
त्वदभिमुखविसृष्टोत्तानचञ्चूपुटेन ।
जलधर जलधारा दूरतस्तावदास्तां
ध्वनिरपि मधुरस्ते न श्रुतश्चातकेन ॥८४॥

विषण्ण अवस्थेत अधांतरी आकाशामध्ये उलटे राहून चोच उघडून तुझ्याकडे बघत राहिलेल्या चातकाने, हे मेघा, तुझ्या त्या जलधारा दूरच राहिल्या, पण (त्याने) तुझा गोड आवाजसुद्धा ऐकला नाही.

O cloud, let your water shower be away, even your sweet sound was not heard by the *Cātaka* bird situated in the supportless sky, being sad, hanging up-side down with his beak open.

क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः स्वभरणव्यापारमात्रोद्यताः
स्वार्थो यस्य परार्थ एव परमा (स पुमा)नेकः सतामग्रणीः ।
दुःपूरोदरपूरणाय पिबति स्रोतःपतिं वाडवो
जीमूतस्तु निदाघसंभृतजगत्संतापविच्छित्तये ॥८५॥

फक्त स्वतःच्या भरण-पोषणाच्या उद्योगात रमलेले क्षुद्रवृत्तीचे लोक हजारो असतात; परंतु परोपकार हाच स्वतःचा फायदा मानणारा एकच पुरुष थोरांमधील श्रेष्ठ आहे. आपले दुष्ट पोट भरण्यासाठी वडवाग्री सागरालाही गिळतो, ढग मात्र उन्हाळ्याचा त्रास नाहीसा करण्याचे काम करतो.

There are thousands of little-minded people who are engaged only in filling their own belly, but you are foremost among those who consider doing good to others, as their own profit. The submarine fire gulps down the ocean to feed his wicked belly. A cloud, however, carries out the work for the destruction of heat of the world, collected during summer.

आपो विमुक्ताः क्वचिदाप एव
क्वचिन्न किञ्चिद्गलं क्वचिच्च

यस्मिन्विमुक्ताः प्रभवन्ति मुक्ताः
पयोद तस्मिन्विमुखः कुतस्त्वम् ॥८६॥

मोकळे सोडलेले पाणी पाणीच असते, कुठेतरी मुळीच पाणी नसते आणि काही विषारी (जल) असते. हे मेघा, ज्यामध्ये मोकळे सोडलेल्या पाण्याचे मोती बनतात, त्यावेळी तू पराङ्मुख का असतोस ?

The released waters are waters only. Somewhere there is no water at all, somewhere there is poisonous (water). Where the waters released become pearls, in that connection, O cloud, why have you turned your face away?

अमुं कालक्षेपं त्यज जलद गम्भीरमधुरैः
किमेभिर्निर्घोषैः सृज झटिति झाङ्गारि सलिलम् ।
अये पश्यावस्थामकरुणसमीरव्यतिकर-
ज्वलद्वावज्वालावलिजटिलमूर्तेर्विटपिनः ॥८७॥

हे मेघा, वेळ काढू नकोस, हा गंभीर आणि मधुर असा आवाज करून गडगडाट कशाकरिता ? झंकार करणारे जलप्रवाह ताबडतोब सोड. अरे, निर्दयी वाऱ्याच्या समूहामुळे भडकलेल्या अग्नि-ज्वालांच्या डोंबामुळे त्या फांद्यांची जाळी असलेल्या वृक्षांची काय अवस्था झाली आहे, पहा.

O cloud, do not waste time. What is the purpose of this rumbling, by making a deep and sweet sound? Release the showers which make the jingling sound. Look at the sight of the trees whose branches are tangled due to the work of the cruel wind and the flames of the forest conflagration.

हंसस्य -

हंसाच्या बाबतीत -

About swan -

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम् ।
रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥८८॥

कमळांनी शोभून दिसणारे जरी सगळीकडे पाणी असले तरी (राज)हंसाचे मन मात्र मानस सरोवराशिवाय अन्यत्र कुठेही रमत नाही.

Even if there are waters everywhere which are adorned by the lotuses, still the heart of a swan is not happy at any other place than the *Mānasa* (-lake).

एकेन राजहंसेन या शोभा सरसो भवेत्।
न सा बकसहस्रेण परितस्तीरवासिना ॥८९॥

एकाच राजहंसामुळे सरोवराची जी शोभा निर्माण होते, ती शोभा त्याच्या तीरावर असणाऱ्या हजारो बगळ्यांनी येत नाही.

The beauty of a lake is enhanced by a single swan in the lake. This beauty is not to be found even if there are thousands of cranes on its banks.

रे राजहंस किमिति ज्व(त्व)मिहागतोसि
योसौ बकः स इह हंस इति प्रतीतः ।
तद्गम्यतो(ता) मनुपदेन पुनः स्वभूमौ
यावद्वदन्ति न बकं खलु मूढलोकाः ॥९०॥

अरे राजहंसा, तू इथे आलास कशासाठी ? इथे जो बगळा आहे त्यालाच लोक हंस मानतात. जोपर्यंत इथले वेडे तुला बगळा समजत नाहीत तोवर आल्यापावली तू स्वदेशी परत जाणे हेच बरे.

O royal swan, for what purpose have you come here? Here a crane is considered to be a swan by the people. As long as the fools do not consider you a crane, return to your land while retreading your steps.

अपसरणमेव शरणं मौनं वा तत्र राजहंसस्य ।
कटु रटति निकटवर्ती वाचालष्टिटिभो यत्र ॥९१॥

जिथे वाचाळ टिटवीसारखा (क्षुद्र) पक्षी जवळ राहून तिखट बोल बोलत असतो तिथून राजहंसाला निघून जाणे किंवा मौन स्वीकारणे भाग पडते.

It is better for the royal swan to remain silent or go away from a place where the talkative *Tiṭṭibha* bird is making harsh noise all the time.

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधिप्रसिद्धां ।
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥९२॥

फारच रागावलेला ब्रह्मदेव कमलवनामध्ये राहणाऱ्या हंसाच्या विलासाची हत्या करतो. परंतु, हे दूध आणि हे पाणी, हे वेगळे करण्याची त्याची शहाणपणाची कीर्ती, नाहीशी करण्यास मात्र तो समर्थ नाहीच.

The very angry Lord Brahma can destroy the joy of the swan living in the lotus grove, but he is incapable of destroying the fame of wisdom of the swan of separating milk from water.

मधुकरस्य -

भुंग्याबाबत -

About bee -

अपसर मधुकर दूरं परिमलबहलेपि केतकीकुसुमे ।
इह न हि मधुलवलेशो भवति परं धूलिधूसरं वदनम् ॥९३॥

हे भ्रमरा, सुगंधाने घमघमाट सुटलेल्या केवड्याच्या फुलांपासून दूर हो. इथे कणभरसुद्धा मध नाही मात्र (इथे तू राहिलास तर) तुझे तोंड धुळीने माखले जाईल.

O bee, move away from the *Ketaki* flower which is exuberant with fragrance. There is not even a little nectar here, but (if you stay here) your face will be darkened with dust.

इह रूपमात्रसारे भित्तिविलिखितत्रि(तेत्र चि)त्रकहारे।
न रसो नापि च गन्धो मधुकरबन्धो वृथा भ्रमसि ॥९४॥

हे भ्रमरबन्धो, इथे तू फुकटच भरकटतो आहेस, इथे रस नाही, इथे गंध नाही, इथे फक्त भिंतीवर चितारलेल्या सौंदर्ययुक्त पाण्यातल्या पांढऱ्या कमळांची माळ आहे.

O brother bee, you are unnecessarily wandering here, there is no juice, nor smell here. There is only the beauty of the picture of the water-lily (Scientific name : *Nymphaea Lotus*) drawn on the wall.

भ्रमर भ्रमता दिगन्तराले क्वचिदामेयितमीक्षितं श्रुतं वा ।
कथयस्व विहाय पक्षपातं यदि जातीकुसुमानुकारि पुष्पम् ॥९५॥

भ्रमरा, दाही दिशांना आकाशात भ्रमण करणाऱ्या तू भेदभाव न करता खरे सांग, की ह्या जाईसारखे सुवासिक फूल तू कधीतरी ऐकलेस का, पाहिलेस का आणि वास घेतलास का ?

O bee, who wanders around the sky in all the directions, speak without prejudice, whether you have heard or seen or smelt any fragrant flower like the Jasmine (Scientific name : Jasminum grandiflorum; *Jāī* in Marathi)?

अलिरयं नलिनी(वन) वल्लभः कुमु(दि)नीकुलकेलिमदालसः ।
विधिवशेन विदेशमुपागतः कुटजपुष्परसं बहु मन्यते ॥९६॥

ह्या भुंग्याला वनातील कमलवाटिका आवडते. तो कमलिनीच्या कुळामध्येच क्रीडा करत गुंग होऊन आळसावला आहे. नशिबानेच तो दुसऱ्या ठिकाणी गेला ज्या ठिकाणी कोरांटीच्या फुलांच्या रसालाच तो मान देत होता.

This bee loves the garden of lotus. He has become lethargic having played in the family of lotuses. Unfortunately it has gone to another place where the juice of the *Kuṭaja* flower (Scientific name : *Wrightia antidysenterica*; *Korāñṭi* in Marathi) is considered highly, by him.

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग
लोलं विनोदय मदः(नः) सुमनोलतासु ।
मुग्धामनाप्तरजसं कलिकामकाले
बालां कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः ॥९७॥

हे भ्रमरा, आपला अपमान सहन करणाऱ्या फुलांच्या अन्य वेळींमध्ये तुझे चंचल मन रमव. जोपर्यंत त्या उमललेल्या नाहीत, लहान, जी वयात आली नाही अशा बालिकेप्रमाणे असणाऱ्या, नव्या जाईच्या कळीला कशाला त्रास देतोस ?

O bee, keep yourself entertained in the company of flowery creepers who are capable to tolerate the trouble (from you). Why do you trouble the child-like, immature new bud of *Mallikā* flowers (Scientific name : *Jasminum Zambac* ; *Jāī* in Marathi)?

फुल्लेषु यः कमलिनीकमलोदरेषु
चूतेसि(षु) यो विलसितः कमलान्तरस्थः ।
पश्याद्य तस्य मधुपस्य शरदपाये
कृच्छ्रेण वेणुविवरे दिवसाः प्रयान्ति ॥९८॥

प्रफुल्ल असा जो तू कमळांच्या उदरामध्ये नेहमी राहात होतास (किंवा) आंब्याच्या झाडावर जो तू विलास करत होतास, त्या तुझ्या, भमराचे दिवस शरदऋतु संपल्यावर मोठ्या कष्टाने बांबूच्या पोटात घर करून जात आहेत, पहा!

Look at the bee, which lives in the blossomed lotus and mango trees. He spends his days with difficulty in the hollow of the bamboo, after the autumn season has passed away.

गौरीं चम्पककलिकामपहाय भ्रान्तदुर्बुद्धे ।
शाल्मलिकुसुमदलेषु स्वैरे(रं) गुञ्जलज्जसे मधुप ॥९९॥

पांढऱ्या शुभ्र चाफ्याच्या कळ्या सोडून अरे भरकटलेल्या वेड्या भमरा, सावरीच्या फुलांच्या पाकळ्यांमध्ये स्वैरपणे गुञ्जारव करण्यास तुला लाज कशी वाटत नाही ?

O foolish bee, having left the bright, white *Campaka* (Scientific name : *Michelia Campaka*, *Cāphā* in Marathi) buds, you hum in the midst of the buds of the Silk-cotton tree (Scientific name: *Salmalia Malabarica* ; *Sāvarī* in Marathi). Aren't you ashamed of this?

चातकस्य -

चातकाच्या बाबतीत -

About *Cātaka* -

एक एव खगो मानी चिरं जीवति चातकः ।
प्रियते वा पिपासायां याचते वा पुरंदरम् ॥१००॥

खरा स्वाभिमानी पक्षी एकच म्हणजे चातक. तो अमर ठरतो. कारण तहान लागली तर तो एकवेळ मरेल, पण याचना करील तर इन्द्रालाच (स्वाती नक्षत्रातील पाण्याच्या थेंबांसाठी).

Cātaka is the only self-respecting bird. He lives forever, because, being thirsty he will prefer to die, but will beg only to *Indra* (for the drop of rain under the *Svātī* constellation).

कूपे पानमधोमुखं भवति मे नद्यो वराक्यः स्त्रियः
सारङ्गैर्बकटिट्टिभैः सह सिरं(सरः) सेव्यं समालोकयन् ।
शुष्यत्तालुगतोपि कम्पिततनुः श्रुत्वा गभीरध्वनिं
धैर्यादुद्ध(द्ध) तकन्धरो जलधर त्वां याचते चातकः ॥१०१॥

विहिरीतील पाणी पितांना तोंड खाली करावे लागते. नद्या म्हणजे गरीब बिचाऱ्या स्त्रिया. हरीण, बगळे, टिटव्या ह्यांसह सरोवराचे (पाणी) प्यावे लागते. हे (सर्व) पाहणारा चातक मात्र, घसा कोरडा झाला तरी, थरथरणान्या शरीराने तुझा गंभीर आवाज ऐकून मोठ्या धीटपणाने खांदे उंच करून, अरे मेघा, तुझ्याकडे भीक मागतो आहे.

For drinking water from a well one has to bend down one's face; rivers are poor women, (they cannot offer any water). The water in the lake is being drunk by antelopes, cranes and *Tiṣṭibhas*; seeing all this *Cātaka* having raised his shoulders with courage is begging to you, after having heard your deep sound, O cloud!

कोकिलस्य -

कोकिळाबाबत -

About cuckoo -

रे रे कोकिल मा भज मौनं किञ्चिदुदीरय पञ्चमरागम् ।
नो चेत्त्वामिह को जानीते काककदम्बकपिहिते चूते ॥१०२॥

अरे कोकिळा, तू गप्प बसू नकोस. थोडासा पञ्चम राग गा. नाहीतर कावळ्यांच्या समूहाने झाकलेल्या आम्रवनात तुला कोण ओळखणार?

O Cuckoo, do not remain silent, sing slightly the fifth melody, or else who will recognize you hidden in the mango grove covered by the multitude of crows.

कार्कैः सह विरुद्धस्य कोकिलस्य कला गिरः ।
खलसङ्गेऽपि नैष्ठुर्यं कल्याणप्रकृतेः कुतः ॥१०३॥

कावळ्याच्या (कावकावापेक्षा) विरुद्ध अशा कोकिळेचे कूजन ही कलाच आहे. दुष्टाच्या बरोबर राहूनसुद्धा कल्याणकारक व्यक्तीचा स्वभाव क्रूर कसा होणार ?

The crooning of the cuckoo in opposition to the crowing of the crow is an art. Though being in the company of the wicked, will the person with benevolent nature change?

अस्यां सखे बधिरलोकनिवासभूमौ
किं कूजितेन खलु कोकिल कोमलेन ।
एते हि दैवहतकास्तदभिन्नवर्णं
त्वां काकमेव कलयन्ति कलानभिज्ञाः ॥१०४॥

अरे मित्रा कोकिळा, ह्या बहिऱ्या लोकांच्या निवासस्थानी तू कोमल असे कूजन कशाकरिता करतोस ? हे कमनशिबी कला न जाणणारे (बहिरे) तुझा आणि कावळ्यांचा रंग एकच असल्यामुळे, तुला कावळाच मानतात.

O friend Cuckoo, why are you crooning in the residence of the deaf people? These unfortunate (deaf people) consider you to be a crow indeed, because of your black colour and because they cannot discern art.

यस्याकर्ण्य वचः सुधाकवलितं वाचयमानामपि
व्यग्राणि व्यथयन्ति मन्मथकथाश्चेतांसि चैत्रोत्सवे ।
रे रे काक वराक साकममुना पुंस्कोकिलेनाधुना
स्पर्धाबन्धु(न्ध)मुपेयुषस्तव तु किं लज्जापि नो जायते ॥१०५॥

अमृताचाच घोट वाटावा अशी ज्याची गोड वाणी ऐकून चैत्रोत्सवात बोलण्यावर संयम ठेवणाऱ्या मुनिजनांचीसुद्धा मने कामदेवाच्या कथांनी व्यथित होतात, अरे नीच कावळ्या, तुझ्या कावकावाने त्या नर कोकिळाबरोबर स्पर्धा करतांना तुला लाज कशी वाटत नाही ?

In the *Caitra* festival, having heard the sweet voice as if a mouthful of nectar, the minds of even the sages who control their speech are perturbed by the tales of the God of love. O miserable crow, with your crowing are you not ashamed of competing with the male cuckoo?

रसालशिखरासीनाः शतं सन्तु पतत्रिणः ।
तन्मअरीरसामोदं विदुरेव कुहमुखाः ॥१०६॥

आम्रवृक्षाच्या शेंड्यावर शेकडो पक्षी खुशाल बसलेले असोत, परंतु त्यांच्यामध्ये आंब्याच्या मोहराच्या रसाची गोडी जाणतात, ते केवळ कोकिळच.

Let there be numerous birds perched on the tips of the mango tree, but amongst them only the cuckoo understands the flavour of the mango blossom.

मयूरस्य -

मोराच्या बाबतीत -

About peacock -

अये नीलग्रीव क्व नु खलु सखे तेद्य मुनयः
परं तोषं येषां तव स्वविलासोर(वि)तनुते ।
अमी दूरात्क्रूराः क्वणितमिदमाकर्ण्य सहसा
त्वरन्ते हन्तुं त्वामहह शबराः पुङ्खितशराः ॥१०७॥

दुरून तुझा आवाज ऐकून हे क्रूर भिल्ल (शिकारी) बाणाने तुला मारायला धावून येत आहेत, अशावेळी अरे नीलकंठ मयूरा, तुझा केकारवाचा विलास ज्यांना खूप संतुष्ट करतो ते सर्व मुनि आज कुठे आहेत ?

Having heard your voice from a distance the cruel mountain tribals are running to kill you with arrows in their hands. At such times, O blue-necked peacock, where are the sages who get pleased with your voice? (Why don't they come to save you?)

एतस्मिन्मलयाचले बहुविधैः किं तैरकिंचित्करैः
काकोलूककपोतकोकिलरुकै(रुतै ?)रेकोपि पार्श्वस्थितः ।
केकी कूजति चेत्तदा विघटितव्यालावलीबन्धनः
सेव्यः स्यादिह सर्वलोकमनसामानन्दनश्चन्दनः ॥१०८॥

ह्या मलयपर्वतावर अनेक प्रकारचे कावळे, घुबड, कबूतर, कोकिळ ह्यांच्या आवाजांच्या किलबिलाटाचा काय उपयोग ? जवळ असणारा एकटा, मयूर केकारव करीत असेल त्यावेळी सर्व लोकांची मने आनंदित करणाऱ्या, आणि अनेक सापिणींच्या वेढ्यापासून मुक्त असलेल्या चंदनवृक्षाचा आपण आश्रय (आनंद) घ्यावा.

On this *Malaya*-mountain what is the use of the chirping of various birds like crows, owls, pigeons and cuckoos? When, the sound of the peacock pleases the hearts of all the men then, let us take resort to the sandal tree which is free from the embrace of the female snakes.

केका कर्णामृतं ते सकुसुमकबरीकान्तिहाराः कलापाः
कण्ठच्छाया पुरारेर्गलरुचिरुचिरा सौहृदं मेघसङ्घैः ।
विश्वद्वेषिद्विजिह्वस्फुरदुरुपिशितैर्नित्यमाहारवृत्तिः
कैः पुण्यैः प्राप्तमेतत्सकलमपि सखे चित्तवृत्तं मयूर ॥१०९॥

(टीप - 'चित्तवृत्तं' हे 'चित्रवृत्तं' असे वाचावे.)

(Note - *sic*. चित्तवृत्तं to be read as चित्रवृत्तं.)

तुझा केकारव हा कानाला जणू अमृतच आहे. तुझा मयूरपंखांचा पसारा जणू फुले गुंफलेल्या वेणीची कांती असणारा आहे, तुझ्या कंठाचे सौंदर्य हे पुरारी शिवाच्या सुंदर कण्ठाच्या सौंदर्याप्रमाणे आहे आणि मेघांच्या समूहाबरोबर तुझी मैत्री आहे. सारे जग ज्याचा द्वेष करते अशा सापांना खाण्याची तुझी नेहमीची उपजीविका आहे. हे मित्रा, मयूरा! तुझ्या कोणत्या पुण्याईने हे सारे आश्चर्यकारक जीवन मिळाले?

Your voice is indeed nectar for the ears, your opened tail has the beauty of the bunch of hair with blossomed flowers, the beauty of your neck is like the beautiful neck of *Purāri* (*Śiva*) and you are as if a friend of the group of clouds. You have livelihood through eating the snakes which are hated by all. O friend peacock, with which merits did you obtain all this miraculous life?

शुकस्य -

पोपटाच्या बाबतीत -

About parrot -

... श्रेणीपरिवृढवृथा ... (?)

... श्रेणी = ओळ, परिवृढ = वेढलेला, वृथा = व्यर्थ ... (?)

(टीप - अर्थ लागत नाही.)

..... *śreṇī* = row, *parivṛḍha* = surrounded, *vṛthā* = futile..... (?)

(Note - The meaning is obscure.)

अन्योक्तयः

अमुष्मिन्नुद्याने विहगखल एष प्रतिकलं
विलोलः काकोलः क्णति पटु या(व)त्कटुतरम् ।
सखे तावत्कीर दृ(द्र)ढ्य हृदि वाचं च सकलां
न मौनेन न्यूनो भवति गुणभाजां गुणगणः ॥११०॥

ह्या उद्यानात दुष्ट डोम कावळ्यांचा कडवट कलकलाट जोवर होत आहे तोवर, अरे मित्रा पोपटा, तुझी सगळी वाणी तुझ्या हृदयातच गप्प राहू दे. गुणी लोकांचे सगळे गुण ते गप्प राहिले, म्हणून कमी हात नाहीत.

As long as there is the chaos of the evil raven birds in this garden, so long, O friend parrot, let your sound remain silent in your heart. The merits of the meritorious are not reduced even when they are keeping quiet.

इयं पल्ली भिल्लैरनुचितसमारम्भरसिकैः
समन्तादाक्रान्ता विषविषमबाणप्रणयिभिः ।
तरोरस्य स्कन्धे गमय सभयं कीर निभृतं
न वाणी कल्याणी तदिह मुखमुद्रैव शरणम् ॥१११॥

(टीप - 'सभयं' हे 'समयं' असे वाचावे.)

(Note - sic. सभयं to be read as समयं.)

अरे पोपटा, तू ह्या वृक्षाच्या खांद्यावर घाबरून गप्प बसून रहा आणि वेळ काढ. ह्या ठिकाणी तुझी वाणी तुझ्या हिताची नाही. कारण ही वस्ती, वाईट वागण्याचीच सवय असणाऱ्या, विषारी असमानत्रासदायक)) बाण लाडके असणाऱ्या, भिल्लांनी वेढली आहे.

O parrot, you remain seated quietly on the branch of this tree and spend time. Here your voice is not beneficial because this place is inhabited by the hunters who are used to behaving wickedly and for whom uneven (i. e. troublesome) poisonous arrows are dear.

काकस्य -

कावळ्याच्या बाबतीत -

About crow -

कृष्णं वपुर्वहतु चुम्बतु सत्फलानि
रम्येषु संचरतु चूतवनान्तरेषु ।

पुंस्कोकिलस्य चरितानि करोतु कामं
काकः कलध्वनिविधौ खलु काक एव ॥११२॥

कावळा (कोकिळेप्रमाणे) काळ्या वर्णाचा असू दे, चांगली-चांगली फळे चाखू दे, रम्य आप्रवनात खुशाल संचार करू दे, कोकिळासारखे वागण्याचा प्रयत्न खुशाल करू दे, परंतु, मंजुळ आवाज करण्याच्या बाबतीत, कावळा तो कावळाच!

Let a crow be black in colour, let him eat tasty fruits, let him dwell in the beautiful mango forest, let him behave like the cuckoo, but in connection with the act of producing sweet sound, a crow is (clearly) just a crow!

पथि निपतितान्शून्ये दृष्ट्वा निरावरणान् ...
दधिभृतघटानावोन्धर(?)समुद्ध(त) कन्धरः ।
निजसमुचिताश्चेष्टास्तास्ता विकारशताकुलो
यदि न कुरुते काणः काकः कदा नु करिष्यति ॥११३॥

गवळी मंडळींनी गवनि खांद्यावर धरलेले आणि मोकळ्या रस्त्यावर झाकणे उडून गेलेले, दह्याने भरलेले घट, पडलेले पाहून, स्वतःला शोभणाऱ्या त्या त्या हालचाली करणारा, असंख्य विकारांनी व्याकुळ असलेला एकाक्ष कावळा, आता जर काव-काव करणार नसेल तर तो केव्हा करणार?

When will the one-eyed crow, which is troubled with a lot of defects, crow, than on seeing the pots of curds, without lids, fallen on an empty road and are being held with pride by the cowherds?

वक्तव्य -

बगळ्याच्या बाबतीत -

About crane -

उभौ पक्षौ शुक्लौ भुवि वियति चावारितगतिः
सदा मीनान्भुङ्क्ते वसति शिरस(सकल)स्थाणुशिरसि ।
बके सर्वश्चान्द्रो गुणसमुदयः कश्चिदधिको ।
गुणाः स्थाने मान्या न तु नरवरस्थानरहिताः ॥११४॥

बगळा आणि चंद्र दोघांचे पक्ष शुक्ल (बगळ्याचे पांढरे पंख आणि चंद्राचे दोन्ही पक्ष), बगळा पृथ्वीवर चंद्र आकाशात, अशी दोघांची ही गती अखंडित असते. बगळा नेहमी मासे खातो (चंद्र नेहमी मीन राशीत राहतो.) चंद्र/बगळा शंकराच्या डोक्यावर/झाडाच्या शेंड्यावर राहतो. अशा रीतीने बगळ्याकडे चंद्राचे सगळे गुण असतात, किंबहुना त्यापेक्षा अधिकच. तरी या गुणांना महत्त्व प्राप्त होत नाही जर ते उचित ठिकाणी नसतील.

Both the crane and the moon have white *pakṣas* (the white wings of the crane and the two fortnights of the moon); there is unhampered movement of the crane on the earth as well as of the moon in the sky. The crane always eats fish (The moon is situated in Pisces zodiac sign). Both of them are situated on the top i.e. head of Lord Śiva / at the top of the tree. The crane has all the qualities of the moon, even somewhat more. The qualities are worthy of respect, but they have no recognition if they are not properly placed in a great man.

बकोट ब्रूमस्त्वां लघुनि श(स)रसि क्वापि शिरसि(शफरै)-
स्तव न्याय्या वृत्तिर्न पुनरथ गाढुं समुचिता (तः) ।
इतश्चेतश्चाभ्रांलिहलहरिहेलातरलित-
क्षितिध्रग्रासैकग्रहलतिमिपोतः पतिरपाम् ॥११५॥

अरे बगळ्या, आम्ही म्हणतो तुझी छोट्याशा तळ्यात (माशांची) मस्तके (खाणे) हीच नेहमीची सवय वाटते; (पाण्यात) सूर मारणे नव्हे. खळाळणाऱ्या लाटांमुळे चंचल झालेल्या पर्वतांना एकत्र घास बनवणारे, तिमि (माशांची) पिल्ले ज्यात आहेत, असा समुद्र आहे.

O crane, we say that it is your proper habit to eat fish in a small pond and not to dive deep (in the water). The Lord of the Waters (Ocean), is such as in which there are some children of *Timi*-fish, which gulp in one morsel, mountains trembling due to the spurts of the waves moving here and there.

खद्योतस्य -

काजव्याविषयी -

About firefly -

अदृष्टव्यापारं गतवति दिनानामधिपतौ
यशःशेषीभूते शशिनि गतधाम्नि ग्रहगणे ।

तथान्धं संजातं जगदुपनते मेघसमये
यथामी गण्यन्ते तमसि पटवः कीटमणयः ॥११६॥

सूर्य दिसेनासा झाल्यावर चंद्राची फक्त कीर्तीच उरल्यावर (तोही नसतांना) ग्रहगणांचे तेज नष्ट झाल्यावर, आणि पावसाळा आल्यानंतर सर्व जग असे अंध झाले (सगळीकडे अंधार पसरला) की ह्या अंधारात काजवेसुद्धा हुशार (तेजस्वी) म्हणून गणले जातात.

After the sun is no longer seen, after the moon has remained only in the fame, when the stars have lost their lustre, after the clouds have come and when the entire world has become blind; at such times one has to count the clever fireflies as the skillful (= shining ones).

इन्दुः प्रयास्यति विनङ्क्ष्यति तारकश्रीः
स्थास्यन्ति लीढतिमिरा न मणिप्रदीपाः ।
अन्धं समग्रमपि कीटमपो(णे) भविष्य-
त्युन्मेषमेप्यति भवानिति दूरमेतत् ॥११७॥

चान्दोबा मावळेल, तारकांचा प्रकाश नाहीसा होईल. अंधार नष्ट करणारे दिवे नसतील. हे काजव्या, जेव्हा संपूर्ण अंधार होईल तेव्हा तूच चमकत राहशील ही दूरची गोष्ट आहे.

The moon will set, the light of the stars will fade, there will not be lamps which destroy darkness, O firefly, when there will be complete darkness, then only you will shine, (but) this (however) is a distant thing.

गजस्य -

हत्तीच्या बाबतीत -

About elephant -

कर्णे चामरचारुचञ्चुकलिकाः कण्ठे मणीनां गणाः
सिन्दूरप्रकराः शिरःपरिसरे पार्श्वान्तिके किङ्किणी ।
लब्धश्चेन्नृपवाहनेन कणि(रि)णा बद्धेन भूषाविधि-
स्तत्किं भूधरधूलिधूसरतनुमान्यो न वन्यो गजः ॥११८॥

कानामध्ये चौरीच्या सुंदर (झुपक्याप्रमाणे) लहान कळ्या, गळ्यात मण्यांचे सर, गण्डस्थळावर शेंदुराचे

लेप, बाजूलाच खणखणणारी घटा, अशा तऱ्हेने राजाचे वाहन म्हणून गजराज नटलेला आहे, मग पर्वताच्या धुळीने सर्वांग माखलेला रानटी हत्ती, हत्ती म्हणून मान्य नाही का ?

Having beautiful chowries of (a cluster of) beautiful small buds on ears, strings of beads in the neck, a coating of vermilion on the temple, beside it a clanking bell; in this manner the vehicle of the king, the elephant is adorned. Then, is not the wild elephant, covered with the dust from the mountains, to be honoured as an elephant?

केलिं कुरुष्व परिभु सरोरुहाणि
गाहस्व शैलतटनिर्झरिणीपयांसि ।
भावानुरक्तकरिणीकरलालिताङ्ग
मातङ्ग मुञ्च मृगराजरणाभिलाषम् ॥११९॥

अरे मदोन्मत्त गजा, खुशाल तुझी क्रीडा चालू दे, सरोवरातील कमळांचा तू आस्वाद घे. पर्वताच्या काठावरून वाहणाऱ्या झऱ्यांच्या पाण्यात अंघोळ कर. प्रेमात पडलेल्या हत्तिणीच्या सोंडेने लाड करून घे, (पण) मृगराज सिंहाबरोबर युद्ध करण्याची इच्छा (मात्र) सोडून दे.

O intoxicated elephant, may you continue to sport, may you enjoy the lotuses in the lake, may you bathe in the waters of the streams flowing on the edges of the mountain, may you be fondled by the trunk of the love-struck female elephant, but you may, however, give up the desire to fight the Lord of beasts (lion).

तापो नापगतस्तृषा न च कृशा धूली न धूता तनो-
न स्वच्छन्दमकारि केलिकवलः का नाम केलिस्पृहा ।
दूरोत्क्षिप्तकरेण हन्त करिणा स्पृष्टा न वा पद्मिनी
प्रारब्धो मधुपैरकारिणी(रण)महो झाङ्कारकोलाहलः ॥१२०॥

ताप गेला नाही, तहान गेली नाही, अंगावरची धूळसुद्धा कमी झाली नाही, मनासारखी क्रीडा नाही तर क्रीडेचे कौतुक कुठले ? सोंडेने दूर फेकून दिलेल्या कमळाच्या वेलीला स्पर्शही केला नाही. मात्र मधुकर भुंगे अकारण झंकाराचा कोलाहल करीत आहेत.

The heat has not gone, the thirst has not become weak, the dust on the body has also not been reduced. What to speak about the desire for the sport? You have not even touched the lotus creeper which has been thrown afar with your trunk; the bees, however, without any reason are creating chaos by their humming.

भो भो: करीन्द्र दिवसानि कियन्ति तावत्
तस्मिन्मरौ समति(वा)हय कुत्रचित्त्वम् ।
रेवाजलैर्निजकरेणुकरप्रयुक्तै-
र्भूयः शमं गमयितासि निदाघदाहम् ॥१२१॥

अरे गजराजा, काही दिवस तू असा त्या वाळवंटात कुठेतरी घालव. कारण तुझा उन्हाळ्याचा उकाडा तू एखाद्या हत्तीणीच्या सोंडेने शरीरावर उडवलेल्या रेवा नदीच्या पाण्याने घालवणार आहेस.

O King of elephants, may you spend some days in the desert, because you will be relinquishing the heat of the summer, with the showering of the waters from the *Revā* river, by the trunk of a female elephant.

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालै-
र्दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्ध्या ।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा
भृङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने वसन्ति ॥१२२॥

जर मदोन्मत्त हत्तीने कान फडफडून झटकल्यामुळे दानाची (मदाची) इच्छा असणारे भ्रमर दूर केले तर त्यामुळे त्याच्याच गण्डस्थळाची शोभा कमी झालेली आहे. भ्रमर मात्र खुशाल फुललेल्या कमळांच्या ताटव्यांमध्ये जाऊन निवास करीत आहेत.

On account of the fluttering of the ears by the intoxicated elephant, the bees, inclined on gifts (i.e. rut), have been shooed away, resulting in the loss of beauty of the temple of that elephant indeed. The bees have however found resort in the forests of bloomed lotuses.

अथ सिंहस्य -

आता सिंहाच्या बाबतीत -

Now about lion -

मृगेभ्यो रक्ष्यते क्षेत्रं नरेस्तृणमयैरपि ।
सिंहाक्रान्तं पुनर्मूढ न हयैर्न च दन्तिभिः ॥१२३॥

गवताने बनवलेल्या माणसांच्या (बुजगावण्यांच्या) साहाय्यानेसुद्धा पशूंपासून आपल्या क्षेत्राचे रक्षण करतात. हे मूर्खा, सिंहाने जर आक्रमण केले तर घोडे आणि हत्तीही रक्षण करू शकत नाहीत.

A farm is protected from the animals with the help of men made of grass (scarecrows). If attacked by a lion it cannot be protected even by horses and elephants.

अस्मिन्नम्भोदवृन्दध्वनिजनितरुषि प्रेक्षमाणेन्तरिक्षं
मा काक व्याकुलो भूस्तरुशिखरशवक्रव्यलेशानशान् ।
धत्ते मत्तेभकुम्भव्यतिकरकरजग्रामवज्राग्रजाय
ग्रासव्यासक्तमुक्ताधवलितकवलो न स्पृहामत्र सिंहः ॥१२४॥

(टीप - छापील पुस्तकात '...लेशानशान्' असे आहे. परंतु ते अर्थशून्य आहे. म्हणून ...लेशान् अशेषान् हा पाठ सुचवला आहे आणि त्यानुसार भाषांतर केले आहे.)

(Note - The printed text reads as '...लेशानशान्' which seems meaningless. Therefore the reading ...लेशान् अशेषान् is being suggested and is translated accordingly.)

ह्या मेघमालांच्या गडगडाटाने रागावून तो (सिंह) आकाशाकडे पाहू लागला असतांना, तू, अरे कावळ्या, झाडांच्या फांद्यांवर बसून मेलेल्या प्राण्यांच्या मांसाच्या सर्व तुकड्यांच्या बाबतीत चिंताग्रस्त होऊ नकोस. मदोन्मत्त हत्तीचे गण्डस्थळ फोडून, आपल्या पंजाच्या नखांनी ते फाडून, त्याचा घास गिळण्यासाठी त्याच्या रक्ताचे घोट घेण्याची इच्छा करणारा मृगराज सिंह तुझ्या त्या मांसाच्या तुकड्यांची इच्छा करणार नाही.

O crow, do not worry about all the pieces of the flesh of dead bodies on the top of trees, when (the lion) is looking at the sky; being away on account of the roaring of the group of clouds. The lion, having broken the temple of an intoxicated elephant, tearing it open with the claws desiring to eat it and to drink its blood, will surely not want the pieces of flesh that you possess.

क्षुत्क्षामोपि जराकृशोपि शिथिलप्राणोपि कष्टां दशा-
मापन्नोपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु गच्छत्स्वपि ।
मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भदलनग्रासैकबद्धस्पृहः
किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ॥१२५॥

भुकेने तळमळला तरी, वार्धक्याने हाडकुळा झाला तरी आणि गळ्यात प्राण दाटून आले तरी संकटात सापडलेला असला तरी, काळवंडलेला, मरण अटळ असले तरी, मदोन्मत्त हत्तीचे गण्डस्थळ फोडून त्याचाच घास घेण्याची आवड असणारा, मानी लोकांत सर्वश्रेष्ठ असा सिंह, वाळलेले गवत खातो का ?

Though being emaciated by hunger, being lean due to aging, one whose breathing has become unsteady, though facing calamity, one who has lost his splendour and also his life-breath; still whether the lion, desirous of breaking the temples of the intoxicated elephant and eating it and who is foremost among the proud ones, will eat dried grass (hay)?

परिणतगर्भभरार्ता सिंहवधूः शल्लकीविपिने ।
अन्वेषयति मदान्धद्विरदेन सिक्तमवनितलम् ॥१२६॥

दिवस भरलेली गरोदर सिंहीण तेंदू(टेंभुर्णी)च्या दाट जंगलात मदोन्मत्त हत्तीच्या मदने भिजलेल्या भूभागाचा शोध घेत फिरते (त्याचे गण्डस्थळ फोडून त्याच्या रक्ताचा घोट घेण्यासाठी).

(टीप - हत्तींना 'शल्लकी'ची झाडे आवडतात.)

A pregnant lioness who is about to deliver a baby, is in search, in the *Śallakī* (Scientific name : *Boswellia Thurifera*; *Tendul/Tembhurnī* in Marathi) forest, of the land that is moist due to the ichor flowing from the intoxicated elephant (to break its temple and drink its blood).

(Note - Elephants are very fond of *Śallakī* - a kind of tree).

मृगस्य -

हरिणाच्या बाबतीत -

About the deer -

दूर्वाङ्कुरतृणाहारा धन्यास्तात वने मृगाः ।
विभवोन्मत्तचित्तानां न पश्यन्ति मुखानि यत् ॥१२७॥

अरण्यातील दुर्वाकुरासारखे गवत हाच आहार असणारे हरिण धन्य आहेत कारण, श्रीमंतीने उन्मत्त झालेल्यांची ते तोंडेसुद्धा पहात नाहीत.

Blessed are the deer which eat only the Panic grass (Scientific name: Panicum Dactylon, *Dūrvā* in Marathi) in the forest; for they do not even see the faces of those blinded with wealth.

रोमन्थमाचरय मन्थरमेत्य निद्रां
मुञ्च श्रमं तदनु संचर रे यथेच्छम् ।
दूरे स पामरजनो मुनयः किलैते
निष्कारणं हरिणपोत बिभेषि कस्मात् ॥१२८॥

अरे हरिणाच्या पिल्ला, तू सावकाश झोप येईपर्यंत रवंथ करीत रहा. तुझा थकवा घालवून टाक आणि खुशाल भरपूर भटक. अरे, ते बिचारे लोक (तुला पिडणारे लोक) दूर आहेत आणि हे तर तुझ्याभोवती निरुपद्रवी मुनिजन आहेत, तेव्हा उगीचच घाबरतोस कशाला ?

O fawn, may you keep on chewing till you feel sleepy. Overcome your fatigue and stroll to your heart's content. O fawn, the men (who trouble you) are far away, and those around you are the harmless sages, so whom do you fear without reason?

कालिम्ना ग्र(न) गतं स्वनाम गलितं जाता कलङ्काभिधा
* * * * * त्रिभुवनं किं प्राप्तमुच्चैर्मृग ।
अस्माकं वसतां वनेपि वस(नि)ता वाञ्छन्ति नेत्रोपमां
कस्तूरीहरिणाभिधाजनि जने स्थाने विहारः स्थितिः ॥१२९॥

काळेपणामुळे मृगाचे नाव गळून पडले नाही आणि नावाला ही कलंक लागला नाही. त्रिभुवनात अरे मृगा, काय मिळाले ? आम्ही वनात रहात असलो तरी, सौंदर्यासाठी (तुझ्याच) डोळ्यांची उपमा इच्छितो. कस्तूरीमृग हे तुझे नाव सर्व लोकांमध्ये विहार करते.

The name of the deer has not been dropped due to its dark complexion nor has it become a stigma to its name. O deer, what have you obtained in the three worlds? Though we stay in the forest to indicate beauty we want the simile of your eyes. Your name as musk-deer (*Kastūrīmṛga*) is popular among all people and lands.

वृक्षान्योक्तयः -

वृक्षान्योक्ती -

Allegories of trees -

यद्यपि चन्दनविटपी विधिना फलपुष्पवर्जितो विहितः ।

निजवपुषैव परेषां तथापि संतापमपहरति ॥१३०॥

चन्दनाचा वृक्ष ब्रह्मदेवाने जरी फळे आणि फुले न येणारा असा निर्माण केला असला तरी, तो स्वतःच्या शरीरानेच (लेपाच्या रूपाने) सर्वांच्या उष्णतेचा ताप नाहिसा करतो.

Though Lord *Brahma* has created the Sandal tree devoid of fruits and flowers, still with its own body (i.e. in the form of ointment) it reduces the heat of all.

केचिल्लोचनहारिणः कतिपयाः सौरभ्यसंभारिणः

केप्यन्ये फलधारिणः प्रतिदिशं ते सन्तु हन्त द्रुमाः ।

धन्योयं हरिचन्दनः परिरसे(सरे) यस्य स्थितैः शाखिभिः

शाकोटादिभिरप्यहो मृगदृशामङ्गेषु लीलायते(यितम्) ॥१३१॥

(ह्या वनात) काही नयनमनोहर, काही सुवासिक, काही फळांनी लगडलेले, दिशादिशांना हवे तेवढे वृक्ष खुशाल असोत. परंतु, त्या सर्वात हा हरिचंदन धन्य आहे कारण ह्या झाडाच्या वेड्यावाकड्या फांद्यासुद्धा मृगनयना सुंदरींच्या अंगावर (लेपाच्या रूपाने) खेळताना दिसतात.

(In this forest) let there be in all the directions some trees pleasing to the eye, some fragrant, some laden with fruits; but the *Haricandana* (a type of yellow sandal) is indeed auspicious because even its crooked branches are seen on the bodies (in the form of ointment) of beautiful damsels.

कुसुमस्तवका नम्राः सत्येव परितो लताः ।

तथापि भ्रमरभ्रान्तिं करोत्येकैव मालती ॥१३२॥

आजूबाजूला फुलांच्या ओझ्याने वाकलेल्या वेली भरपूर आहेत परंतु त्या सर्वात मालतीचा वेलच भुंग्यांना आपल्या भोवती फिरायला लावतो.

There are many creepers bent on account of being laden with flowers but it is only

(the flowers of) the *Mālatī* creeper (Scientific name: *Jasminum Grandiflorum*, *Mālatī* in Marathi) that enraptures the bees.

न च गन्धवहेन चुम्बिता न च पीता मधुपेन मल्लिका ।
पिहितैर(व) कठोरशाखया परिणामस्य जगाम गोचरम् ॥१३३॥

मोगन्याचे वाऱ्याने चुंबन घेतले नाही, भ्रमराने मध चाखला नाही, जाड फांद्यांनी झाकून ठेवला, तरी त्याचा सुगंध बाहेर गेलाच.

Though the *Mallikā* (Scientific name: *Jasminum Zambac*, *Mogarā* in Marathi) is not kissed by the wind, though its nectar has not been tasted by the bees, though it is covered by the thick branches, still its fragrance has spread.

सूचीभिर्दलितं वपुः कवलितं धूलीभिरायुर्दृशो-
नीरन्ध्रैः क्रकचोपमैर्दलपुटैः पक्षद्वयं कीलितम् ।
पूर्णा एव मनोरथाः किमपरं कल्याणि कल्पायुतं
जीयाः केतकि देहि निर्गमपथं जीवत्वसौ षट्पक्षः(दः) ॥१३४॥

शरीर सुयांनी टोचलेले, धुळीने (परागकणांनी) आयुष्याची दृष्टी माखलेली, भोके नसलेल्या, करवतीसारखी धार असलेल्या पानांनी दोन्ही कडांना जणू खिळे ठोकले आहेत ; अशा तुझ्या कठीण देहामध्ये, हे कल्याणकारी केवड्या, तुझे मनोरथ पूर्ण केले गेलेले आहेत ! तुला अजुन काय हवे ? तू अनेक कल्प जगावेस. (आत अडकलेल्या) भ्रमराला जगण्यासाठी बाहेर पडण्याचा मार्ग दे. तो जगो.

Body pierced with needles, the vision of life is covered with dust (pollen), both the wings are nailed with the leaves similar to the saw without any holes; the desires are fulfilled. O auspicious *Ketaka* (Scientific name: *Pandanus odoratissimus*, *Kevadā* in Marathi), what more do you want? May you live for millions of eons. (However) give the exit path so that this bee may live.

कति पल्लविता न पुष्पिता वा तरवः सन्ति समन्ततो वसन्ते ।
जगतां विजयाय मीनकेतोः सहकारी सहकार एष एव ॥१३५॥

वसंत ऋतूमध्ये कधीही न पालवी फुटणारे, न फुलणारे आजूबाजूला असे कित्येक वृक्ष आहेत. परंतु जगासाठी कामदेवाला जिंकायला आम्रवृक्ष हाच मदतनीस (ठरतो).

There are many trees around, which do not bear tender shoots, nor flowers in the Spring season. But it is only the mango tree which assists the one who is fish-bannered i.e. God of Love.

दिङ्गण्डलं परिमलैः सुरभीकरोपि
सौन्दर्यमावहसि लोचनलोभनीयम् ।
हंहो रसाल फलवर्य तथापि दूये
यद् ग्रन्थिलं च कुटिलं च (वपु)र्विभर्षि ॥१३६॥

सान्या दिशा तू सुगंधाने दरवळून टाकतोस, सर्वांच्या नजरा खेचून घेणारे तुझे सौंदर्य आहे. अरे, फळांमध्ये श्रेष्ठ अशा आम्रवृक्षा, तरीदेखील मला वाईट वाटते ते एकाच गोष्टीचे की तुझ्यात गाठ (कोय) असते आणि तू वाकड्या शरीराचा असतोस.

With your fragrance you make all the directions fragrant, your beauty captures the glances of all. Best among all trees, O Mango tree, in spite of all this I feel sad about one thing, that you carry a knot (i.e. the mango seed in the fruit) and have a crooked body.

तालीतरोरनुपकारि फलं फलित्वा
लज्जावशादुचित एव विनाशयोगः ।
एतत्तु चित्रमुपकृत्य फलैः परेभ्यः
प्राणात्रिजान् सपदि यत्कदली जहाति ॥१३७॥

ताडाच्या झाडाला काही उपयोग नसलेली फळे आली तरी लाजेने त्यांचा विनाश ओढवतो, परंतु हे तर आश्चर्य आहे की केळीचे झाड मात्र इतरांना भरपूर फळांचा उपकार करूनसुद्धा स्वतःचे प्राण ताबडतोब घालवते.

The *Tālī* tree (a species of the palm-tree, Scientific name: *Corypha Taliera*, *Tāḍa* in Marathi) bears useless fruit and rightly goes to destruction due to shame. It is surprising that the Banana Plantain in spite of giving numerous fruits to others still has to give away its life.

यद्यपि न भवति हानिः परकीयां चरति रासभे द्राक्षाम् ।
असमञ्जसं तु मत्वा तथापि खलु खिद्यते चेतः ॥१३८॥

गाढव दुसऱ्यांच्या द्राक्षांच्या बागेत चरत असेल आणि जरी नुकसान होत नसेल तरी, हे अयोग्य आहे असे मानून, मन खिन्न होते.

If a donkey is grazing in another's grape vineyard and even when it is not causing harm, still the mind is disturbed thinking it to be incorrect.

दासेरकस्य दासीयं बदरी यदि रोचते ।
एतावतैव किं द्राक्षा न साक्षादमृतप्रदा ॥१३९॥

ही बदरी (बोरफळ) जणु उंटाची (जणु) दासी आहे; ती जरी (तुम्हाला) आवडत असेल तरी तेव्हाड्यामुळेच द्राक्षा (द्राक्षाची वेल) ही प्रत्यक्ष अमृत देणारी ठरत नाही का ?

Badarī (Jujube tree, Scientific name: *Zizyphus Jujuba*, *Bora* in Marathi) is the female slave camel, as it were, if it is liked (by you) then is it not the grape vine, directly a giver of nectar?

विशालं शाल्मल्या नयनसुभगं वीक्ष्य सुभगं (कुसुमं)
शुकस्यासीदुद्धिः फलमपि भवेत्तादृशमिति ।
चिरं तत्र स्थित्वा फलमपि न काले परिणतं
विपाके तूलोन्तः सपदि मरुता सोप्यपहतः ॥१४०॥

पहायला आवडणाऱ्या सावरीचे सुंदर मोठे फूल पाहून त्याचे फळही असेच चांगले असेल असे पोपटाला वाटले. तो खूप वेळ ते पिकायची वाट बघत बसला, पण शेवटी त्यातून निघाला कापूस, आणि तोही वाऱ्याने पळवून नेला.

On seeing the large and beautiful flower of *Śālmali* (the silk-cotton tree, Scientific name: *Salmalia Malbarica*, *Sāvarī* in Marathi) a parrot thought that its fruit too will be good. He waited for a long time for it to ripen. But ultimately cotton emerged from it and that too was taken away by the wind.

उच्चैरेष तरुः फलं च पृथुलं दृष्ट्वा शुको हर्षितः
पक्वं शालिवनं विहाय जडधीस्तां नारिकेलीं गतः ।
स्थित्वा तत्र बुभुक्षितेन मनसा यत्नः कृतो भेदने
आशा तस्य न केवलं विगलिता चश्रुर्गता चूर्णताम् ॥१४१॥

“हा वृक्ष (माड) खूपच उंच आहे. फळही मोठे.” हे पाहून पोपट खूश झाला. तो मट्ठ पिकलेल्या साळीच्या भाताचे वावर सोडून नारळाच्या झाडावर गेला. भुकेपोटी त्या मट्ठाने नारळ फोडायचा प्रयत्न केला, पण त्यामुळे त्याची नुसती आशाच गळून पडली नाही तर त्याच्या चोचीचाच चुराडा झाला.

“This tree is very tall and its fruit too is large”, having seen this, a parrot became happy. That stupid one, having abandoned the field of ripe *Śāli* (a variety of rice, Scientific name: *Nigella Indica*, *Sā/i* in Marathi) went to the Coconut palm. Due to hunger he tried to break the fruit. Not only did his hopes melt away but he also got his beak pounded into powder (was badly injured).

मयि जीवति बीजाढ्ये किमन्ये बीजपूरकाः।
इति संचिन्त्य मनसा विदद्रे दाडिमीफलम् ॥१४२॥

“मी एवढा बिया भरलेला असतांना इतर बिया देणारे कोण ?” असे मनात येऊन डाळिंबाला इतरांची (बी शोधत फिरणाऱ्यांची) खंत वाटली.

“I am the one full of seeds, who are the others who give seeds?” having thought thus the pomegranate pitied the others (who went around seeking seeds).

निम्ब किं बहुनोक्तेन निष्फलानि फलानि ते ।
यानि संजातपाकानि काका निःशेषयन्ति हि ॥१४३॥

हे निंबोणीच्या वृक्षा, तुझी फळे निष्फळ आहेत असे तू का म्हणतोस ? ती चांगली पिकली म्हणजे कावळेसुद्धा ती शिल्लक ठेवत नाहीत.

O *Nimba* tree (the Neem tree, Scientific name: *Azadirachta Indica*, *Nimbonī* in Marathi), why do you say that your fruits are useless? Once ripe the crows indeed do not leave them behind.

गात्रं कण्टकसंकुलं प्रविरलच्छाया न चायासत्ह(न्)
निर्गन्धः कुसुमोत्करस्त्व(तव) फलं न क्ष(क्षु)द्विनाशक्षमम्।
बबूल (बब्भूल) द्रुम मूलमेति न जनस्तत्तावदास्तामहो
अन्येषामपि शाखिनां फलवतां रक्षार्थमानीयसे ॥१४४॥

सर्व शरीर काट्यांनी भरलेले, सावलीसुद्धा विरळ, दमणूक न घालवणारी, फुलांचे गुच्छ बिनवासाचे, फळे

भूक न घालवणारी, अरे बाभळीच्या वृक्षा, तुझ्या मुळाशी कोणी आसल्याला सुद्धा येत नाही तरी देखील अन्य फळे देणाऱ्या वृक्षांच्या रक्षणासाठी (तटबंदीसाठी) तुलाच आणावे लागते.

O *Babūla* tree (the Babbul tree, Scientific name: *Acacia Arabica*, *Bābhaḷī* in Marathi), your limbs are full of thorns, your shade too is scanty and does not help in relieving fatigue, your cluster of flowers is not at all fragrant, your fruit is not capable of satisfying hunger; no one takes refuge at your roots. Still you are brought (for making walls of your branches) to protect the other trees that bear fruits.

किं पुष्पैः किं फलैस्तस्य करीरस्य दुरात्मनः ।
येन वृद्धिं समासाद्य न कृतः पात्रसंग्रहः ॥१४५॥

त्या दुष्ट काटेरी झाडाच्या फुलांचा आणि फळांचा उपयोग तरी काय जे नुसते वाढत गेले आणि ज्याने चांगल्या कोणालाही जवळ केले नाही.

What is the use of the flowers and fruits of the wicked *Karīra* (a thorny desert plant, Scientific name: *Capparis Aphylla*, *Kiraḷa* in Marathi) which only continues to grow and which does not allow any good company.

किंशुके शुकमातिष्ठ चिरभाविफलाशया ।
बाह्यरङ्गप्रसङ्गेन के के नानेन वञ्चिताः ॥१४६॥

हे पोपटा, खूप दीर्घकाळानंतर होणाऱ्या फळाच्या आशेने ह्या पळसावर थांबू नकोस. आपल्या बाह्य रंगाच्या निमित्ताने ह्याने (पळसाने) कुणाकुणाला फसविले नाही ?

O Parrot, do not wait here with the hope (of obtaining) the fruit of *Kimśuka* (Scientific name: *Butea Frondosa*, *Paḷasa* in Marathi), which comes after a very long time. Who all has it not fooled with its outer colours?

अयि कमलिनि तत्ते जन्मशुद्धिः सरस्यां
परिणयनविधानं भानुना तद्विधेन ।
इति कुलयुगशुद्धौ तत्समक्षं विशङ्कं
मधुपकुलसखित्वे ब्रूहि किं ते निदानम् ॥१४७॥

हे कमलवेली तळ्यातल्या जन्मामुळे तू शुद्धच, तुझा विवाह ईश्वरनिर्मित सूर्याबरोबर, तेव्हा तुझ्या कुळाच्या युगाची शुद्धी त्याच्या समक्ष निःशंकपणे नक्कीच झालेली. तरी देखील तुझी (सामान्य) भ्रमरकुळाशी मैत्री कशी ह्याचे कारण सांग बरे.

O lotus creeper, you are pure as being born in the pond, you are married to the Sun who has been created by the Creator. Thus the purity of your family has been attained in time undoubtedly. In spite of this tell me the reason behind your friendship with the family of bees (who are commoners).

किं वीरुधो भुवि न सन्ति सहस्रशोन्या
यासां दलानि न परोपकृतिं भजन्ति ।
एकैव वल्लिषु विराजति नागवल्ली
या नागरीवदनचन्द्रमलंकरोति ॥१४८॥

ह्या भूतलावर हजारो इतर वेली परोपकार करणाऱ्या नाहीत का ? परंतु त्यामध्ये एकच नागवेल, जी सगळ्या शहरातील स्त्रियांच्या तोंडाची (विडा खालल्यामुळे) शोभा वाढवते.

Aren't there many other thousands of benevolent creepers on this earth? But among them it is only the *Nāgavallī* (the betel-leaf creeper, Scientific name: Piper Betle, *Viḍyāce pāna* in Marathi) which increases the beauty of the mouths (makes red on account of chewing betel leaf) of the city dwellers.

अथ पर्वतान्योक्तयः

आता पर्वताच्या अन्योक्ती -

Allegories of Mountain -

रोहणाचल शैलेषु कस्तुलां कुरुते तव ।
यस्य पाषाणखण्डानि मण्डनानि महीभुजाम् ॥१४९॥

हे रोहण पर्वता, ज्याच्या दगडी रत्नांनी (हिन्यांनी) सम्राटांचे अलंकार बनतात त्या तुझ्या पर्वतशिखरांवरून कोणाशी तुलना करायची ?

O *Rohana* mountain, whom should your mountain peaks be compared to, whose stones (diamonds) are used by the kings in their ornaments.

कुम्भोद्भवस्य करपुष्करकोशकोणे
पाथोनिधौ विधिवशाद्विपदं प्रयाते ।
ये दुर्लभास्त्रिदशलोकविलासिनीनां
ते पङ्कसीमनि महामणयो लुठन्ति ॥१५०॥

दैवगतीमुळे सागर अगस्तिमुनींच्या करकमलाच्या मुठीत सापडला. परंतु दुर्मिळ अशी त्यातली रत्ने मात्र स्वर्गलोकातील सुंदर स्त्रियांच्या पायाखाली चिखलाच्या कडेला तुडवली जात आहेत.

Due to the power of fate was the ocean caught in the lotus-like hands of the one born in a pitcher (sage *Agasti*), but it's rare gems are being trodden at the edge of the mud under the feet of the beautiful damsels in heaven.

समुद्रस्य -

समुद्राच्या बाबतीत -

About ocean -

पीत्वा गर्जन्त्यपस्ते दिशि दिशि जलदास्त्वं शरण्यो गिरीणां
सुत्रामत्रासभाजां त्रिदशविटपिनां जन्मभूमिस्त्वमेव ।
गाम्भीर्यं तच्च तादृक्तव सलिलपते किंतु विज्ञाप्यमेतत्
सर्वोपायेन मैत्रावरुणिमुनिकृपादृष्टयः काङ्क्षणीयाः ॥१५१॥

पर्वतांच्या आश्रयाला जाऊन तुझे ढग तुझे पाणी पिऊन सर्व दिशांना गर्जना करतात. इन्द्राचा त्रास मोडून काढण्याकरिता स्वर्गीय वृक्षांची जन्मभूमी तूच. अरे सागरा, तुझी खोली तुझ्यासारखीच हे काय सांगायला पाहिजे का ? काहीही करून मैत्रावरुणिमुनींच्या कृपादृष्टीची आपण इच्छा करायची.

Having drunk your water, your clouds having resorted to the mountains roar in all directions. You are the birth place of the heavenly tree (*Pārijātaka*) meant to break (into pieces) the terror of *Indra*. O Ocean, your depth is like yours alone (incomparable). By all means we are desirous of the sympathetic grace of *Maitrāvaruṇi* sage.

रत्नैरापूरितस्यापि मदलेशोस्ति नाम्बुधेः ।
मुक्ताः कतिपयाः प्राप्य मातङ्गा मदविह्वलाः ॥१५२॥

रत्नांनी ओतप्रोत भरलेला असूनही सागराला (रत्नाकराला) जरासुद्धा गर्व नाही. परंतु काहीसे मोती मिळवून हत्ती मात्र मदोन्मत्त झालेले आहेत.

Though being full of precious gems the ocean is not the least proud. But having obtained a few pearls the elephants seem intoxicated with pride.

रत्नानाम् -

रत्नांच्या बाबतीत -

About gems -

भ्रष्टं नृपतिकिरीटाद्भूमौ पतितं तिरोहितं रजसा ।
विधिविलसितेन रत्नं जनचरणविडम्बनं सहते ॥१५३॥

राजाच्या मुकुटातून भ्रष्ट होऊन खाली पडलेले रत्न धुळीत गाडले गेले आहे. त्याच्या दुर्दैवाने ते लोकांच्या पायाखाली तुडवले जात आहे.

The gem from the crown of a king having fallen on the ground has become covered with dust. Due to its misfortune it is insulted by being trodden under the feet of men.

मुक्ताफलस्य -

मोत्याच्या बाबतीत -

About pearl -

रत्नाकरे परिहृता वसतिः किमन्य-
दङ्गीकृतः कठिनवेधनदुःखभारः ।
वक्षोजकुम्भपरिरम्भणलोलुपेन
किं किं न तेन विहितं नवमौक्तिकेन ॥१५४॥

नवीन मोत्याने समुद्रातील निवास सोडून दिला. त्याने (अलंकार बनवण्यासाठी भोक पाडण्याचा) दुःखभार सहन केला. छातीवरील स्तनकुंभांच्या आलिंगनाच्यासाठी लोलुप असणाऱ्या त्या नव्या मोत्याने काय काय केले नाही ?

The new pearl abandoned its residence in the ocean. It underwent severe pain (of getting pierced with a hole for making ornaments). What was not done by

the new pearl for being greedy for embracing the pitcher-like breasts on the chests (of beautiful women)?

शङ्खस्य -

शंखाच्या बाबतीत -

About conch-shell -

कीटगृहं कुटिलोन्तःकठिनः क्षाराम्बुसंभवः शून्यः ।

शङ्खः श्रीपतिनिकटे केन गुणेन स्थितिं लेभे ॥१५५॥

किड्यांचा निवास असलेला, वेडावाकडा आणि आतून कठीण असलेला, समुद्रात जन्मलेला आणि पोकळ असणारा असा शङ्ख लक्ष्मीपती महाविष्णूच्या जवळ त्याच्या कोणत्या गुणामुळे मानाचे स्थान मिळवून बसला ?

The Conch-Shell is the residence of insects, crooked and hard inside, born in the sea and hollow, but due to which qualities has he obtained this honorable position near the Lord of Beauty (*Viṣṇu*)?

तातः क्षीरि(र) निधिः स्वसा जलधिजा भ्राता सुरेशद्रुमः

सौजन्यं सह कौस्तुभेन शुचिता यस्य द्विजेशादपि ।

धिक्कर्माणि स एव कम्बुरधुना पाखण्डकान्ताकरे

विभ्रान्तः प्रतिवासरं प्रतिगृहे भैक्षेण कुक्षिंभरिः ॥१५६॥

समुद्रासारखे वडील, लक्ष्मीसारखी बहीण, पारिजातकासारखा भाऊ, कौस्तुभमण्याशी मैत्री, चन्द्रापेक्षासुद्धा जास्त पावित्र्य, हे इतके असूनही असा तो शङ्ख रोजच्या रोज घरोघरी फिरून भिक्षा मागणाऱ्या ढोंगी लोकांच्या पत्नीच्या हातात राहून त्याला पोट भरावे लागते ह्याचा धिक्कार असो.

(टीप - द्विजेश; द्विजांचा प्रमुख म्हणजे चंद्र; चंद्राचा जन्म एकदा अत्रीच्या डोळ्यातून आणि दुसऱ्यांदा क्षीरसागरातून झाला. पहा *A Sanskrit-English Dictionary*, Monier Monier-Williams, Oxford 1899, Page 506. स्पष्टीकरणासाठी पुन्हा पहा, 'द्विजपति'. तसेच अत्रीच्या डोळ्याबाबत पहा भागवतपुराण, 9.14.2-3; ... जातस्यासीत् सुतो धातूरत्रिः पितृसमो गुणैः//2// तस्य दृभ्योऽभवत् पुत्रः सोमोऽमृतमयः किलआणि क्षीरसागराबाबत पहा विष्णुपुराण 1.9.95-96; ... क्षीरोदधेः समुत्पन्नो मैत्रेय परमान्द्रुतः//95// ततः शीतांशुरभवज्जगृहे त्वं महेश्वरः/ ...)

The Conch has ocean as his father, the daughter of the Waters (*Lakṣmī*) as his sister, the God-like tree (*Pārijātaka*) as his brother, comrade-ship with

Kaustubha (and) more virtuous than the chief of the twice-born (moon). In spite of this it is contemptuous that the conch-shell has to feed himself by going everyday from house to house seeking alms, being in the hands of the wives of heretics.

(Note - *Dvijeśa* - chief of the twice-born i.e. moon (Moon was first born from *Atri*'s eye and then from the ocean of milk.) See *A Sanskrit-English Dictionary*, Monier Monier-Williams, Oxford 1899, Page 506. Also, see under *dvijapati* for the explanation. For *Atri*'s eye see also *Bhāgavatapurāṇa*, 9.14.2-3; ... *jātasyaśīt suto dhātūratriḥ pitṛsamo guṇaiḥ*//2// *tasya dṛbhyo 'bhavat putraḥ somo 'mṛtamayaḥ kila* ; and for ocean of milk see *Viṣṇupurāṇa*, 1.9.95-96, ... *kṣīrodadheḥ samutpanno maitreya paramādbhutaḥ*//95// *tataḥ śītāṃśurabhavajjagṛhe tvam maheśvaraḥ* ...)

नदीनाम् -

नद्यांच्या बाबतीत -

About rivers -

यद्यपि दिशि दिशि सरितः परितः परिपूरिताम्भसः सन्ति ।
तदपि पुरंदरतरुणीसंगतिसुखदायिनी गङ्गा ॥१५७॥

जरी दिशादिशांना अनेक नद्या आजूबाजूला तुडुंब पाण्याने भरून वाहत असल्या तरी इंद्राणीच्या सहवासाचे सुख देणारी केवळ गंगाच.

Though there are many rivers flowing full of water in different directions, still it is only the *Gaṅgā* which gives the pleasure of being in the company of the wife of *Indra* (*Indrāṇī*).

छायां प्रकुर्वन्ति नमन्ति पुष्पैः फलं नियच्छन्ति तद (था) द्रुमाये ।
उन्मूल्य तानेव नदी प्रयाति तरङ्गिणां क्व प्रतिपन्नमस्ति ॥१५८॥

जे सावली देतात, फुलांच्या भाराने वाकतात, भरपूर फळे देतात अशा वृक्षांना उखडून टाकून नदी पुढे जात असते, अशा नद्यांना मिळते तरी काय ?

What do these rivers gain just by going ahead, uprooting the trees that give shade, are bent due to the flowers and give fruits?

अन्योक्तयः

कतिपयदिवसस्थायी पूरो दूरोन्नतोपि भविता ते ।
तटिनि तटद्रुमपाटनपातकमेकं चिरस्थायी ॥१५९॥

हे नदि, काही थोडे दिवस असणारा असा तुझा महापूर दूरवर ताठ मानेने मिरवत, काठावरील वृक्षांना उखडून टाकण्याचे पाप करतो आणि ते मात्र चिरकाल टिकून रहाते. (लोक विसरत नाहीत.)

O River, your flood remains for only a few days and it goes to the far off regions too. It does the only condemnable act of uprooting the trees on the river-banks and this remains forever (is not forgotten).

सरोवरस्य -

तलावाविषयी -

About lake -

(अ)यमवसरः सरस्ते सलिलैरुपकर्तुमर्थिनामनिशम् ।
इदमपि सुलभं ह्यम्भो भवति पुरो जलधराभ्युदये ॥१६०॥

हे सरोवरा, हाच तो काळ आहे, जेव्हा तू तुझ्या पाण्याने तहानलेल्यांची तहान नेहमीच पुरी करतोस. हेच तुझे सहज मिळणारे पाणी पुढे ढगातून पाऊस म्हणून मिळत राहील.

O Lake, this is the time indeed when you quench the thirst of the thirsty with your water. This easily available water of yours will later be obtained as rain from the clouds.

कमलस्य -

कमळाविषयी -

About lotus -

आमूलादाकन्दापरिमलादाविकाशाश्च (?) ।
अयि कमल सेव्यसे अ(त्वम)लिभिर्मरन्देन तुन्दिलाः शरद्याः ॥१६१॥

मुळापासून, गाठीपासून, सुवासापासून आणि फुलण्यापासून, अरे कमळा, तुझा रस चाखून, भुंगे आणि मधमाश्या तुला लुटतात आणि पुष्ट होतात.

O Lotus, the talkative and sharply piercing bees enjoy your nectar, which is obtained from your roots, from the bulb, from the fragrance and from the blooming (of the flower) and become fat.

नालस्य प्रसरो जलेष्वपि कृतो वासः स्वकोशे रुचि-
र्दण्डे कर्कशता मुखेतिमृदुता मित्रे महान्प्रश्रयः ।
आमूलं गुणसंग्रहव्यसनता द्वेषश्च दोषाकरे
यस्यैषा स्थितिरम्बुजस्य वसतिर्युक्तैव तत्र श्रियः ॥१६२॥

देठाचा विस्तार, पाण्यातच कायम राहाणे, स्वतःच्या अंतरंगात गोडी, देठात काठिण्य, मुखात अति कोमलता, सूर्यावर मोठा भरवसा, मूळापासून गुण साठवण्याची आवड, दुष्टांचा नेहमीच तिरस्कार असणे अशी जी कमळाची स्थिती आहे, तिथे लक्ष्मी राहते हे योग्यच आहे.

The length of the stem, staying in the water, sweetness in its inside, toughness in the stem, tenderness in the face, great reliance on the sun, the habit of storing the merits from the roots, always hating the wrong-doers: this is the condition of the lotus, it is indeed proper that wealth resides there.

* * * *
* * * *

अथ कूपान्योक्तयः -

आता विहिरीविषयी अन्योक्ती -

Now allegory of the well -

सगुणैः सेवितोपान्ते(न्तो) विनीतैः प्राप्तदर्शनः ।
नीचोपि कूपः सत्पात्रैर्जीवनार्थं समाश्रितः ॥१६३॥

दोरखंडे (गुण) ज्याच्यापर्यंत खोल पोचले आहेत अशी, वाकून पाहिले तरच दिसणारी, खोल (नीच) असलेल्या सुद्धा विहिरीचा चांगले लोक पाण्यासाठी आश्रय घेतात.

Though it can be reached deep only by ropes, it can be seen only after having bent low, even though low (inferior), the good people take refuge in the well for its water.

कस्तूरिकायाः -

कस्तूरीबदल -

About musk -

अपि त्यक्तासि कस्तूरि पामरैः पङ्कशङ्कया ।
अलं खेदेन भूपालाः किं न सन्ति महीतले ॥१६४॥

अगं कस्तूरि, तुला लोकांनी चिखल समजून टाकून दिले. पण तू खेद मानू नकोस. (जे तुला मस्तकी धारण करतात, तुझी कदर करतात असे) राजे, ह्या जगात नाहीत का ?

O *Kastūrikā* (musk), on being considered as mud you are thrown away by the idiots. Do not be disheartened. Aren't there kings (who understand your worth) in this world?

नेपालभूपालविशालभाले मृच्छारि कस्तूरिकतामुपैति ।
अन्य(त्र) सैषा विपरीतभावं स्थानं प्रधानं खलु योग्यतायाः ॥१६५॥

नेपाळ-सम्राटाच्या मोठ्या कपाळावर शिकारी कस्तूरीचा टिळा लावतो. इतर ठिकाणीमात्र तीच (कस्तूरी) कुठेही टाकली जाते. ठळक स्थानच योग्यतेसाठी हवे.

The hunter anoints the forehead of the King of Nepal with musk. At other places this is thrown anywhere (on being considered worthless). It is important for the meritorious to obtain the proper place.

आरभ्य सौरभ्यकथासु मौनं मालिन्यमात्रे वचसोवकाशः ।
दुर्लील * * पतिपुत्रहस्ते कस्तूरि कस्ते वद दुर्विपाकः ॥१६६॥

सुरवातीपासून हे कस्तूरि तुझ्या सुगंधीपणाबद्दल मौन आणि मळकटपणाबद्दलच बोलले जाते. वाईट वळणाच्या कुटुंबातील पतीच्या आणि पुत्राच्या हातात गेल्यावर, ह्याहून तुझ्या नशिबी काय येणार ?

Right from the beginning O musk, people are silent about your fragrance and talk about your shabby appearance. What can one expect from your ill-luck, when on being in the hands of the ugly fathers and sons?

जन्मस्थानं न खलु विमलं वर्णनीयो न वर्णो
 दूरात्पुंसां वपुषि रचना पङ्कश(ङ्कां) करोति ।
 यद्यप्येवं सकलसुरभिद्रव्य वर्गा (गर्वा?) पवर्गो (र्गः)
 को जानीते परिमलगुणः कोपि कस्तूरिकायाः ॥१६७॥

खरे पाहिले तर कस्तुरीचे, जन्माचे ठिकाण (हरिणीचे पोट) निर्मळ नाही, रंगही सांगण्यासारखा नाही, पुरुषांच्या शरीरावर स्थान मिळणे दूरच कारण ते तिला चिखल मानतात. असे असले तरी, सर्व सुगंधी द्रव्यांच्या अभिमानाचे शिखर असणाऱ्या कस्तुरिकेच्या सुगंधाचा गुण, कुणाला माहीत आहे?

Indeed the place of birth of musk is dirty (the stomach of the musk-deer), its colour is also not attractive, far from obtaining a place on the bodies of men, it is looked down upon as mud. In spite of all this, it is on the summit of pride of all fragrant things, but who knows the fragrant quality of musk?

अथ जलस्य -

आता पाण्याबाबत -

Now about water -

शैत्यं नाम गुणस्तवैव तदनु स्वाभाविकी स्वच्छता
 किं ब्रूमः शुचितां व्रजन्त्यशुचयः सङ्गेन यस्यापरे ।
 किं वातः परमास्तुषे स्तुतिपरं संजीवनं जीवतां
 त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां विरोद्धुं क्षमः ॥१६८॥

हे पाण्या, थंडपणा हा तुझाच गुण, त्याचप्रमाणे तू निसर्गतः निर्मळ, परंतु काय बोलावे, इतर अस्वच्छ गोष्टी ह्याच्या सहवासामुळे स्वच्छ होतात, ह्याहून अधिक काय सांगावे? तू जगणाऱ्यांना जीवन देतेस. ह्याहून तुझी काय स्तुती करावी? तू खाली जर वाहत गेलेस तर तुला कोण अडवू शकतो?

(टीप - शैत्यं नाम गुणः - पहा तर्कसंग्रह - शीतस्पर्शवत्य आपः (प्रकरण ११);

पुन्हा पहा. - रघुवंश - शैत्यम् हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य (V. 54d))

O Water, coldness is your quality, also you are by nature clean, but what to say, other dirty things become clean with your contact. How to praise you, for you give life to the living beings! Who can stop you when you flow down the path?

(Note - śaityam nāma guṇaḥ - See Tarkasaṃgraha - śītasparśavatya āpaḥ (Section XI). See also Raghuvamśa - śaityam hi yatsā prakṛtirjalasya (V.54d))

प्रकीर्णान्योक्तयः -

सकीर्ण अन्योक्ती -

Miscellaneous allegories -

युक्तोसि भुवनभारे मा वक्रां वितनु कन्धरां शेष ।
त्वय्येकस्मिन् दुःखि(नि)सुखितानि भवन्ति भुवनानि ॥१६९॥

अरे शेष नागा, तुझ्यावर पृथ्वीचे ओझे आहे तेव्हा तू मान वाकडी करू नकोस. तू एकटा (पृथ्वीच्या भाराचे) दुःख सहन करीत असतांना सगळे जग सुखी आहे.

(टीप- राजा राज्याचा भार सहन करतो ह्यामुळेच प्रजा सुखी असते, असे सूचित केले आहे.)

O Śeṣa Nāga, you are carrying the weight of the earth, so do not turn your neck. It is therefore that the entire world is happy when you alone singly tolerate the pain (of bearing the earth's weight).

(Note - The king bears the weight of ruling the kingdom. Because of this the subjects are happy. This is suggested in the above verse.)

दामोदरमुदराहितभुवनं यो वहति लीलया गरुडः।
कस्य तनोरुपरिष्ठो खिन्नोसौ खेदमपनयतु ॥१७०॥

(टीप - 'तनोरुपरिष्ठो' हे 'तनोरुपरिष्ठो' असे वाचावे.)

(Note - sic. तनोरुपरिष्ठो to be read as तनोरुपरिष्ठो.)

आपल्या पोटात पृथ्वी ठेवणाऱ्या श्रीकृष्णाला जो सहज उचलून नेतो त्या गरुडाने कोणाच्या शरीरावर बसून आपले श्रम घालवावेत ?

Dāmodara (Śrīkṛṣṇa) holds the earth in his belly and he is lifted easily by the Garuḍa (name of a mythical bird). On top of whose body should the Garuḍa sit to relieve himself of his fatigue?

द्वात्रिंशदशनद्रोषिमध्ये भ्रमसि नित्यशः ।
तदिदं शिक्षिता केन जिह्वो संचारकौशलम् ॥१७१॥

चावणाऱ्या बत्तीस दातरूपी शत्रूंमध्ये तू कायम फिरत रहातेस. अगं जिभे, तुला हे (दोन दातखिळींमध्ये) हिंडायची हुशारी शिकवली कुणी ?

You are always roaming in the midst of the biting thirty-two enemies in the form of teeth. O tongue, who taught you this skill of roaming?

भ्रातः काञ्चनलेपगोपितबहिस्ताम्राकृते सर्वतो
मा भैषीः कलश स्थिरो भव चिरं देवालयस्योपरि ।
ताम्रत्वं गतमेव काञ्चनमयी कीर्तिः स्थिता तेधुना
नान्तस्तत्त्वविचारणप्रणयिनो लोका बहिर्बुद्धयः ॥१७२॥

बाहेरून सोन्याचा लेप लावला असला तरी तांब्यामुळेच घडवलेल्या कळसा, घाबरू नकोस. तू देवळाच्या डोक्यावर असाच घट्ट रहा. तांबेपणा गेलाच आहे आणि तू सोन्याचाच आहेस अशी तुझी सगळीकडे ख्याती आहे. कारण जगात लोक आन्तरिक तत्त्वाचा विचारच करत नाहीत. त्यांची बुद्धी फक्त बाह्य आवरणच पाहणारी असते.

O *Kalaśa* (a round pinnacle on the top of a temple), though you are made of copper you are coated with gold. Do not fear, stay firmly on the top of the temple. You have lost your copper-ness and you are famous everywhere as being made of gold. The people in the world do not think of the inherent quality, their intellect is limited to seeing only the outer cover.

दीर्घा नदी शिथिलबन्धविलम्बिनी नौ-
रभ्युन्नता जलमुचो विषमः समीरः ।
आरुद्धवान्निजयितो ध्वनिनः * * *
सत्कर्णधा(र कु)रु यत्सदृशं कुलस्य ॥१७३॥

लांबलचक नदी, सैल पडावामुळे हेलकावे खाणारी नौका, उंचीवर असणारे ढग, उलटा (खवळलेला) वारा (अशी स्थिती असतांना) हे नावाड्या, तू आरोळी ठोकून (नौकेवर) चढून राहिलेला, तुझ्या घराण्याला (कुलधर्माला) योग्य असेच तू करीत रहा.

The long river, the swinging ship due to the loosened anchor, the clouds at a height, the unfavorable wind (even in such conditions) O Captain (of the ship), having hailed loudly and having climbed on the top (of the ship) you do what is proper for your family (the rules of the family of naval captains) to do.

मलोत्सर्गं गजेन्द्रस्य मूर्ध्नि काकः करोति यः ।
कुलानुरूपं तत्तस्य यो गजो गज एव सः ॥१७४॥

जो कावळा हत्तीच्या राजाच्या मस्तकावर विष्टा टाकतो, ते त्याचे वागणे त्याच्या घराण्याला शोभणारेच आहे. तरीदेखील हत्ती हा हत्तीच ठरतो.

The crow shits on the temple of the king of elephants, this behavior of his is suitable for his family; in spite of this the elephant is an elephant.

आकर्ण्य गर्जितरवं घनगर्जतुल्यं
सिंहस्य यान्ति वनमन्यमि(दि)हा(भा) भयार्ताः ।
तत्रैव पौरुषनिधिः स्वकुलेन सार्धं
दर्पोद्बुधो वसति वीतभयो वराहः ॥१७५॥

ढगांच्या गडगडाटासारखी सिंहगर्जना ऐकून भयभीत झालेले हत्ती अन्य वनात जातात. त्याच ठिकाणी स्वतःच्या कुळाबरोबर, गर्विष्ठ असा पराक्रमी रानडुक्कर निर्भयपणे रहातो.

On being terrified by the thunder of the clouds which sounds like the roaring of a lion, the elephants go to another forest. In the same place, however, the courageous, proud, wild boar continues to stay with his family fearlessly.

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥१७६॥

रात्र संपेल, चांगली सकाळ उजाडेल, तेजस्वी सूर्य उगवेल आणि कमळाची शोभा हसत उमलेल. कमल-कोशातला भ्रमर असा विचार करीत असतांनाच, अरेरे! ती कमलिनीच हत्तीने उपटून टाकली.

The night will end, the beautiful dawn will happen, the sun will rise, the beauty of the lotus will be laughing. The bee, which is in the interior of the lotus, thinking thus, but alas! alas! the elephant has uprooted the lotus plant.

अमी तिलास्तैलिक नूनमेतां स्नेहादवस्थां भवतोपनीताः ।
द्वोषोभविष्यद्यदमीषु नूनं तदा न जाने किमु वाकरिष्यः ॥१७७॥

अरे तेल्या, हे तीळ तू त्यांना त्यांच्या मैत्रीमुळे (स्निग्धपणामुळे) ह्या अवस्थेला (तेल करून) नेलेस. जर त्यांच्याबद्दल तुला द्वेष वाटला असता, तर काय सांगावे तू काय करशील ?

O Oilman, these *Tila* seeds (Scientific name: *Sesamum Indicum*, *Tīla* in Marathi) you have made to this state even though close to you (dear) because of their oiliness (friendship). If in case you hated them, no one knows what you would have done to them.

कूर्मः -

कासव -

Tortoise -

नो चुम्बनं न चटु यद्यपि भाषितं वा
नाङ्गे स्थितिर्न परिरम्भणमेवमेव ।
दृष्ट्वैव कूर्मरमणी रमणीयभावात्
स्तन्यं विनैव परिपोषयति स्म बालान् ॥१७८॥

पापा घेणे नाही, गोड बोललेले ऐकणेही नाही, मांडीवर घेणेही नाही, प्रेमाने कवटाळणेही नाही. सुंदर कासवीण आपल्या बाळांना स्तनपान न देताच पान्द्याशिवायच नुसते बघूनच त्यांचे पोषण करीत असते.

No kissing, neither is listening to what has been said sweet, also not taking on the lap, nor embracing with love; the female tortoise nurtures her young ones without breastfeeding, only by her mere seeing.

कुम्भः -

माठ -

Earthen pot -

कुद्दालेन विदारणं तदुपरि(तत् ?)दुःखं खरारोहणं
तत्पापिष्ठकुलालपादहननं चक्रभ्रमस्तादृशः ।

दाहोमेर्मम दुःखदो न हि तथा सर्वेसहा पाहि मे (?)
ग्राम्यस्त्रीकरपृष्ठताडनमहो होतच्च दुःखावहम् ॥१७९॥

कुदळीने (माती) उकरणे, नंतर गाढवाच्या पाठीवरून जाण्याचे दुःख, त्या पापी कुंभाराने लाथांनी तुडविणे आणि चाकाबरोबर ते गोलगोल फिरणे, अग्रीमध्ये जाळून निघणे, ते मी सहन करतो. हे सगळे मला तितके दुःखदायक वाटत नाही, जितके एखादी खेडवळ बाई माझ्या पाठीवर थापट्याने बडवते. हे सर्वाधिक दुःखकारक आहे!

Digging the mud with a hoe, then the pain of going on the back of a donkey, being kicked by the foot by the evil potter and going round in circles on the wheel, being burnt in the fire; I tolerate it. But all this is not as painful to me as a rustic woman who slaps me on the back. This is the most painful!

कार्पासः -

कापूस -

Cotton -

सेहे वातजलप्रतापतपनप्रोद्दामदाहव्यथां
पश्चादस्थिवियोजितोऽथ मुदितो यन्त्रे चिरं भ्रामितः ।
कार्पासो गुणजामवाप्य सहसा जातः स्वयं कञ्चुकी
वक्षोजं परिरब्धुमेष कृतवान् किं किं न कर्माद्भुतम् ॥१८०॥

वारा, पाणी, चांगलेच तापवणाऱ्या अग्रीचे चटके मी एकवेळ सोसले. त्यानंतर हाडे (सरकी) काढून यंत्रात भरपूर फिरवून(ही) मी खूष झालो. (असे मानणारा) कापूस सूत होऊन एकाएकी चोळी होऊन वक्षस्थलांना मिठी मारण्यासाठी काय काय अद्भुत खेळ करत नाही?

I have tolerated the wind, water and the burns of the extremely hot fire. Then I was happy to go around in a machine that made the bones (cotton seeds) rattle. What all extraordinary things does the cotton not do to embrace the breasts by becoming a *kañcukī* (the upper garment, a type of blouse) suddenly after becoming a thread?

हारः -

हार -

Garland -

अन्येपि सन्ति गुणिनः कति नो जगत्यां
हार त्वमेव गुणिनामुपरि स्थितोसि ।
एणीदृशामुरसि नित्यमवस्थिता(तः) च
सद्गुणता च शुचिता च न खण्डिता च ॥१८१॥

आमच्या ह्या जगात इतरही गुणी लोक खूप आहेत. पण हे हारा, त्या सर्व गुणी लोकांत तू श्रेष्ठ आहेस. मृगनयना सुंदरींच्या उरःस्थळी तू नेहमीच राहतोस, तरीदेखील तुझ्या सभ्यतेला आणि शुद्धतेला बाधा येत नाही.

In this world of ours there are many meritorious ones; but O Garland, you are the best among all the meritorious. You always rest on the breasts of beautiful doe-eyed damsels; still your good behaviour and purity remain unaffected.

मीनस्य -

माशाच्या बाबत -

About fish -

जलाधीनं हि मीनस्य जीवितं जीवितावधि।
मीनो जगच्च जानाति जलं जानाति वा न वा ॥१८२॥

माशाचे जीवन आणि जगण्याचा काळ हे सर्व पाण्याच्याच ताब्यात. हे मासा जाणतो, आणि जग ही जाणते, पण, पाणी जाणते की नाही माहीत नाही.

The life and period of life of a fish is in the control of water. This is known by the fish and the world but whether the water knows about it is not known.

दासेरकः -

ऊट -

Camel -

दासेरकस्य दासीयं बदरी यदि रोचते।
एतावतैव किं द्राक्षा न साक्षादमृतास्पदम् ॥१८३॥

ही उंटाची दासी (=उंटीण), तिला जरी बोरफळाची झाडे आवडत असली म्हणून द्राक्षाची अमृताप्रमाणे गोडी कमी होते का ?

Even if the female slave of camel (=female camel) is fond of the *Badarī* (Jujube tree, Scientific name: *Zizyphus Jujuba*, *Bora* in Marathi), still the importance of the grapes, which are the giver of nectar, is it reduced?

दुन्दुभिः -

नगारा -

Kettle-drum -

चर्मणा समवगुण्ठिताननो रज्जुबन्धनकदर्थितोपि सन् ।
ताडितोपि लगुडेन निष्ठुरं भण्ड डिण्डिम नदन्न लज्जसे ॥१८४॥

चामड्याने तोंड झाकलेला आणि दोरखंडाने उगीचच बांधलेला, सोट्याने निष्ठूरपणे बडवलेला, अशा, अरे नागाच्या, तूला मोठा आवाज काढण्यात लाज वाटत नाही ?

Whose mouth is covered with leather, is tied unnecessarily with ropes, is beaten by sticks, O *Dundubhi* (Kettle Drum) are you not ashamed of making loud noise?

यूथी -

जुई -

Yūthī -

यूथि यथोचितविधिना विधेयमातिथ्यमेतस्य ।
माधविकाप्राणपतिः प्राधुणिकस्ते घुणाक्षरन्यायात् ॥१८५॥

हे जुई, तू ह्याचे योग्य प्रकारे स्वागत कर, कारण हा माधवी पुष्पवेलींच्या ताटव्याचा लाडका (भुंगा) अनपेक्षित आनंद देणारा पाहुणा आहे.

O *Yūthī* (a kind of Jasmine, *Juī* in Marathi), you welcome him (the bee) in a proper manner, because he is the favourite of the grove of *Mādhavikā* creeper (Scientific name: *Gaetuera Racemosa*, *Mādhavī* in Marathi) and is a visitor who gives unexpected joy.

निम्बः -

निंबोणी -

Neem -

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादहह सहसा संविधाता विधाता।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनविधा(धौ) कोविदः काकलोकः ॥१८६॥

अरे, काय मोठे चमत्कारिक आहे हे सगळे! जरी ब्रह्मदेवच ह्याचा निर्माता असला, तरी देखील ह्याच्या नशिबामुळे, ह्या निंबोणीची पिकलेली पाने, फुले खूपच चाखण्यासारखी असली तरी, हे चाखायला शहाणा ठरतो तो फक्त कावळाच.

Oh, alas, how indeed weird is all this! Even when Lord *Brahma* is its creator, still the misfortune! The ripened fruits and flowers of the Neem (Scientific name: *Azadirachta Indica*, *Nimbonī* in Marathi) are very tasty but the expert one to taste them is only the crow.

कनकम् -

सोने -

Gold -

अहो कनकमाहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते ।
नामसाम्यादहो चित्रं धत्तूरोपि मदप्रदः ॥१८७॥

अहो, सोन्याचे माहात्म्य कोण सांगू शकतो? अहो केवळ नावातील सारखेपणामुळे काय विचित्र घडते पहा. धोत्रासुद्धा (धोत्राफूल आणि सोने) मस्तावतो.

(टीप - 'कनक' आणि 'धत्तूर' हे समानार्थी शब्द आहेत. तसेच त्यांचे अर्थ 'सोने' आणि 'धोत्र्याचे फूल' हे दोन्ही आहेत.)

O, who can indeed tell the greatness of gold? Behold what weird things happen due to the similarity in name. Even the *Dhattūra* (the white thorn apple, Scientific name: *Datura Alba*, *Dhotrā* in Marathi) is a giver of intoxication.

(Note - The words *Kanaka* and *Dhattūra* are synonymous meaning gold and also the *Dhattūra* flower.)

विषस्य -

विषाच्या बाबत -

About poison -

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मा स्म दृष्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥१८८॥

मीच क्रूरांचा गुरू असे म्हणून हे विषा, गर्वाने चमकू नकोस. अरे तुझ्यासारखी दुर्जनांची (विषारी) बोलणी भरपूर आहेत.

I am the ultimate among the evil, having thought thus O Poison, do not be arrogant with pride. There is plenty of (poisonous) speech of the evil men in this world.

शङ्खः -

शंख -

Conch-shell -

रत्नाकरस्तव सुता(पिता) भवतोतु(नु)षङ्गाद्
विश्वं पवित्रितमिदं सलिलेन यस्य ।

* * * कुटिलत्वमन्तः

किं कारण वदसि शङ्ख ददं(?) न विद्मः ॥१८९॥

अरे शङ्खा, समुद्र हा तुझा पिता, तुझ्या संगतीत असल्यामुळे, त्याच्या पाण्याने जग पवित्र झाले. पण तू आतून (पोटातून) वाकडा आहेस. ह्याचे कारण काय ते तू सांग, जे आम्ही जाणत नाही.

O Conch-shell, since the ocean is your father, in your company its water makes the world pure. But you are crooked from the inside. What is the reason behind this, that you tell and which we do not know?

पाञ्चजन्यकुलोद्भूतमिति शङ्खं महाजनाः ।
पूजयन्त्यस्थिसामान्यं स्थापयित्वाग्रतो हरेः ॥१९०॥

पाञ्चजन्यांच्या कुळात जन्माला आलेला आहे म्हणून हाडासारखा सामान्य असलेल्या शङ्खालासुद्धा भगवान् महाविष्णूच्या समोर ठेवून मोठे लोक त्याची पूजा करतात.

(टीप - पाञ्चजन्य - पञ्चजन नावाच्या असुराला मारून कृष्णाने हा शङ्ख मिळविला.)

Since he is born in the family of *Pāñcajanya*, though being common as bones, even the conch is placed in front of Lord *Viṣṇu* and is worshipped by great men.

(Note - *Pāñcajanya* : *Kṛṣṇa* obtained this conch having killed the demon called *Pañcajana*.)

सर्पस्य -

सापाबाबत -

About snake -

द्विजिह्वान् दुर्वर्णान्सुकृतिसुवर्णादृतमतीन्
समुद्रीर्णक्ष्वेडारवजनितपीडानवचनान् ।
जगत्प्राणाहारान् श्रुतिविरहिणो वक्रिमगतीन्
(वहन्) कर्णोपान्ते शिव कथमिव त्वं वद शिवः ॥१९१॥

दोन जिभा, घाणेरडा रंग असलेले, घडण चांगली नसलेले, चांगले लोक ज्यांच्या बुद्धीचा आदर करतात असे, सिंहगर्जनेचा भास व्हावा असे फूत्कार टाकून त्रास देणारे, जगाचा जीव घेणारे, कान नसल्यामुळे बहिरे असलेले, वेड्यावाकड्या चालीचे असे साप, हे शिवा, जे तुझ्या कानाजवळ सरपटतात आणि पवित्र असतात ते कसे ते सांग.

Dual-tongued, ill-coloured, not well formed, those who are respected for their intellect by good people, hissing as if like the roaring of a lion, troublesome, taking the lives of people in the world, deaf on account of lack of ears, of a crooked gait, such snakes, which crawl around your ear and still how they are pure, O *Siva*, please explain.

अन्तर्लापिकाः -

आतली कोडी -

Internal puzzles -

(का कान्ता) कालियारातेः पुनरर्थे किमव्ययम् ।
किं वन्द्यं सर्वलोकानां फलेषु च किमुत्तमम् ॥१९२॥

(टीप - 'का कान्ता' हे शब्द मूळ श्लोकामध्ये संपादकाने सुभाषितरत्नभाण्डागारातून (४०/२०९) घेतले असावेत. पण तेथे त्याचे विवेचन केलेले नाही.)

(Note - The words '*kā kāntā*' have been added in the verse by the original editor having referred to the verse in *Subhāṣitaratnabhāṇḍāgāra* (209/40). But no explanation is found there.)

कालियाच्या शत्रूची पत्नी कोण? सर्व लोकांसाठी वंद्य काय? पुनः ह्या अर्थी अव्यय कोणते? फळांमध्ये श्रेष्ठ कोण?

(आतले कोडे - कालियाच्या शत्रूची पत्नी कोण? = लक्ष्मी

का = का + आ (= लक्ष्मी)

तसेच अच्युत मधील अ = आ

अशा रीतीने 'का कान्ता' चे स्पष्टीकरण 'जी कालियाच्या शत्रूची पत्नी आहे' म्हणजे कृष्णाची पत्नी = 'लक्ष्मी' असे होऊ शकते.

पुनः (परत) ह्या अर्थी अव्यय - च

सर्व लोकांना पूज्य - अच्युत

सर्व फळात उत्तम कोण - च्युत (च्यूत) (आंबा)

सर्व उत्तरे अच्युत ह्या एका शब्दात मिळतात.)

(टीप - हे सर्व स्पष्टीकरण किंचित् कृत्रिम आहे, परंतु श्लोकाचा भावार्थ कळण्यासाठी उपयोगी पडू शकेल.)

Who is the wife of the enemy of *Kāliya*? What is the indeclinable in the sense of *punaḥ*? What is worthy to be worshipped for all the people? What is the best among fruits?

(Wife of the enemy of *Kāliya* = *Lakṣmī*

kā = *kā* + *ā* (= *Lakṣmī*)

Also, the *a* in *acyuta* = *ā*.

Thus, *kā kāntā*... can be explained as *Lakṣmī* is the wife of the enemy of *Kāliya* i.e. *Kṛṣṇa*.

Which is the indeclinable that means moreover (*punaḥ*) - *ca*;

Who is considered worthy for worship by all - *Acyuta* (*Viṣṇu*);

Which is the best fruit - *cyuta* (= *cyūta* = mango.)

All the answers are found in a single word - *Acyuta*.)

(Note - This explanation is rather far-fetched but is essential to understand the meaning of this verse.)

वर्णो यस्य विराजते जलनिधिं योसौ बबन्ध क्षक्षा(णा)-
 द्यो लङ्केशशिरोच्छिनद्वसुमतीं व्यापूर्यदीयाः शराः ।
 तं वन्दे रघुनन्दनं यदनुगा रक्षांस्यनु(वा?)घ्नन् बला-
 जम्बूवज्जलबिन्दुवज्जलदवज्जम्बालवज्जालवत् ॥१९३॥

ज्याचा रंग (निळा) समुद्रासारखा शोभून दिसतो, ज्याने क्षणात बांधून टाकले, ज्याने रावणाचा शिरच्छेद केला, ज्याच्या बाणांनी पृथ्वी व्यापून टाकली, आणि ज्याच्या अनुयायांनी (वानरसेनेने) पराक्रमाने राक्षस मारून टाकले, तो राम, जांभळाप्रमाणे रंगाचा, जलबिंदुप्रमाणे पाण्यासारखा, मेघासारखा, शेवाळ्यासारखा आणि जाळ्याप्रमाणे आहे, त्याला आम्ही नमस्कार करतो.

Whose (blue) colour looks beautiful, who bound the ocean in an instant, you severed the head of *Rāvaṇa*, by whose arrows the entire earth was enveloped, and whose followers (army of monkeys) with their valour killed the demons that *Rāma* is of *Jambū* (blue) colour, he is like a drop of water (*jalabinduvat*), is like a cloud (*jalajavat*), moss-like (*jambālavat*) and like a net (*jālavat*), to him are our obeisances.

किंवद्भाति हरिस्तदीयगलके मुक्तामयी भासते ।
 माला नेत्रयुगं विभाति च कथं * * * * ॥१९४॥

ज्याच्या गळ्यात मोत्याची माळ आणि दोन डोळे चमकतात असा हरि कसा दिसतो ?

How does that *Hari* appear who has a garland of pearls around his neck and two shining eyes?

...

द्वितीयोऽध्यायः
अध्याय दुसरा
Chapter 2
राजनीतिः
राजनीती
STATESMANSHIP

राजनीतेर्नृपाश्रायत्वात्प्रथमं नृपलक्षणमाह -

राजाश्रय हा राजनीतीचा आधार असल्यामुळे प्रथम राजाची लक्षणे सांगितली जात आहेत.

Since Kingship is dependent upon statesmanship, the characteristics of a king are told first.

शास्त्राय गुणसंयोगः शास्त्रं विनयवृत्तये ।
विद्याविनीतो नृपतिः सतां भवति संमतः ॥१॥

सर्व गुण एकत्रित असणे हे शास्त्रासाठी उपयोगी, शास्त्रामुळे विनयशील होण्याची वृत्ती निर्माण होते आणि असा विद्येने शिक्षित असणारा राजाच सज्जनांना आवडतो.

All the qualities together are necessary for the science (of Polity). Science creates the attitude of being disciplined. A king who is disciplined on account of knowledge is liked by the good people.

मेधावी मतिमानदीनवदनो दक्षः क्षमावान् ऋजु-
धर्मात्माप्यनसूयको लघुकरः षाड्गुण्यविच्छक्तिमान् ।
उत्साही पररन्ध्रवित्कृतधृतिर्वृद्धिक्षयस्थानवित्
शूरो न व्यसनी स्मरत्युपकृतं वृद्धोपसेवी च यः ॥२॥

ज्ञानी, बुद्धिमान्, कधीच लाचार चेहरा नसलेला, दक्ष असणारा, क्षमाशील, सरळ स्वभावाचा, धर्मात्मा असूनही कोणाचाही मत्सर न करणारा, वेगाने कृती करणारा, पुण जाणणारा, बलिष्ठ, नित्य उत्साहशील,

दुसऱ्याची मर्मस्थाने जाणारा, धैर्यशील, भरभराट आणि नुकसान अचूक जाणणारा, शूर, निर्व्यसनी, दुसऱ्याचे उपकार न विसरणारा आणि वडीलधाऱ्यांची सेवा करणारा जो असतो तो (आदर्श राजा).

(टीप - षड्गुणाः : संधि (तडजोड, तह, मैत्री), विग्रह (युद्ध), यान (हल्ला), द्वैधीभाव (दुटप्पीपणा), संश्रय (आश्रय घेणे), आसन (स्थिर रहाणे)).

Wise, intelligent, not having a pitiable face, alert, forgiving, straight-forward, being righteous and never envying another, taking quick action, knower of the six-qualities, strong, always energetic, knowing the weak points of others, courageous, knowing correctly profit and loss, brave, not addicted to wrong habits, remembering the good deeds done to him, serving the elders; such is the one (an ideal king).

(Note - *Ṣadguṇa* : *Samdhi* (treaty, adjustment, friendship), *Vigraha* (enmity, battle), *Yāna* (attack), *Dvaidhībhāva* (ambivalent attitude), *Samśraya* (taking refuge), *Āsana* (steadiness).)

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो धनसंवृतिकश्चुकः।
चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोपि पार्थिवः ॥३॥

बुद्धी हेच ज्याचे शस्त्र, प्रकृती हेच ज्याचे शरीर, लपवलेला कोष हेच चिलखत, हेर ज्याचे डोळे, राजदूतांच्या मुखांनीच बोलणारा राजा, एक वेगळाच प्रकारचा पुरुष असतो.

(टीप - सप्तप्रकृतयः : सात प्रकृती - मनुस्मृती IX.294: स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा। सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते॥ - राजा, मंत्री, किल्ला, राष्ट्र, खजिना, सेनाबल आणि मित्रगण हे सात प्रकृतीचे प्रकार म्हणजेच ज्याचे शरीर असे (भारतीय) राज्यशास्त्र म्हणते.)

Intellect is his weapon, (seven) *prakṛtis* are his body, concealed treasury, armour, spies are his eyes, he speaks through the mouth of the royal envoys, a king of this type is a kind of strange man.

(Note - *saptaprakṛtayah* : seven *prakṛtis* - *Manusmṛti* IX.294; *svāmyamātyau puram rāṣṭram koṣadaṇḍau suhṛttathā/ sapta prakṛtayo hyetāḥ saptāṅgaṁ rājyamucyate* // King, Ministers, Fort, Country, Treasury, Armed Forces (for governance) and Allies; these are the seven types of *prakṛtis* i.e. the constituent factors of the kingdom according to (Indian) Statesmanship.)

वाग्मी प्रगल्भ्यः(ल्भः) प्र(स्मृ)तिमानुदग्नो बलवान्वशी ।
नेता दण्डस्य निपुणः कृतशिल्पः सुविग्रहः ॥४॥

उत्तम वक्ता, प्रौढ, उत्कृष्ट स्मरणशक्ती असलेला, धाक वाटावा असा, बलिष्ठ, संयमी, नेतृत्वगुण असलेला, उत्तम दंडकर्ता, कलांचे उत्तम ज्ञान असलेला, उत्तम शरीर असणारा (असा राजा आदर्श असतो);

Orator, mature, one with excellent memory, one who is feared, strong, one who is self controlled, has leadership qualities, excellent punisher, one who has good knowledge of arts etc., handsome, (such a king is ideal);

[4 - cp. K.N. IV.14; Variant - स्वविग्रहः for सुविग्रहः]

पराभियोगप्रसहो दृष्टसर्वप्रतिक्रियः ।
परच्छिद्रानुपेक्षी च संधिविग्रहतत्त्ववित् ॥५॥

शत्रूचा हल्ला परतवून लावण्यात समर्थ असलेला, परकीय हल्ल्याचे अचूक ज्ञान असणारा, (प्रतिकार करण्यास समर्थ असलेला), शत्रूची मर्मस्थाने अचूक हेरून त्यांची उपेक्षा न करणारा आणि तह केव्हा करावा आणि हल्ला केव्हा करावा ह्याचे अचूक ज्ञान असणारा (राजा आदर्श असतो);

one who is capable of returning an attack from the enemy, one who knows about foreign invasions, one who having known the weaknesses of the enemy does not neglect that and knows when to enter a treaty and when to attack, (such a king is ideal);

[5 - cp. K.N. IV.15; Variant - परच्छिद्रान्वेक्षी for परच्छिद्रानुपेक्षी]

गूढमन्त्रप्रचारश्च देशकालविभागवित् ।
आदाता सम्यगर्थानां विनियोक्ता च पार्थिवः ॥६॥

जो सल्लामसलत आणि कृती गूढ ठेवणारा, देश आणि काल जोडावे केव्हा आणि तोडावे केव्हा हे जाणणारा, संपत्तीची योग्य प्रकारे प्राप्ती करणारा, आणि तिचा योग्य प्रकारे विनियोग करणारा असा राजा (आदर्श असतो);

that king (is ideal) whose deliberations and actions are secret, who knows how to dominate time and space and who properly obtains money and makes its proper use;

[6 - cp. K.N. IV. 16; Variant - विनियोक्ता च पात्रवित् for वियोक्ता च पार्थिवः]

क्रोधलोभभयद्रोहस्तम्भचापलवर्जितः।
वृद्धोपदेशसंपन्नः शक्तो मधुरदर्शनः।
निर्वृतः पितरीवास्ते यत्र लोकः स पार्थिवः॥७॥

तोच राजा (आदर्श) जो राग, लोभ, भीती, शत्रुत्व, हट्टीपणा आणि चंचलवृत्ती यापासून दूर असलेला असतो; वडिलधान्यांचा (ज्ञानवृद्ध, वयोवृद्ध, तपोवृद्ध) उपदेश मानतो, समर्थ, गोड दर्शन वाटणारा असा, आणि लोक ज्याला वडिलांप्रमाणे मानतात; तो (आदर्श) राजा;

such a king (is ideal) who is always free from passion, avarice, fear, enmity, stubbornness and fickleness; who listens to the advice of elders (*jñānavṛddha* - experienced in knowledge, *vayovṛddha* - experienced due to age, *tapovṛddha* - experienced in austerity), is capable, who has a pleasant appearance, who is treated as a father by the people;

[7a - cp. K.N. IV.17a ; 7b - cp. K.N. IV.18a ; 7c - cp. K.N. IV.19b]

आत्मसंपद्गुणैः सम्यक्संयुक्तं युक्तकारिणम्।
पर्जन्यमिव राजानं प्राप्य लोकोभिवर्धते ॥८॥

आत्मसंपदेच्या सर्व गुणांनी परिपूर्ण, युक्तिपूर्वक सगळी कामे पूर्ण करणारा असा, पर्जन्यासारखा असा (आदर्श) राजा मिळाल्यामुळे प्रजेची भरभराट होते.

he who has the qualities of the Self, who completes all acts strategically, the king who is like rain, having obtained such a king, the subjects become prosperous.

[8 - cp. K.N. IV.20a]

साधु भूतलदेवत्वं दुरापमकृतात्मभिः।
आत्मसंस्कारसंपन्नो राजा भवितुमर्हति ॥९॥

दुष्ट लोक जे प्राप्त करू शकत नाहीत अशा प्रकारचे पृथ्वीवरील देवत्व असणारा तसेच, असा आत्मसंस्कार संपन्न (मनुष्य) राजा होऊ शकतो.

(A man) who has earthly divineness which is difficult to be obtained by evil men and one who possesses the qualities of sanctified Self, deserves to be a king.

[9 - cp. K.N. IV.4; Variant - दुर्धार्यम् for दुरापम्]

लोकाधाराः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः।
तिष्ठन्त्याप इवाधारे चिरमात्मनि संस्कृते ॥१०॥

प्रजेचा आधार हेच राजाचे श्रेष्ठ वैभव जे मिळायला अवघड असते आणि सांभाळणेही कठीण असते. ते श्रेष्ठ वैभव संस्काराने ज्याचा आत्मा समृद्ध झालेला आहे अशा राजाच्या ठिकाणी, पाणी ज्याप्रमाणे चांगला आधार असलेल्या ठिकाणी दीर्घकाळ राहते, त्याप्रमाणे दीर्घकाळ राहते.

The prosperity has its base in the people. It is difficult to get and maintain it. It, however, stays with the king, with his soul well-sanctified, for a long time, just as water stays for a long time in the firm ground.

[10 - cp. K.N. IV.5]

कुलं सत्त्वं वयः शीघ्रं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता ।
अविसंवादिता सत्यं वृद्धसेवा कृतज्ञता ॥११॥

उत्तम घराणे (खानदान), पराक्रम, योग्य वय, चपळपणा, ऋजुता, ताबडतोब काम हातावेगळे करण्याचे कौशल्य, वागण्यात विसंगती नसणे, खरेपणाची आवड, वडीलधाऱ्यांची सेवा, कृतज्ञ राहणे,

Good ancestry, valour, proper age, quickness, courtesy, quickness in action, absence of contradiction in behaviour, truthful, serving the aged, acknowledging the services,

[11 - cp. K.N. IV.6]

दैवसंपन्नताबुद्धिरक्षुद्रपरिवारिता।
शक्यसामन्तता चैव तथा च दृढभक्तिता ॥१२॥

दैवी संपदेने युक्त अशी बुद्धी, थोर लोकांचा परिवार, समर्थ मांडलिक बाळगणे, तसेच निःसीम भक्ती असणे,

the intellect which is influenced by divine qualities, a family of great people, to have capable vassals, as also to have unwavering followers,

[12 - cp. K.N. IV.7]

दीर्घदर्शित्वमुत्साहः शुचिता स्थूललक्षिता ।
विनीतता धार्मिकता गुणाः साध्याभिगामिनः ॥१३॥

दूरदर्शीपणाची दृष्टी असणे, उत्साह, पवित्रता, उदार दृष्टी असणे, विनयशील, धार्मिकतेचे हे गुण असणे, आपल्या उद्दिष्टाकडे वाटचाल असणे (असे गुण राजामध्ये असतात).

sharp foresight, energy, discipline, having all the qualities of righteousness, (these are the qualities of a king who is) going to reach the goal.

[13 - cp. K.N. IV.8; Variant - साध्वाभिगामिका: for साध्याभिगामिन:]

गुणैरेतैरुपेतः सन्सुव्यक्तमभिगम्यते ।

तथा च कुर्वीत यथा गच्छेल्लोकाभिगम्यताम् ॥१४॥

अशा गुणांनी युक्त राजाकडे जाणे सोपे असते. त्या राजाने असे वागावे की ज्यामुळे लोकांना त्याच्याकडे जाणे सहज शक्य होईल.

Such a king with these (above-mentioned) qualities is easily approached. Such a king may behave in such a way that he becomes easily approachable for his subjects.

[14 - cp. K.N. IV.9]

अन्यच्च विष्णुधर्मोत्तरे सुंज (नृप?) लक्षणमाह -

विष्णुधर्मोत्तरपुराणात (आदर्श) राजाची लक्षणे सांगितली आहेत -

The *Viṣṇudharmottara Purāṇa* mentions the characteristics of an (ideal) king as follows -

सर्वलक्षणलक्षण्यो विनीतः प्रियदर्शनः ।

अदीर्घसूत्रो धर्मात्मा जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥१५॥

सर्व उत्तम लक्षणे असणारा, शिस्तशील, उत्तम दिसणारा, कोणत्याही कामात लांबण न लावणारा, असा धर्मात्मा राग जिंकलेला, इंद्रियांवर ताबा असलेला (राजा) असावा,

Having all the excellent characteristics, disciplined, good-looking, not delaying any work, of righteous soul, who has conquered anger, controlled his senses; (becomes an ideal king),

[15 - cp. V.D. II.3.1]

ब्रह्मण्यश्चाविसंवादी दृढभक्तिः प्रियंवदः ।
अलोलुपः संयतवाग्गम्भीरः प्रियदर्शनः ॥१६॥

ब्रह्माचे (वेद-वेदांगांचे) प्रभुत्व असलेला, वागण्या-बोलण्यात फरक नसलेला, भक्कम भक्ती असलेला, गोड बोलणारा, लोभाला कधीही बळी न पडणारा, वाणीवर नियंत्रण असलेला, गंभीर प्रकृतीचा, ज्याचे दर्शन हवेहवेसे वाटावे असा (राजा असावा),

having expertise over *Brahman* (i.e. having knowledge of *Veda* and *Vedāṅga*), with no dichotomy in action and speech, with extreme devotion, sweet talker, not being greedy, having controlled speech, mature, of pleasant appearance, (becomes an ideal king),

[16 - cp. V.D. II.3.3]

नातिदण्डो न निर्दण्डश्चारचक्षुरजिह्वागः ।
व्यवहारे समः प्राप्ते पुत्रेण रिपुणा सह ॥१७॥

शिक्षेचा अतिरेक न करणारा, कधी शिक्षाच करणे नाही असा नसलेला, हेरांच्या डोळ्यांनी जागरूकपणे लक्ष ठेवणारा, सरळ मार्गाने चालणारा, पुत्र असो वा शत्रू असो कोणाच्याही बाबतीत खटला निर्माण झाल्यास समवृत्ती असणारा (असा राजा असावा).

not giving extreme punishments but also not, not punishing at all, having spies as eyes, going straight, with the same type of behaviour in connection with the son and enemy when the matter of justice arises (such a king becomes an ideal king),

[17 - cp. V.D. II.3.4]

रथे गजे च धनुषि व्यायामे च कृतश्रमः ।
उपवासतपःशीलो यज्ञयाजी गुरुप्रियः ॥१८॥

रथविद्या, गजविद्या, धनुर्विद्या आणि व्यायामशास्त्र ह्यात भरपूर परिश्रम केलेला, उपासाची तपश्चर्या करणारा आणि यज्ञयाग करणारा, गुरुजनांचा लाडका (असा राजा असावा),

one who has taken efforts to attain the knowledge of chariots, knowledge of elephants, knowledge of archery and science of physical exercise, carrying

out penance in the form of fasting, and performing sacrifices, favourite of his teachers (such a king is an ideal king),

[18 - cp. V.D. II.3.5; Variant - रथे गजेऽश्वे धनुषि for रथे गजे च धनुषि]

मन्त्रिसांवत्सराधीनः समरेष्वनिवर्तकः ।

पूज्ये पूजयिता नित्यं दण्ड्ये दण्डयिता तथा ॥१९॥

मंत्री आणि ज्योतिषी ह्यांच्या मार्गदर्शनाने वागणारा, युद्धातून कधीही माघार न घेणारा, पूजनीय व्यक्तींशी नित्य पूजनीय भावाने वागणारा आणि जे अपराधी असतील त्यांना शिक्षा करणारा (असा राजा असावा),

one who follows the advice of ministers and astrologers, never retreating in battle, always respecting those, worthy of respect, and also punishing those deserving punishment (becomes an ideal king),

[19a - cp. V.D. II.3.6a ; 19b - cp. V.B. II.3.7a]

षुण्यस्य प्रयोक्ता च शयुपेतस्तथैव च ।

नाहंवादी न निर्द्वन्द्वो न यत्किंचनकारकः ॥२०॥

राजनीतीतील सहा गुणांचा वापर करणारा, त्याचप्रमाणे सामर्थ्याने युक्त असणारा, अहंकारशून्य, कलह न करणारा, भलते सलते कार्य न करणारा (असा राजा असावा),

implementing the six traits of statesmanship, and possessing power, without any ego-tantrums, not quarrelsome by nature, one who does not do any (improper work) (becomes an ideal king),

[20a - cp. V.D. II.3.7b]

कृते कर्मण्यमात्यानां कर्तामात्यजनप्रियः ।

संगृहीतजनस्तब्धः प्रसन्नवदनः सदा ॥२१॥

अमात्यांकडून उत्कृष्ट काम करून घेणारा, त्यांना अतिशय आवडणारा आणि त्यालाही ते आवडणारे, उत्तम लोकसंग्रह असलेला, शांत प्रकृतीचा, नेहमीच चेहऱ्यावर प्रसन्नता असणारा,

extracting good work from the ministers, being their favourite and he too liking them, having excellent conciliation of men, of a quiet nature, and having a tranquil appearance,

सदा भृत्यजनावेक्षी क्रोधी (च?) सुमहामनाः ॥२२॥

सेवकवर्गावर नेहमी बारीक लक्ष ठेवणारा, (योग्य ठिकाणी) क्रोध धारण करणारा, परंतु मोठ्या मनाचा (असा राजा आदर्श असतो).

always keenly observing the servants, being feared by them but large-hearted (such a king is ideal).

षुण्यस्य प्रयोक्तेत्युक्तं तानेव पुणानाह -

सहा गुणांचा प्रयोग करणारा म्हटले तेच सहा गुण सांगतात -

The practitioner of six traits has been said (above). The six traits are told as follows -

संधिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।

द्वैधीभावः संश्रयश्च षुण्यं परिकीर्तितम् ॥२३॥

तह, युद्ध, हल्ला, स्थिर राहणे, तसेच दुटप्पीपणा, आधार घेणे ह्यांना सहा गुण म्हणून सांगितले गेले आहे.

Treaty, battle, attack, sitting (without any action), double-natured-ness and taking refuge; these are the six qualities that have been mentioned.

पणबन्धः स्मृतः संधिरपकारस्तु विग्रहः ।

जिगीषोः शत्रुविषये यानं यात्राभिधीयते ॥२४॥

देवाण-घेवाण करून होतो तो तह, (शत्रूचे) नुकसान करणे म्हणजे युद्ध, शत्रूवर विजय मिळविण्याच्या इच्छेने शत्रूवर चालून जाणे म्हणजे हल्ला,

After some mutual give and take a treaty is done, a battle means harming the enemy, when one goes to the enemy with a desire to win over that is called attack, these are mentioned.

विग्रहेपि स्वके देशे स्थितिरासनमुच्यते ।

मारणं रध(न्ध्र) लाभस्तु द्वैधीभावस्तदुच्यते ।

उदासीने मध्यमे वा संश्रयात्संश्रयः स्मृतः ॥२५॥

शत्रूबरोबरच्या युद्धात स्वतःच्या देशातच आपण (सुरक्षित) राहणे, स्थिर राहणे, ह्याला आसन असे

म्हणतात. शत्रूमध्ये फाटाफूट पाडून ठार करून लाभ मिळवणे ह्याला द्वैधीभाव म्हणतात. उदासीन किंवा मध्यम (राजाचा) आश्रय घेणे ह्याला संश्रय मानले जाते.

staying in one's own territory during a battle with the enemy, is called *Āsana*. Creating a rift in the enemy and obtaining profit out of it, this is called double-natured-ness. To take refuge in a king who is indifferent or is in the middle position is called *Samśraya*.

तेषां प्रयोगकालमाह -

ह्या गुणांचा प्रयोग करण्याची वेळ आता सांगितली जात आहे -

Their time of application is been told -

समेन संधिरन्वेष्यो हीनेन च बलीयसा ।
हीनेन विग्रहः कार्यः स्वयं राज्ञा बलीयसा ॥२६॥

दुर्बल किंवा बलवान् राजाने आपल्या बरोबरीच्या (राजाबरोबर) तह करावा; आपल्यापेक्षा दुबळा असेल त्या ठिकाणी बलवान् राजाने युद्ध करावे.

A king who is himself weak or strong should try to reach an amicable settlement with an equally (weak or strong) king; in case the king is himself stronger, he should go at war with a weak king.

तत्रापि तस्य पार्ष्णिस्तु बलीयान्न समाश्रयेत् ।
आसीनः कर्मविच्छेदी शक्यः कर्तुं रिपुर्यदा ॥२७॥

जेव्हा निष्क्रिय शत्रूचे बेत मोडून काढणे शक्य असेल तेव्हा त्याच्या पाठीमागच्या अधिक बलवान् अशा राजाने अन्य राजांचा आश्रय घेऊ नये.

When it is possible to break the designs of an inactive enemy then one who is situated behind, such a king should not take refuge (of any other king).

अशुद्धपार्ष्णिर्बलवान् द्वैधीभावं समाश्रयेत् ।
बलिना विगृहीतस्तु यो संधेयेन पार्थिवः ॥२८॥

जर आपल्या मागील भागातील राजा बलवान् (पण) वाईट वर्तणुकीचा असेल तर त्याच्याशी दुटप्पीपणाने

वागावे. बलिष्ठ शत्रूने जर शत्रुत्व केले तर राजाने त्याच्याशी तह करावा.

If the king situated at the back-side is of bad conduct, then he (the king) should behave in a double-natured manner with him. If one has a strong enemy, attack on him, as it is impossible to make treaty with him.

संश्रयस्तेन कर्तव्यो गुणानामधमो गुणः ।
बहुक्षयव्ययायासं तेषां यानं प्रकीर्तितम् ॥२९॥

(सहा) गुणांतला सर्वात वाईट गुण म्हणजे 'आश्रय घेणे' मानावा. हल्ला केल्यामुळे प्रचंड नाश, खर्च आणि कष्ट होतात, असे म्हटले आहे.

"Refuge (in a strong king) should be taken by him" (is considered) the worst of the (six) qualities. Attack is said to be causing great loss, expense and trouble, this is known.

बहुलाभकरं वा स्यात्तदा यानं समाश्रयेत् ।
सर्वशक्तिविहीनस्तु तदा कुर्यात्तु संश्रयम् ॥३०॥

ज्यावेळी फार मोठा लाभ होणार असेल, त्यावेळी 'हल्ला' ह्या गुणाचा आश्रय घ्यावा. सर्व शक्ती नाहीशी झाली असेल तेव्हाच 'आश्रय घेणे' ह्या गुणाच्या आधाराला जावे.

Only when there is going to be great profit, then should one resort to the quality of 'attack'. Only when all power is lost should one take resort to the quality of 'taking refuge'.

एवं च बोद्धा नृपतिर्गुणानां काले च देशे च तथा विभागे ।
समाश्रयेद्भार्गववंशमुख्य एतावदुक्तं नृपतेस्तु कार्यम् ॥३१॥

अशा प्रकारे राजगुणांचा जाणकार, त्याने योग्य काळी, योग्य देशी आणि त्याच्या विभागात, हे भार्गववंशाच्या प्रमुखा! जी राजनीती सांगितली आहे त्याचा अंगीकार करावा, एवढा राजधर्म सांगितला आहे.

In this manner, O chief of the family of *Bhārgavas*! the knower of the qualities of a king, should follow the statesmanship explained, at the proper time, proper place and proper division. This much is the work of a righteous king.

इति राजलक्षणम्। एवं विधीर्लक्षणैर्यु(क्तो)भिषिक्तो राजा राज्यं कुर्यात्।

असे हे (आदर्श) राजाचे लक्षण आहे. अशा प्रकाराच्या लक्षणांनी युक्त, राज्याभिषेक झालेल्या राजाने राज्य करावे.

These are the characteristics of an (ideal) king. One who has these characteristics, after being consecrated as a king should rule the kingdom.

तद्राज्यं कीदृशमीदृशमित्याह -

ते राज्य कसे (असावे) ते सांगतात -

How the kingdom is, is told as follows -

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषदेशदुर्गबलानि च।
स्वाम्यमात्यो जनपदो दुर्गो दण्डस्तथैव च ॥३२॥

स्वामी (राजा), अमात्य (प्रधान), सुहृद् (मित्र), कोष (खजिना), देश (राज्य-प्रदेश), दुर्ग (किल्ला), बल (सेना) तसेच स्वामी, अमात्य, देश, दुर्ग, दंड (शासन),

Svāmī (King), *Amātya* (Minister), *Suhrd* (Ally), *Koṣa* (Treasury), *Deśa* (country), *Durga* (Fort), *Bala* (Armed Forces); simultaneously, *Svāmī* (King), *Amātya* (Minister), *Janapada* (villages, cities etc. that make a country), *Durga* (Fort), *Daṇḍa* (Administration),

[32b - cp. M.P. 221.19a]

कोशो मित्रं च धर्मज्ञः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ।
सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्तितः ॥३३॥

कोष (खजिना), धर्म जाणणारा मित्र (मित्रराजा) असे सात अंगाचे राज्य मानले गेले आहे. सप्तांग राज्याचे मूल राजाच सांगितलेला आहे.

Koṣa (Treasury), *Dharmajñah Mitram* (Righteous Ally, friendly king); these are the seven limbs of a state. The root of the limbs of the state is said to be the king.

[33a - cp. M.P. 221.19b; Variant - धर्मज्ञ for धर्मज्ञः; 33b - cp. M.P. 221.20a]

तन्मूलत्वात्तथाङ्गानां स तु रक्ष्यः समन्ततः ॥३४॥

राजा हेच मूळ असल्यामुळे त्याचे सर्व बाजूंनी रक्षण करायचे असते.

Since the king is the root (of everything) therefore he must be protected from all sides.

[34 - cp. M.P. 221.20b; Variant - प्रयत्नतः for समन्ततः]

राज्यस्य सहायाधीनत्वात्सहायस्वरूपमाह -

राज्य हे सहायांच्या हातात असल्यामुळे सहायांचे रूप काय ते सांगतात -

(टीप - साहाय्य = मदत; सहाय = मदतनीस)

Since the kingdom depends on a *Sahāya* (friend), the qualities of an (ideal) friend are explained - (Note - the word “*sāhāya*” means help, assistance, and “*sahāya*” means one who assists i.e. a friend.)

अभिषेकाद्रिशिरसा राज्ञा राज्यावलोकितम् ।

सहायावरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥३५॥

अभिषेकजलाने मस्तक भिजलेल्या, राज्यकारभार करणाऱ्या राजाने आपल्या भोवती सहकारी ठेवावेत, त्यामुळेच ते राज्य सुस्थिर होते.

Only a king whose head is moistened by the consecration waters should conduct the affairs of the state. He should have friends around him, on them, the kingdom is well established.

[35 - cp. M.P. 215.2]

यद्यप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

पुरुषेण(णा)सहायेन किमु राज्यं महोदयम् ॥३६॥

एखादे छोटे काम असले तरी ते एकट्यानेच करणे कठीण असते. ज्याला सन्मित्रांचे साहाय्य नाही असा राजा आपल्या राज्याची कशी भरभराट करणार ?

Even if a job is small, it is difficult to do it alone. How will a king who has no friends make his kingdom prosperous?

[36 - cp. M.P. 215.3]

तस्मात्सहायान्वरयेत्कुलीनान्नृपतिः स्वयम् ।
शूरान्कु(न्कु)लीनजातीयान्बलयुक्तान् क्रियान्वितान् ॥३७॥

राजाने स्वतःच आपल्या सन्मित्रांची निवड करावी जे चांगल्या घराण्यातले असतील, शूर असतील, कुलीन असतील, बलिष्ठ असतील (सैन्य बाळगणारे असतील) आणि कर्तबगार असतील,

A king should himself select his friends. They should belong to good families, be brave, born in cultured families, should be strong (also should have their own armed forces), and should be accomplished,

[37 - cp. M.P. 215.4; Variant - बलयुक्ताञ्छ्रियाऽन्वितान् for बलयुक्तान् क्रियान्वितान्]

रूपसत्त्वगुणोपेतान्सजनान्क्षमयान्वितान् ।
क्लेशक्षमान्महोत्साहान्धर्मज्ञांश्च प्रियंवदान् ॥ ३८॥

दिसायला चांगले, सात्त्विक गुणांनी युक्त, सज्जन, क्षमाशील, कितीही दमणूक झाली तरी सहन करणारे, अतिशय उत्साही, धर्माची उत्तम जाण असलेले, गोड बोलणारे,

handsome looking, spiritual in nature, good-natured, forgiving, tolerant on facing difficulties, highly energetic, knowers of righteousness, sweet-talkers,

[38 - cp. M.P. 215.5]

हितोपदेशकान्राज्ञः स्वामिभक्तान्यशोर्थिनः ।
एवंविधान् सहायांश्च शुभकर्मसु योजयेत् ॥३९॥

हिताचाच उपदेश करणारे, राजाची भक्ती करणारे, यश मिळविण्याची इच्छा असणारे, अशा प्रकारच्या सन्मित्रांची शुभकार्यासाठी नेमणूक करावी.

advising only that which is beneficial, devoted to the king, eager to be successful; such good friends should be appointed for doing auspicious deeds.

[39 - cp. M.P. 215.6]

याज्ञवल्क्योऽपि -

याज्ञवल्क्यसुद्धा (म्हणतात) -

Yajñavalkya (too says) -

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत राजा मौलान्स्थिरान् शुचीन् ।
तैः सार्धं चिन्तयेद्राष्ट्रं विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥४०॥

त्या राजाने वाडवडिलांची उत्तम परंपरा असणारे, अढळ मनाचे आणि पवित्र आचरणाचे असे मंत्री नेमावेत. त्यांच्याबरोबर राष्ट्रीय प्रश्नांचे चिंतन ज्ञानी (सल्लागारां)कडून आणि स्वतः करावे.

That king should appoint such ministers who have a good family tradition, have an unwavering mind, and pure conduct. With them deliberations should be made, through wise (advisors) and also personally, on matters of national importance.

[40 - cp. Y.S. I.312; Variant - प्राज्ञान् for राजा]

निवर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः ।
तावतोतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥४१॥

जितकी कर्तव्ये असतील तितके (सहकारी) राजाने (नेमावेत), ते सावध असणारे आणि शहाणपणाने काम करणारे असावेत.

As long as they (ministers) are fulfilling their duties, till then the king not allowing them to go adrift, should see that they do their work sensibly.

[41 - cp. M.S. VII.61]

तेषां विनियोगमाह-

त्यांचा उपयोग कसा करून घ्यायचा ते सांगतात -

How they are to be employed is explained -

तेषां मध्ये नियुज्जीत शूरान्दक्षान् कुलोद्भवान् ।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥४२॥

त्यांच्यामध्ये जे शूर, सावध, चांगल्या घराण्यातील, निष्कलंक अशांची भांडारावर आणि जे धाकात राहतील अशांची आंतरगृहात नेमणूक करावी.

Amongst them, those who are brave, alert, belonging to good family and with spotless reputation should be appointed on the treasury and those who are timid (towards the king) should be appointed in the internal quarters.

[42 - cp. M.S. VII.62; Variant - तेषामर्थे for तेषां मध्ये]

धार्मिकान्धर्मकृत्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान्।
क्रीबान्स्त्रीषु नियुजीत नीचान्नीचेषु कर्मसु ॥४३॥

धार्मिक वृत्तीचे असतील त्यांची धर्मकार्यासाठी, जाणकार असतील त्यांची कोष-भांडार-कार्यावर, नपुसकांची स्त्री-विभागावर आणि हलक्या दर्जाच्या लोकांची हलक्या / किरकोळ कामांवर (नेमणूक करावी.)

Those with a religious bent of mind (be appointed) on religious matters, the knowledgeable on matters related to the treasury, granary and such works, the eunuchs in the female quarters and the lowly people (be appointed) for doing menial jobs.

अध्यक्षान् विविधान् कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः ॥४४॥

त्या त्या ठिकाणी त्या त्या विभागाचे प्रमुख म्हणून हुशार बुद्धिमंतांची नेमणूक करावी.

The intelligent people be appointed in the different departments as their chiefs.

सप्ताङ्गं राज्यमित्युक्तं तत्र स्वामिलक्षणास्योक्तत्वादमात्यलक्षणमाह -

सप्तांग राज्य असे म्हटले त्या ठिकाणी स्वामिलक्षण सांगितले. आता अमात्यलक्षण सांगतात -

The seven constituent parts of Kingdom have been already told. There the qualities of King have been told; now the qualities of ministers are being told -

प्रै(प्रे)ख(क्ष)कः पाठकश्चैव गणकः प्रतिबोधकः।

गूढमन्त्रश्च तत्त्वज्ञो कालज्ञो दृष्टिवित्तथा ॥४५॥

सूक्ष्म दृष्टीचा, भरपूर वाचन करणारा, गणितात उत्तम गती असलेला, वेळचे वेळी आपल्याला जागे करणारा, गुप्त सल्लामसलत घडवून आणणारा, तत्त्वचिंतक, वेळ-काळाचे भान असणारा, पाहिल्याबरोबर जाणणारा,

Of sharp eyesight, extremely well read, who excels in math, who causes alarm at the proper time, who causes to take up secret discussions, one who knows the true nature of things, who understands the propriety of time and occasion, who immediately grasps on seeing,

पितृमातामहाभिज्ञः स्मृतिसिद्धान्तगोचरः।
संधिविग्रहविद्वांश्च मन्त्री ह्येष प्रकीर्तितः ॥४६॥

आई-वडिलांची कुलपरंपरा उत्तम माहीत असलेला, स्मृतिशास्त्राचे सर्व सिद्धांत उत्तम जाणणारा, तह केव्हा करावा आणि युद्ध केव्हा करावे हे उत्तम हेरणारा असा(च) मंत्री (उत्तम) मानला आहे.

who knows well the family tradition of his parents, who knows the different theories of the philosophies from the *Smṛti* texts, who understands well when to enter an alliance and when to call war, such a minister is accepted (as the best).

मन्त्रिणश्च ब्राह्मणादयः कार्याः। तदेवाह। अन्यत्रामात्यलक्षणं विष्णुधर्मोत्तरे -

ब्राह्मण इत्यादीना मंत्री करावे असे म्हणतात. दुसरीकडे विष्णुधर्मोत्तरपुराणात अमात्यलक्षणे अशी -

It is said that Brahmins and others should be appointed as ministers. Elsewhere in the *Viṣṇudharmottara Purāṇa* the characteristics of a minister are mentioned thus -

सर्वलक्षणलक्षण्यो मन्त्री राजस्तथा भवेत्।
ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञो विनीतः प्रियदर्शनः ॥४७॥

राजाचा मंत्री सर्व शुभ लक्षणांनी योग्य असा असावा. तो ब्रह्मज्ञानी, वेदांचे तत्त्वज्ञान जाणणारा, विनयशील आणि ज्याला पाहत रहावे असे वाटते असा,

The minister of a king should bear all the auspicious marks. He should be the knower of the *Brahman*, the philosophy of the *Vedas*, disciplined and of pleasant appearance

[47 - cp. V.D. II.6.1; Variant - तथैव च for तथा भवेत्]

स्थूललक्ष्यो महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः।
बृहस्पत्युशनःप्रोक्तं नीतिं जानाति तत्त्वतः ॥४८॥

उदार हेतू असला, महात्मा, स्वामिनिष्ठ, गोड बोलणारा, बृहस्पति आणि उशनस् ह्यांनी सांगितलेली नीति(शास्त्रे) मुळापासून जाणणारा,

having a broad aim, a great soul, devoted to the master, sweet-talker, having in-depth knowledge of the political wisdom told by *Brhaspati* and *Uśanas*,

[48 - cp. V.D. II.6.2; Variant - स्थूललक्षो महोत्साहः for स्थूललक्ष्यो महात्मा, प्रोक्तां for प्रोक्तं, सर्वतः for तत्त्वत]

रागद्वेषेण यः कार्यं न च हन्ति महीक्षितः ।
लोकापवादाद्राजार्थे भयं यस्य न जायते ॥४९॥

रागाने अगर द्वेषाने राजाच्या कार्य न बिघडवणारा, लोकांना राजाबद्दल काय वाटेल ह्यासाठी जो भीती बाळगत नाही,

who does not by love or hate disturb the work of the king, who does not fear what the people will think about the king,

[49 - cp. V.D. II.6.3; Variant - यत्कार्यं न वदन्ति for यः कार्यं न च हन्ति]

क्लेशसमस्तु धर्मात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
गूढमन्त्रश्च तत्त्वज्ञः प्राज्ञो भक्तजनप्रियः ॥५०॥

कितीही कष्ट सहन करणारा, धर्मात्मा, स्वतःवर आणि इंद्रियांवर विजय मिळवलेला, गुप्त वाटाघाटी करण्यात हुशार, उत्तम विद्वत्ता असलेला, भक्तांना आवडणारा,

tolerant to a great extent, pious soul, who has control over himself and his senses, excels in conducting secret discussions, extremely knowledgeable, liked by his devotees,

[50 - cp. V.D. II.6.4; Variant - क्लेशक्षमस्तथा यश्च for क्लेशक्षमस्तु धर्मात्मा, दक्षश्च for तत्त्वज्ञः]

इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशारदः ।
शूरश्च कृतिविद्यश्च न च मानी विमत्सरः ॥५१॥

आंतरिक गोष्टींचा उत्तम जाणकार, तत्त्वज्ञानी, खंडन-मंडन करण्यात हुशार, शूर, अध्ययन केलेला, तसेच, मानी असूनही मत्सर नसलेला,

who understands the inherent nature of things, who knows the true knowledge, has expertise in debate, brave, learned one, and also though proud but not envious.

[51 - cp. V.D. II.6.5]

चारप्रचारकुशलः प्राणिभिः प्रणयात्मकः।
षुण्यविधितत्त्वज्ञश्चोपायकुशलस्तथा ॥५२॥

गुप्तहेरांच्या हालचालींची उत्तम जाण असलेला, सर्व जीवांवर प्रेम करणारा, षुणांच्या वापराचा जाणकार, विविध उपायांचा कौशल्याने वापर करणारा,

who is aware of the activities of the spies, who loves all beings, who knows the use of the six qualities, expert in the use of different methods,

[52 - cp. V.D. II.6.6; Variant - प्रणिधिप्रणयात्मवान् for प्राणिभिः प्रणयात्मकः]

वेत्ता विधाता कार्याणां नैव कार्यातिपातिता।
समश्च राजभृत्यानां तथैव च गुणप्रियः ॥५३॥

जाणकार, विविध कार्ये उत्तम पार पाडणारा, कोणतेही कार्य लांबणीवर न टाकणारा, राजाच्या सेवकवर्गाबद्दल समभाव असणारा, त्यांच्या गुणांवर प्रेम करणारा,

knowledgeable, one who performs various acts properly, who does not postpone the actions, who has equal feelings towards the servants of the king and who likes their qualities,

[53 - cp. V.D. II.6.7; Variant - वक्ता for वेत्ता]

कालज्ञः समयज्ञश्च कृतज्ञश्च जनप्रियः।
यथानुरू(प)मर्हाणां पुरुषाणां नियोजिता ॥५४॥

काळ-वेळेचा उत्तम जाणकार, कृतज्ञ, लोकांचा लाडका, योग्य त्या ठिकाणी योग्य त्या व्यक्तींची नेमणूक करणारा,

who understands well the time and occasion, beloved of the people, with an acknowledging attitude, who appoints the right person for the right assignment,

[54a - cp. V.D. II.6.8a ; 54b - cp. V.D. II.6.9a]

राज्ञः परोक्षे कार्याणि संपराये भृगूद्वह ॥
कृत्वा निवेदिता राज्ञि कर्मणां गुरुलाघवम् ॥५५॥

युद्धकाळात राजा उपस्थित नसतांना, हे भृगूद्वह (भार्गवा), त्याने राजाच्या कामांचे लहानमोठेपण त्याला सांगावे,

during the time of war, in the absence of the king, O *Bhṛgūdvaḥa* (*Bhārgava*), he should do the small and big works of the king and inform him accordingly,

[55a - cp. V.D. II.6.9b; Variant - भृगुत्तम for भृगूद्वह; 55b - cp. V.D. II.6.10a]

शत्रुमित्रविभागज्ञो विग्रहस्य च तत्त्ववित् ॥
स राज्ञः सर्व कार्याणि कुर्याद् भृगुकुलोद्वह ॥५६॥

शत्रू कोण आणि मित्र कोण ह्यांची उत्तम माहिती असणारा, आणि युद्ध केव्हा करावे हे जाणणारा (जो असेल), हे भार्गवा, त्याने राजाची सर्व कामे करावीत,

who has an excellent understanding of difference between an enemy and a friend, also who understands when to wage war, O *Bhārgava*, he should do all the work of a king,

[56a - cp. V.D. II.6.10b; Variant - विग्रहास्पदतत्त्वपित् for विग्रहस्य च तत्त्ववित्; 56b - cp. V.D. II.6.11a]

विदितानि तथा कुर्यान्न (ना) ज्ञातानि महीक्षितः॥
अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्याणि भारत।
अचिरेणापि विद्वोषं मन्त्री समधिगच्छसि(ति)॥५७॥

राजाची माहीत असलेली कामे करावीत, न माहीत असलेली करू नयेत. हे भारत, राजाची माहीत नसलेली कामे केल्यानंतर लवकरच मंत्री राजाच्या द्वेषाचा बळी ठरतो.

he should do those works of the king that he is aware of, he should not do those which he is unaware of, O *Bhārata*, doing the works of the king which he is unaware of, he soon becomes the victim of the king's hatred.

[57a - cp. V.D. II.6.11b; Variant - महीक्षिता for महीक्षितः; 57b - cp. V.D. II.6.12a; Variant - भार्गव for भारत; 57c - cp. V.D. II.6.12b; Variant - त्वधिगच्छति for समधिगच्छसि(ति)]

करोति यश्च कार्याणि विदितानि महीपतेः।
भेदो न तस्य भवति कदाचिदपि भूभुजा ॥५८॥

राजाच्या माहितीप्रमाणे जो त्याची कामे करतो. त्याचा राजाबरोबर कधी भेद होत नाही.

He who does the work of a king as per the knowledge of the king, between them (= the king and the minister) there never arises a difference (of opinion).

[58 - cp. V.D. II.6.13; Variant - यस्तु for यश्च; विविधानि महीपते for विदितानि महीपते; नो for न]

एवंगुणो यस्तु भवेच्च मन्त्री
वाक्ये च तस्याभिरतिश्च राज्ञः।
स्याद्विपुला च लक्ष्मी-
र्यस्य च(वंशस्य) दीप्तिर्भुवनत्रयेपि ॥५९॥

अशा प्रकारचा जो राजाचा मंत्री असेल त्याच्या वचनावर राजाचे प्रेम असते. त्यामुळे राज्य स्थिर होईल, खजिना भरपूर होईल आणि त्याच्या वंशाची कीर्ती त्रैलोक्यात गाजेल.

If such is the minister of a king, his words are liked by the king. By this the kingdom will attain stability, the treasury will increase and the glory of his lineage will spread in the three worlds.

[59 - cp. V.D. II.6.14; Variant - यस्य for यस्तु; तस्याभिर तस्य for तस्याभिरतिश्च; वंशश्च for यस्य च; दीप्ति for दीप्तिर]

इति अमात्यलक्षणम्। अर्थतादृशामात्यनियोजने राज्ञः कार्यसिद्धिरन्यथा कार्यहानिरधर्मश्चेत्याह कामन्दकः -

असे अमात्याचे लक्षण. अशा प्रकारच्या अमात्याच्या नियुक्तीने राजाची कार्यसिद्धी होईल, नाही तर कार्याची हानी नक्कीच, असे कामन्दक म्हणतो.

Such are the characteristics of a minister. On the appointment of such a minister the acts of a king will reach success or else the acts will be harmed and there will be unrighteousness says Kāmandaka.

राज्ञा नियोजितेमात्ये राज्ञः सन्ति त्रयो गुणाः।
यशः स्वर्गनिवासश्च पुष्ट्यै(पुष्ट्यैव) धनागमः ॥६०॥

राजाने (योग्य) अमात्याची नियुक्ती केली असता, राजाला तीन गुण लाभतात-यश, स्वर्गप्राप्ती, आणि खजिना वाढणे हे नक्की.

If the king appoints a suitable minister, then the king obtains three qualities - fame, obtainment of heaven and increase in the treasury for sure.

मूर्खे नियोजितेमात्ये त्रयो दोषा महीपतेः ।
अयशः कर्महानिश्च नरके पतनं ध्रुवम् ॥६१॥

मूर्ख अमात्य नेमला गेल्यावर राजाला तीन दोष पोचतात- अपयश, कामाची हानी, नरकात पडणे हे नक्कीच.

If a foolish minister is appointed, three harms amount to the king - infamy, loss of work and surely going to hell.

तस्मान्महीपतिः सम्यग् विचार्य च पुनः पुनः ।
गुणवन्तं नियुञ्जीत गुणहीनं न योजयेत् ॥६२॥

म्हणूनच राजाने वेळीच पुन्हा पुन्हा योग्य विचार करून गुणी अमात्यालाच नेमावे, गुण नसलेल्याची केव्हाही योजना करू नये.

Therefore having thought repeatedly and at the proper time, the king should appoint a meritorious minister, one who lacks merits should never be appointed.

अमात्यैर्व्यसनोपेतैर्ह्यियमाणो महीपतिः ।
अशक्त एवोत्पतीतुं छिन्नपक्ष इवा(ण्ड)जः ॥६३॥

व्यसनी अमात्यांच्यामुळे ओढला जाणारा राजा पंख तुटलेल्या पक्ष्याप्रमाणे उडायला असमर्थ होतो.

A king being pulled down by addicted ministers is like a bird whose wing is broken and is incapable to fly.

[63 - cp. K.N. XIV.25; Variant - भूपतिः for महीपतिः]

कामन्दकः -

कामन्दक सांगतो -

Kāmandaka says -

व्यसनस्य प्रतीकारो राज्ञि राज्याभिषेचनम् ।
आयव्ययौ दण्डनीतिरमात्यप्रतिषेधनम् ॥
इत्यमात्यस्य कर्मेदं हन्ति स व्यसनान्वितः ॥६४॥

संकटांचे निवारण करून, राजाचा राज्याभिषेक, जमा-खर्च, शासकीय नीती हे अमात्याचे काम. अमात्याला विरोध करणे, त्याचे काम नष्ट करणे, हे (करणारा राजा) संकटात पडतो.

Consecrating a king having made alliance with disasters, income-expenditure, administrative policies, backing out by the minister, such acts of the minister kill him (king) and push him in calamities.

[64a - cp. K.N. XIV.24a; Variant- राजराज्याभिरक्षणम् for राज्ञि राज्याभिषेचनम्; 64b - cp. K.N. XIV.23b; Variant - दण्डनीतिरमित्रप्रतिषेधनम् for दण्डनीतिरमात्यप्रतिषेधनम्; 64c - cp. K.N. XIV.24b; Variant - तद्व्यसनान्विताः for स व्यसनान्विताः]

मन्त्रिणश्च ब्राह्मणादयः कार्यास्तदेवाह -

मंत्रिपदावर ब्राह्मण इत्यादीना नेमावे. तेच सांगतात -

Brahmins and others be appointed as ministers. This is told -

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षुण्यसंयुतम् ॥६५॥

षुणांनी युक्त अशा श्रेष्ठ मंत्रांची सल्लामसलत (मंत्रणा) राजाने सर्वांबरोबर त्यातही निवडक विद्वान् ब्राह्मणांबरोबर करावी.

The king should deliberate, on the great matters that are accompanied by the six qualities, with all but especially with the selected learned Brahmins.

[65 - cp. M.S. VII.58]

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ।
सम्यगर्थं समाहर्तुं सामान्यान्सुपरीक्षितान् ॥६६॥

इतरही सामान्य चांगले निवडून घेतलेले लोक (अमात्य म्हणून) नेमावेत. आपला कोष भक्कम करण्याकरता, ते पवित्र वृत्तीचे, जाणकार आणि स्थिर बुद्धीचे असतील असे पाहावे.

He should see that, in general, good people are selected (as ministers) for making the treasury strong, who are of pious attitude, knowledgeable and of steady intellect.

[66 - M.S. VII.60; Variant - सम्यगर्थसमाहर्तृनमात्यान्सुपरीक्षितान् for सम्यगर्थ समाहर्तु सामान्यान्सुपरीक्षितान्]

मौलान् शास्त्रविदः शूराँल्लब्धलक्षान् कुलोद्भवान् ।
सचिवान् सप्त वा राजा कुर्वीत सुपरीक्षितान् ॥६७॥

किंवा राजाने उत्तम निवडलेल्या सात सचिवांची निवड करावी जे शास्त्रांचे मूलभूत ज्ञान असलेले विद्वान्, शूर, ज्यांनी साध्य गाठलेले आहे ते आणि जे उत्तम कुळातले असतील.

Or else the king should select seven secretaries who are knowledgeable in the basics of the *Śāstras*, brave, who are accomplished and belong to good lineage.

[67 - cp. M.S. VII.54; Variant - मौलाच्छास्त्रविदः शूराँल्लब्धलक्षान्कुलोद्भवा। सचिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान्॥ for मौलान् शास्त्रविदः शूराँल्लब्धलक्षान् कुलोद्भवान्। सचिवान् सप्त वा राजा कुर्वीत सुपरीक्षितान्॥]

कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवन्तो न रागिणः।
दण्डिनेः (दण्डनीतेः) प्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपतेः ॥६८॥

राजाचे सचिव असे असावेत जे उत्तम घराण्यातील, शुद्ध वर्तनाचे, शूर, विख्यात, कोणाच्याही प्रेमाला बळी न पडणारे आणि राजनीती प्रत्यक्ष आणू शकणारे असे असावेत.

The secretaries of the king should belong to good families, of pure conduct, brave, famous, who will not be a victim to passion and who can bring political science into actual practice.

[68 - cp. K.N. IV.24; Variant - श्रुतवन्तोऽनुरागिणः for श्रुतवन्तो न रागिणः]

अन्तःसारैरकुटिलैः सद्बुतैः सुपरीक्षितैः।
मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तम्भैरिव मन्दिरम् ॥६९॥

भक्कम खांबावर जसे मंदिर उभे राहते, तसे राज्य मंत्री उभे करतात; जे आतून दृढ असतात, सळ वृत्तीचे असतात, सज्जन असतात, उत्तम परीक्षा करून निवडलेले असतात.

Just as a temple stands on firm pillars, so do the ministers cause the state to stand firmly; they should be firm in mind, be of straight-forward nature, good natured and be selected after a proper examination.

अशृण्वन्नपि बोद्धव्यो मन्त्रिणा पृथिवीपतिः।
यथा स्वदोषनाशाय विदुरेणाम्बिकासुतः ॥७०॥

ऐकत नसला तरी मंत्र्याने राजाला शहाणपणाचा मार्ग दाखवत राहावे जसे विदुराने अंबिकापुत्राला (धृतराष्ट्राला) (तो ऐकत नसतांनाही) उपदेश केला.

Even though (a king may) not be listening, a minister should continue to give good advice to him, just as *Vidura* used to advice the son of *Ambikā* (*Dhṛtarāṣṭra*) (even though he did not listen).

मि(समृ)तिसारेपि -

स्मृतिसारातही (असे म्हटले आहे) की -

In the *Smṛtisāra* too (it has been told) -

स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः ।
दृढता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिसंपत्प्रकीर्तिते(ता) ॥७१॥

स्मरणशक्ती, तत्परता, संपत्तीबाबत खास दक्षता, राजनीतीचे उत्तम ज्ञान, कणखरपणा, सल्लामसलतीची गुप्तता, ही मंत्र्याची संपत्ती (गुणवत्ता) मानली जाते.

Good memory, extreme attentiveness, alertness about wealth, knowledge of political science, firmness, secrecy in discussion, this is considered to be the wealth of a minister.

अमात्यो राजपुत्रश्च भुजावेतौ महीपतेरिति राजपुत्रस्यापि अभात्र(त्य)मध्ये परिगणितत्वात् प्रसङ्गतः पुत्रशिक्षामाह -

अमात्य आणि राजपुत्र हे दोन राजाचे दोन बाहुदंड आहेत. म्हणून राजपुत्राचीसुद्धा अमात्यांमध्ये गणना केली जात असल्यामुळे आता राजपुत्राच्या शिक्षणाबद्दल सांगतात -

The minister and the crown prince, these are the two arms of a king. Therefore the crown prince is counted amongst the ministers, so now it is told about the education of a crown prince -

प्रजार्थं श्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणम् ।
लोलुभ्यमानास्तेर्येषु हन्युरेनमतन्द्रिताः ॥७२॥

प्रजेच्या कल्याणासाठी राजाने पुत्राचे नीट रक्षण करावे (आणि स्वतःचेही रक्षण करावे) नाहीतर राजसंपत्तीची हाव सुटून ते त्यालाच बेसावधपणामध्ये मारून टाकतील.

The king should protect his son (and himself) well for the benefit of the subjects. Else for the greed of the royal wealth he may kill him (king) in an inattentive moment.

[72 - cp. K.N. VII.1; Variant - प्रजात्मश्रेयसे for प्रजार्थं श्रेयसे, हन्युरेनमरक्षिताः for हन्युरेनमतन्द्रिताः]

आ(चा)र्य(यै)श्चार्यकर्तव्यं नित्ययुक्तश्च रक्षणम् ।
धर्मार्थकामशास्त्राणि धनुर्वेदं च शिक्षयेत् ॥७३॥

नेहमीच नेमलेल्या गुरूकडून सुसंस्कृत, सभ्य कर्तव्य, रक्षणाची सिद्धता, धर्म, अर्थ, काम ही शास्त्रे (पुरुषार्थ) आणि धनुर्वेद हे (विषय) शिकविले जावेत (हे राजाने पहावे).

(The king should see that) the cultured and polite duties, alertness in safety, the sciences of righteousness, gaining wealth and enjoyment (*puruṣārtha*-s), and science of archery are always to be taught by the duly appointed teacher.

[73a - cp. M.P. 220.1b; Variant - आचार्यश्चात्र कर्तव्यो नियुक्तश्च रक्षिभिः for आ(चा)र्य(यै)श्चार्यकर्तव्यं नियुक्तैश्च रक्षणम्; 73b - cp. M.P. 220.2a]

रथे च कुञ्जरे चैनं व्यायामं कारयेत्तदा ।
शिल्पानि शिक्षते(ये)दासैर्नास्य मिथ्याप्रियं वदेत् ॥७४॥

रथांचा आणि हत्तींचा सराव त्याच्याकडून करवून घ्यावा, कला शिकवाव्यात आणि त्याच्याशी जवळच्यांकडून खोटे गोड बोलले जाऊ नये.

He should be made practice the art of charioteering and riding an elephant, be taught various arts and also see that he is not spoken false sweet words through relatives.

[74a - cp. M.P. 220.2b, Variant - कारयेत्सदा for कारयेत्तदा; 74b - cp. M.P. 220.3a, Variant - शिक्षयेन्नेन नाऽऽमैर्मिथ्याप्रिय for शिक्षते(ये)दामैर्नास्य मिथ्याप्रिय]

न चास्य सङ्गो दातव्यः क्रुद्धलब्धावमानितैः ।
तथापि विनयेदेनं यथा यौवनगोमुखे ॥७५॥

क्रोधाने अपमानित झालेल्यांशी ह्याचा (राजपुत्राचा) संग घडता कामा नये (हे राजाने पाहावे). तारुण्याच्या उगमस्थानी (तरुणाईत प्रवेश करीत असतांनाच) त्याला शिक्षण द्यावे.

(A king should see that) he (crown prince) is not associated with those who have been insulted in anger. He should be educated such that at the beginning of youth itself,

[75 - cp. M.P. 220.4; Variant - तथापि for तथा च, यौवनगोचरे for यौवनगोमुखे]

इन्द्रियैर्नावकृष्येत सतां मार्गात्सुदुर्गमात् ।
गुणाधानमशक्यं तु यस्य कर्तुं स्वभावतः ॥७६॥

अतिशय कठीण अशा सज्जनांच्या मार्गापासून (इंद्रिय त्याला खेचून घेणार नाही) हे पाहावे; कारण उत्तम गुणी घडवणे मुळातच अशक्य असते.

(he should see that) the sense organs do not distract him from the very difficult path of good people. It is indeed impossible to make him meritorious, so such a crown prince.

[76 - cp. M.P. 220.5]

बन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्ते देशे सुखान्वितम् ।
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विनश्यति ॥७७॥

गुप्त ठिकाणी बंधनात पण सुखात ठेवावे. जर तो राजकुमार सुसंस्कृत नसेल तर घराण्याचा लवकरच नाश होतो.

(he should) be kept happy but in bounds in a secret place. If the crown prince is not properly trained then he soon causes destruction of the family.

[77 - cp. M.P. 220.6; Variant - गुप्तदेशे for गुप्ते देशे, विशीर्यते for विनश्यति]

अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं विनियोजयेत्।
आदौ स्वल्पे ततः पश्चात्क्रमेणापि बृहत्स्वपि ॥७८॥

शिकवल्या गेलेल्या त्याला सर्व अधिकार पदावर प्रथम थोडे थोडे आणि नंतर हळूहळू मोठ्या अधिकारावर नेमावे.

All the authorities on different positions should be given after disciplining him. He should be appointed initially on small and gradually on large positions of authorities.

[78 - cp. M.P. 220.7; Variant - पश्चात्क्रमेणाथ महत्स्वपि for पश्चात्क्रमेणापि बृहत्स्वपि]

कामन्दकोपि -

कामंदकही (म्हणतो) -

Kāmandaka too (says) -

राजपुत्रा मदोद्धूता गजा इव निरङ्कुशाः।
भ्रातरं स्वामिनं घ्नन्ति पितरं चातिमानिनः ॥७९॥

माहुताचा अंकुश नसलेल्या मदोन्मत्त हत्तीप्रमाणेच बेभान झालेले राजपुत्र स्वतःच्या भावाला, वडील-राजालासुद्धा मारतात.

Just like an uncontrolled, intoxicated elephant, a wild prince too kills (his) brother and the father-king.

[79 - cp. K.N. VII.2; Variant - मदोन्मत्ता for मदोद्धूता, भ्रातरं वापि निघ्नन्ति पितरं वाभिमानिनः for भ्रातरं स्वामिनं घ्नन्ति पितरं चातिमानिनः]

राजपुत्रैर्मदोद्धूतैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः ।
दुःखेन रक्ष्यं राज्यं हि व्याघ्राघ्रातमिवाविषः (मिषम्) ॥८०॥

वाघाने (पशूला मारल्यानंतर) हुंगलेले मांस जसे रक्षण करण्यास कठीण, तसेच मदोन्मत्त राजपुत्राने झडप घातलेले राज्य राखणे कठीणच.

Just as the flesh (of an animal that has been killed) which has been smelt by a tiger is difficult to guard, similarly it is difficult to guard a kingdom, which is

(attacked) by the prince intoxicated by pride.

[80 - cp. K.N.VII.3; Variant - राजपुत्रैर्मदोन्मत्तैः for राजपुत्रैर्मदोद्धूतैः, रक्ष्यते राज्यं for रक्ष्यं राज्यं हि]

रक्ष्यमाणा यदि च्छिद्रं कथंचित्प्राप्नुवन्ति ते ।
सिंहशावा इव घ्नन्ति ते हि राज्यमसंशयम् ॥८१॥

सिंहाचे बछडे ज्याप्रमाणे (त्यांना तुम्ही वाचावायला जाल) तर (वाचवणाऱ्यालाच) मारतात, तसेच हे (मदोन्मत्त) राजपुत्रसुद्धा त्यांना कुठेतरी वाट सापडून (तुम्ही वाचवायला गेलात) तरी ते राज्याचा नक्कीच नाश करतात.

Just as the lion cubs (whom one may try to save) kill (the saviour), similarly these (intoxicated) princes surely find a way somehow to destroy the country (even if you try to save it).

[81 - cp. K.N. VII.4; Variant - रक्षितारमसंशयम् for ते हि राज्यमसंशयम्]

पितरं स्वमसंशयमित्यपि पाठः।

“स्वतःच्या पित्याला (राजालाच) ठार मारतात” असाही पाठ आहे.

“They kill their own father” is also a (variant) reading.

इति राजपुत्रशिक्षा। प्रसङ्गाद्राजपुत्रस्य कृत्यमाह -

अशा प्रकारे राजपुत्राचे शिक्षण हा विषय झाला. आता प्रसंगानुसार राजपुत्राची कर्तव्ये सांगतात -

This is how the crown prince is to be educated. As per the occasion, the ideal duties of a crown prince are told -

पितृसेवापरस्तिष्ठेत्कायवाङ्मानसैः सदा।
तत्कर्म कुर्यान्नियतं येन तुष्टो भवेत्पिता ॥८२॥

(राजपुत्र) मनाने, कृतीने आणि वाणीने नेहमी वडिलांच्या सेवेत तत्पर असावा, आपला पिता संतुष्ट राहील अशा कार्यात तो नेहमी तत्पर असावा.

The crown prince by his acts, speech and mind should be inclined in the service of his father. He should always be engaged in activities that are inclined to satisfy his father.

तन्न कुर्याद्येन पिता मनागपि विषीदति।
यस्मिन्पितुर्भवेत्प्रीतिः स्वयं तस्मिन्प्रियं चरेत् ॥८३॥

आपले वडील थोडेसुद्धा दुखावले जातील असे त्याने काही करू नये. ज्यामुळे वडील नेहमी प्रसन्न राहतील असे त्याचे स्वतःचे आचरण असावे.

He should do nothing that might cause the slightest hurt to the father. His personal conduct should be such that his father will always be pleased.

यस्मिन्दोषं पिता कुर्यात्स्वस्यापि द्वोष्य एव सः ।
असंमतं विरुद्धं च स्वयं नैव समाचरेत् ॥८४॥

वडील ज्या गोष्टीचा द्वोष करतात त्याचा ह्यानेही द्वोष करावा, आपल्या वडिलांना अमान्य आणि मनाविरुद्ध असे आचरण (राजपुत्राने) कधी करू नये.

He should hate the things that are hated by his father, he should never behave in a manner that will be unacceptable and against the desire of his father.

प्राप्यापि युवराजत्वं प्राप्नुयाद्विकृतिं न च ।
स संपत्तिमदाच्चैव मातरं पितरं तथा ॥८५॥

युवराज पद मिळाल्यानंतरसुद्धा त्याने कधीही विकृत आचरण करू नये. मिळालेल्या संपत्तीने मस्तवाल होऊन त्याने आपले आई-वडील तसेच,

On being crowned Prince he should not behave improperly. He should not become haughty by the wealth that he has obtained and he should towards his mother, father,

भ्रातरं भगिनीं चापि अन्यान्वा राजवल्लभान्।
महाजनांस्तथा राष्ट्रे नावमन्येन्न पीडयेत् ॥८६॥

भाऊ-बहिण आणि इतर राजाचे लाडके (तसेच) महाजन ह्यांचा आपल्या राष्ट्रात अवमान करू नये आणि त्यांना त्रास देऊ नये.

brothers and sisters and others who are dear to the king (and) the nobles show no disrespect in his own country and never trouble them.

प्राप्यापि महतीं वृद्धिं वर्तेत पितुराज्ञया ।
पुत्रस्य पितुराज्ञा हि परमं भूषणं स्मृतम् ॥८७॥

फार मोठी भरभराट लाभूनसुद्धा आपल्या पित्याच्या आज्ञेनुसारच चालावे कारण पित्याच्या आज्ञेचे पालन करणे हेच पुत्राचे सर्वश्रेष्ठ भूषण आहे, असे मानले गेले आहे.

Even on obtaining great prosperity he should follow the orders of his father because this is accepted that it is the greatest adornment of a son.

सोदरेषु च सर्वेषु नाधिक्यं संप्रदर्शयेत् ।
भ्रातृणामवमानेन बहवो हि विनाशिताः ॥८८॥

आपल्या सखड्या भावंडांना मोठेपणाचा तोरा दाखवू नये. भावंडांचा अपमान केल्यामुळेच अनेकांचा नाश झाला आहे.

He should not show his superiority towards his siblings. Many have been destroyed due to insulting the siblings.

पितुराज्ञोल्लङ्घनेन प्राप्यापि पदमुत्तमम् ।
तस्माष्टा भवन्तीह दासवद्राजपुत्रकाः ॥८९॥

वडिलांची आज्ञा मोडून त्यांना मोठे पद मिळाले तरी, ते क्षुद्रवृत्तीचे राजपुत्र नोकराप्रमाणे पदच्युत होतात.

Those who obtain high position having disobeyed their father, such lowly princes are removed from position like slaves.

एवं गृहाविरोधेन राजपुत्रो वसन्गृहे ।
त्यागी च सत्त्वसंपन्नः सर्वान्कुर्याद्वशे स्वके ॥९०॥

ह्याप्रमाणे घरातील कोणाचाही विरोध नसतांना आपल्या प्रासादात राहणाऱ्या राजपुत्राने स्वतः त्यागाने आणि सत्त्वगुणसंपदेने सर्वांना आपल्याकडे अनुकूल करून घ्यावे.

A prince who in this manner living in his palace without any opposition from anyone, imbibing the spirit of sacrifice and good behaviour; should make all favourable towards him.

शनैः शनैः प्रवर्धेत शुक्लपक्षमृगाङ्कवत्।
एवं वृत्तो राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यकण्टकम्।
सहायवान्महामात्यश्चिरं भुङ्क्ते वसुन्धराम् ॥९१॥

हळूहळू शुक्लपक्षातील चंद्राप्रमाणे तो वाढत राहील. अशा प्रकारचा राजपुत्र निष्कण्टक राज्य मिळवून, उत्तम मित्र आणि मोठे मंत्रिमंडळ मिळाल्यामुळे पृथ्वीच्या राज्याचा चिरकाल उपभोग घेऊ शकतो.

A prince gradually will then grow like the moon in the bright fortnight, obtaining the kingdom without obstacles, with good friends and a large cabinet enjoys the kingdom on the earth for a long time.

सहायाः पूर्वोक्ता ज्ञेयाः। इति राजपुत्रकृत्यनिरूपणम् -

सन्मित्र पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे जाणावेत. अशा रीतीने राजपुत्राचे कर्तव्य सांगणे झाले -

Know about good friends as told earlier. Thus the duties of a crown prince are told -

विनयोपग्रहान्भृ(भू?)त्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान्।
विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येभिषेचयेत् ॥९२॥

राजाने अशा प्रकारे आपल्या सेवकांकरवी आपल्या मुलांना शिस्त लावून घ्यावी. विनयशील अशा स्वतःच्या पुत्राचा युवराज म्हणून अभिषेक करावा.

In this manner a king through his servants should discipline the children. His own disciplined (humble) son should be consecrated as the crown prince.

[92a - cp. K.N. VII.5a ; 92b - cp. K.N. VII.6a]

इति अनेन विनीतस्यैव राज्याधिकारे सिद्धे पुनरविनीतं प्रत्याह -

अशा प्रकारे 'विनीत' राजपुत्राचाच राज्याधिकार सिद्ध झाल्यानंतर 'अविनीत'चे वर्णन केले आहे -

After having told that only the right over the kingdom is of the disciplined (one), it is told about the one with bad conduct -

राजपुत्रः स दुर्वृत्तः परित्यागं हि नार्हति।
क्लिश्यमानः स पितरं परानाश्रित्य हन्ति हि ॥९३॥

विनयशून्य असा राजपुत्र केवळ दूर करणे पुरेसे नाही. तो सतत पीडा देत दुसऱ्याच्या आश्रयाने वडिलांना ठारही मारतो.

It is not enough to keep the haughty prince away. He will continue to cause trouble with the help of others and may even kill the father.

[93 - cp. K.N. VII.7; Variant - राजपुत्रः परित्यागं सुदुर्वृत्तोऽपि नार्हति। क्लिश्यमानः स पितरं परमाश्रित्य हन्ति हि॥ for राजपुत्रः स दुर्वृत्तः परित्यागं हि नार्हति। क्लिश्यमानः स पितरं परानाश्रित्य हन्ति हि॥]

व्यसने सज्जमानां हि क्लेशयेद्व्यसनाश्रयैः॥९४॥

व्यसनात बुडून गेलेल्या त्याला संकटामध्ये पाडून त्रास देत राहावे.

One who is into wrong habits should be pushed into problems and be kept troubled.

[94 - cp. K.N. VII.8a]

इति सप्रसङ्गमात्यनिरूपणम्। सुहृदः -

असे प्रसंगानुसार अमात्यनिरूपण झाले. (आता) सन्मित्र -

Thus was the explanation according to the occasion of a minister. (Now about) good friend -

नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः ।

य एनमुत्पथगतं वारयन्त्यनिवारिताः ॥९५॥

तेच राजाचे सन्मित्र, तेच राजाचे गुरु मानले गेले आहेत की जे त्याला वाईट मार्गाकडे जाऊ देत नाहीत.

Those are the good friends of the king; they are considered his teachers who do not let him go on the wrong path.

[95 - cp. K.N. IV.42]

सज्जमानमकार्येषु सुहृदो धारयन्ति ये ।

सत्यं ते नैव सुहृदो गुरवो गुरवो हि ते ॥९६॥

वाईट मार्गाला गेले तरी ते त्याला आधार देऊन राखतात. ते केवळ सन्मित्र नव्हेत, ते श्रेष्ठ गुरूच असतात.

Even if he does go on the wrong path they protect him by supporting him. They are not just good friends; they are indeed the best teachers.

[96 - cp. K.N. IV.43; Variant - वारयन्ति for धारयन्ति, न ते हि for ते नैव]

कोशनिरूपणम् -

खजिन्याचे निरूपण -

Treasury is explained -

वर्धमानोल्पनिस्त्राव(वः)ख्यातः पूजितदैवतः ।

ईक्षितद्रव्यसंपूर्णो हृद्य आसैरधिष्ठितः ॥९७॥

सतत वाढता राहणारा, खर्च कमी करणारा, दैवतांचे पूजन करणारा, हवे असलेल्या धनसंपदेने पूर्ण असलेला, हृदयात अढळ असलेला, स्वकीयांनाही आपला वाटणारा,

Ever-increasing, with less expenditure, worshipping the gods, full of the kind of desired wealth, steady in the heart, felt dear by the near ones,

[97- cp. K.N. IV.60, Variant - बद्धादानोऽल्पनिःस्त्रावः ख्यातः for वर्धमानोल्पनिःस्त्राव(वः)ख्यातः, ईक्षित for ईक्षित, स्वासैरधिष्ठितः for आसैरधिष्ठितः]

मुक्ताकनकरत्नाढ्यः पितृपैतामहोचितः ।

यत्र राजा तत्र कोशः कोशाधीना हि राजता ॥९८॥

मोती, सोने, रत्ने ह्यांनी पुरेपूर भरलेला; वडील, आजोबा, इत्यादींना शोभेल असा (खजिना असावा). जिथे राजा तिथे खजिना. राजपद हे संपन्न खजिन्यावरच अवलंबून असते.

(Treasury) full of pearls, gold and gems; worthy of father, grandfather and others; where there is king there is treasury; the kingship is verily dependent on a prosperous treasury.

[98a - cp. K.N. IV.61a ; 98b - cp. K.N. XX.16b]

अर्थादयं परश्चोचैर्लोको लोकस्य निश्चितः।

पुमानर्थेन रहितो जीवन्नपि जीवति ॥९९॥

संपत्तीमुळेच माणसाचा इहलोक आणि परलोक निश्चित होतो. पैशाशिवाय माणूस जिवंत असूनही मृतवत् असतो.

This world and the next world are decided based on the wealth. A man without money is as if dead when living.

यस्यार्थास्तस्य सुहृदो यस्यार्थास्तस्य पौरुषम् ।
यस्यार्थास्तस्य सर्वेपि सहायाः संभवन्ति हि ॥१००॥

ज्याच्याजवळ पैसा आहे त्यालाच मित्र (लाभतात), ज्याच्याजवळ पैसा त्याला मर्द पुरुष मानतात. ज्याच्याजवळ संपत्ती असते त्याचेच सर्व मित्र होण्याची शक्यता असते.

Only the man who has money gains friends, a wealthy man is considered manly, there is a possibility of all becoming his friends, of him who has wealth.

आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशः कोशवता सदा ।
पुत्रादपि हि संरक्ष्यो भार्यायाः सुहृदस्तथा ॥१०१॥

संकटकाळासाठी श्रीमंत माणसाने आपला खजिना नीट राखून ठेवावा; मुलापासून, बायकोपासून आणि चांगल्या मित्रापासून त्याचे (दक्षतेने) रक्षण करावे.

A wealthy man should guard his treasury properly for difficult times. It should be guarded from the son, wife and also a good friend.

नान्याय्यं च व्ययं कुर्यात्प्रत्यवेक्षेत ता(चा)न्वहम् ।
कृषिवाणिज्ययोर्दुर्गसेतुः कुअरवन्द(बन्ध ?)नम् ॥१०२॥

वेडावाकडा खर्च करू नये; शेती आणि व्यापार, किल्ले जोडणारा पूल आणि हत्तींचे साखळदंड ह्यांच्यावर रोजच्या रोज बारीक लक्ष ठेवावे.

One should not spend improperly; agriculture and trade, bridges that connect the fort, and the binding ropes of elephants should be looked after closely every day.

खन्यखरखनादानं(खन्याकरवनादानं) स्वस्थचित्तोपि वर्धयेत् ।
कोशमूलोपि राजेति प्रवादः सार्वलौकिकः ॥१०३॥

खाणीतला साठा आणि वनातून मिळणारे उत्पन्न स्वस्थचित्ताने वाढवत रहावे. राजा हा त्याच्या खजिन्यावरच अवलंबून असतो हा विचार सर्वमान्य आहे.

The gains from the mines and the income from the forests should increase with a calm mind. King depends on his treasury, this thought is acceptable to all.

[103b - cp. K.N. XIV.33a; Variant - कोशमूलो हि for कोशमूलोपि]

एतत्सर्वं जहातीह कोशे व्यसनानृपः ।
क्षीणं बणं(लं) वर्धयति स्वतो गृह्णाति च प्रजाः ॥१०४॥

ह्या सर्व संपदा संकटात सापडलेला राजा गमावतो. आपली कमकुवत झालेली सैन्यशक्ती राजा वाढवतो आणि प्रजेला आपलेसे करून घेतो.

The king loses all these (forms of) wealth in his treasury on account of calamity. He strengthens the weak armed forces and makes his subjects his own through treasure.

[104a - cp. K.N. XIV.33b; Variant - जहात्याशु कोशव्यसनवान् for जहातीह कोशे व्यसनान्, 104b - cp. K.N. XIV.34a]

कोशवान्पृथिवीपालः परैरप्युपजीव्यते।

कोश असलेल्या राजावर इतर अनेक अवलंबून असतात.

On a king with a strong treasury even other (people) also are dependent.

[105a - cp. K.N. XIV.34b]

कोशो द्रव्यमित्यर्थः। कोशः संरक्ष्य इत्युक्तं रक्षणं चाधिकारिसापेक्षमिति कोशाधिकारिलक्षणमाह -

कोश म्हणजे द्रव्य. कोशाचे रक्षण करावे असे म्हटले आहे. हे लक्षण कोशाधिकार्यावर अवलंबून असते. म्हणून कोशाधिकार्याचे लक्षण सांगत आहे -

Treasury means wealth. The protection of the treasury is dependent on its officer, so the characteristics of a treasurer are explained -

लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानामभिधानवित् ॥१०५॥

लोखंड, वस्त्र, मृग इत्यादींची कातडी आणि रत्ने यांची उत्तम पारख करणारा,

Excellent examiner of iron, cloth, hides of animals and gems,

विज्ञाता फल्गुसाराणां अनाहार्यः शुचिस्मितः ।
निपुणश्चाप्रवृत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥१०६॥

निरर्थक गोष्टी जाणणारा, कोणीही त्याला फसवावे असा नसणारा, ज्याचे हास्य गोड आहे असा, हुशार, घोळ न घालणारा असा कोषाध्यक्ष उत्तम मानला गेला आहे.

who understands the futile as well as useful things, who cannot be duped by anyone, who has a sweet smile, intelligent, who does not make fuss over things, such is considered to be a good treasurer.

इति कोशनिरूपणम् । अथ देशः -

असे खजिन्याचे निरूपण झाले. आता देश (कसा असावा ते) -

Thus has been explained the treasury. Now (is told how) the country (should be) -

यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिगृह्य स्वयं नृपः ।
संजातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलम् ॥१०७॥

जो राजा स्वतः राज्य मिळवून राष्ट्रावर कृपा करतो, तो आपल्याला जे मिळते त्याच्यावर उपजीविका करून फार मोठे फळ मिळवतो.

A king who himself conquers the kingdom and blesses the country, who makes his livelihood on his gains, obtains a great fruit.

पौराञ्जनपदान्सर्वान्संश्रितोपाश्रितांस्तथा ।
यथाशयनुकम्पेत सर्वानप्यधनानपि ॥१०८॥

राजधानीतले प्रजाजन, खेड्यापाड्यातले लोक आणि त्याच्या आश्रयाला आलेल्या सर्वांना आणि दरिद्री लोकांनासुद्धा त्याने यथाशक्ती दयेने वागवावे.

He shall behave sympathetically as per his capacity towards the citizens of the city, the villagers and all those who seek refuge in him as also the poor,

धर्माधर्मौ विजानन्हि सतां मार्गमनुस्मरन् ।
प्रजा रक्षेन्नृपः साधु हन्याच्च परिपन्थिनः ॥१०९॥

धर्म काय आणि अधर्म काय हे जाणून, सज्जनांच्या मार्गाची आठवण ठेवून; प्रजेचे उत्तम रक्षण करावे आणि शत्रूंना ठार करावे.

who understanding what is righteousness and what is unrighteousness,

remembering the path of the good protects his subjects well and kills the enemies.

[109 - cp. K.N. VI.8; Variant - शासनेऽभिरतः सतां for सतां मार्गमनुसरन्]

राष्ट्रोपघातं कुर्वीरन्ये पापा राजवल्लभाः ।
एकैकशः संहतांस्तान्दूष्यान्वा परिचक्षते ।
दूष्यानुपांशुदण्डेन हन्याद्राजाविलम्बितम् ॥११०॥

जे राजाचे लाडके पण पापी लोक राष्ट्राचा घात करतील त्यांना दुष्ट (फितूर) म्हटले जाते; अशा फितुरांना एकेकटे सापडतील तसे अगर सर्वांना मिळून गुप्तपणे राजाने ताबडतोब ठार करावे.

A king should immediately but secretly kill those people who though liked by him, cause harm to the nation; such people are called traitors.

[110a - cp. K.N. VI.9a; 110b - cp. K.N. VI.9b; 110c - cp. K.N. VI. 10a]

इति राष्ट्रम्। दुर्गस्वरूपनिरूपणम्। तत्र सामान्यतो दुर्गप्र(शं)सामाह मनुः -

असे राष्ट्र सांगून झाले. (आता) किल्ल्यांचे स्वरूप कसे असावे ह्याचे निरूपण. तिथे सामान्यपणे दुर्गस्वरूप मनु सांगतो -

About the nation has been explained. Now will be explained the forms of forts. *Manu* generally explains the nature of forts as follows -

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं समाश्रयेत् ॥१११॥

तटबंध किल्ल्यातील एक धनुर्धारी शंभरांबरोबर युद्ध करू शकतो; शंभर (धनुर्धर) दहा हजारांबरोबर लढू शकतात. म्हणून (राजाने राज्यरक्षणासाठी) किल्ल्यांचा आश्रय करावा.

An archer in a fort can fight a hundred warriors. A hundred archers can fight ten thousands (of warriors), therefore (a king for protecting the kingdom) should resort to forts.

[111 - cp. M.S. VII.74; Variant - विधीयते for समाश्रयेत्]

सरीसृपविहीनं च व्यालतस्करसंयुतम् ।
एवंविधं यथालाभं राजा विषयमाविशेत् ॥११२॥

सरपटणारे प्राणी, वाघ आणि चोर जिथे नाहीत अशा प्रदेशात राजाने निवासस्थानासाठी प्रवेश करावा.

A king should enter for his residence a region absent of slithering animals, tigers and thieves.

[112 - cp. M.P. 217.5; Variant - व्याघ्र for व्याल; V.D. II.26.5; Variant - व्याधि for व्याल]

तत्र दुर्गे नृपः कुर्यात् षष्ठ(ण्णा ?)मेकतमं बुधः ॥११३॥

तिथे सहा प्रकारचे किल्ले सांगितले आहेत; त्यातील एकाची रचना करावी.

There six types of forts are mentioned of them he should construct one.

[113 - cp. M.P. 217.6a, V.D. II.26.6a]

षड्भेदानेवाह -

सहा भेद आता सांगतात -

The six types (of forts) are told -

धन्विदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च ।
वार्क्षं चैवाम्बुदुर्गं च गिरिदुर्गं तथैव च ॥११४॥

धन्विदुर्ग (ज्या ठिकाणी धनुर्धारी सेना सज्ज आहे असा दुर्ग), महीदुर्ग (भुईकोट किल्ला), नरदुर्ग (ज्या ठिकाणी भरपूर पायदळ आहे), वार्क्ष (घनदाट जंगलात असलेला), अम्बुदुर्ग (पाण्यात असलेला किल्ला), गिरिदुर्ग (पर्वतांवर, पर्वतांनी वेढलेला) हे प्रकार आहेत.

Dhanvidurga (the fort where the archery wing of the army is kept ready), *Mahīdurga* (the fort inaccessible through (the nature of) the soil), *Naradurga* (the fort where the infantry is kept ready), *Vārṅkṣa* (the fort which is in the middle of thick forest), *Ambudurga* (the fort which is in the midst of water), *Giridurga* (the fort which is on top of a mountain or is surrounded by mountains) (: these are the six types of forts).

[114a - cp. M.P. 217.6b; Variant - धनुर्दुर्ग for धन्विदुर्ग; V.D. II.26.6b; Variant - धन्वदुर्ग for धन्विदुर्ग;

114b - cp. M.P. 217.7a; Variant - च पार्थिव for तथैव च; V.D. II.26.7a; Variant - च भार्गव for तथैव च]

षण्णां मध्ये गिरिदुर्गे विशेषमाह -

ह्या सहा दुर्गामध्ये गिरिदुर्गाची वैशिष्ट्ये सांगतात -

Among the six type of fort the characteristics of the *Giridurga* are told -

सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते।
दुर्गं च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम् ॥११५॥

सर्व दुर्गामध्ये गिरिदुर्ग वाखाणला जातो. हा किल्ला पाण्याने भरलेला, खंदकाने वेढलेला, तटबंदी आणि बुरुज असलेला असावा.

Of all the types of forts the *Giridurga* is praised. This fort should be surrounded by a moat filled with water and should have ramparts with watch towers.

[115a - cp. M.P. 217.7b; V.D. II.26.7b; 115b - cp. M.P. 217.8a; V.D. II.26.8a; Variant - नृपाट्टालकसंयुतम् for वप्राट्टालकसंयुतम्]

शतघ्नीयन्त्रमुख्ये(श्च) शतशस्तु समावृतम्।
गोपुरं सकपाटं च तत्र स्यात्सुमनोहरम्।
सपताको गजारूढो येन राजा विशोत्सवं (शेत्स्वयम् ?) ॥११६॥

शेकडो तोफांच्या तोफखान्यांनी वेढलेल्या, सुंदर प्रवेशद्वार ज्याला दरवाजे आहेत (अशा गिरिदुर्गात); पताका फडकत असतांना स्वतः राजाने हत्तीवर बसून प्रवेश करावा.

Mounted on an elephant surrounded with flying banners the king himself should enter (the *Giridurga*) through its beautiful entrance which has doors and is encircled with the artillery having hundreds of cannons.

[116a - cp. M.P. 217.8b; Variant - शतघ्नीयन्त्रमुख्यै(श्च) शतशश्च for शतघ्नीयन्त्रमुख्ये(श्च) शतशस्तु; V.D. II.26.8b; Variant - शतघ्नीयन्त्रमुख्यै(श्च) शतशश्च तथा युतम् for शतघ्नीयन्त्रमुख्ये(श्च) शतशस्तु समावृतम्; 116b - cp. M.P. 217.9a; V.D. II.26.9a; Variant - सङ्कपाटं for सकपाटं; 116c - cp. M.P. 217.9b; Variant - सपाताकं for सपताको, विशेत्पुरम् for विशोत्सवं (शेत्स्वयम्?), V.D. II.26.9b; Variant - सपताकगजारूढो for सपताको गजारूढो, विशेत्पुरम् for विशोत्सवं (शेत्स्वयम्?)]

तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद् गृहमात्मनः।
गुप्तं सर्वतुल्यं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ॥११७॥

त्याच्या (गिरिदुर्गाच्या) मध्यभागी स्वतःसाठी पुरेसा असा निवास तयार करावा. सर्व ऋतूंमध्ये स्वच्छ पाण्याने आणि वृक्षराजीने भरगच्च असा आणि गुप्तता राखता येईल (असा निवास तयार करावा).

In the middle (of the *Giridurga*), he should get made an extensive residence for himself. (The residence) should be full of clear water and trees in all seasons and where secrecy can be maintained.

[117 - cp. M.S. VII.76; Variant - सुपर्याप्तं for तु पर्याप्तं]

तदुक्तं मात्स्ये -

ह्याबद्दल मत्स्यपुराण म्हणते -

About this *Matsya Purāṇa* says -

इत्येवमेतैः सकलैरुपेतैर्द्रव्यैः परार्थैः परिरक्षितः स्यात् ।
राजा वसेत्तत्र गृहे सुशुभ्रे गुणान्विते लक्षणसंप्रयुक्ते ॥११८॥

पूर्वी सांगितलेल्या (देश, काल उचित इत्यादी) गोष्टींनी संपन्न अशा त्या गिरिदुर्गात विरुद्ध बाजूने सुरक्षित अशा दुर्गातील राजमंदिरात राजाने राहावे जे पांढरे स्वच्छ आणि सर्व गुणांनी व लक्षणांनी संपन्न असेल.

A king should reside in a palace which is white, endowed with all merits and attributes on the *Giridurga* which secure from the opposite side and has the aforementioned qualities (regarding proper place, time, etc.)

[118 - cp. M.P. 218.38]

तत्र दुर्गे इत्यर्थः। अथ दुर्गेषु स्थलविभागमाह -

त्या दुर्गात, असा अर्थ. आता दुर्गात काय काय असावे ते सांगतात -

There, in the fort; is the meaning. Then the division of areas in the forts is told -

चतस्रश्च तथा कार्यास्त्वायतवीथयः।
एकस्मिंस्तत्र वीथ्यग्रे देववेश्म भवेद्दृढम् ॥११९॥

तिथे लांबलचक चार रस्ते असावेत. त्यातल्या एका (मार्गाच्या) टोकाला एक भक्कम देवतामंदिर असावे.

There should be four long roads here. At the end of one (among the four roads) there should be a massive temple of a god.

[119 - cp. M.P. 217.10]

वीथ्यग्रे च द्वितीये तु राजवेश्म विधीयते।
धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥१२०॥

मार्गाच्या दुसऱ्या टोकाला राजनिवास असावा, मार्गाच्या तिसऱ्या टोकाला धर्माधिकाऱ्याचे निवासस्थान असावे.

At the second end of the road there should be the royal residence, at the third end of the road there should be the residence of the judicial magistrate.

[120 - cp. M.P. 217.11]

चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरं तु विधीयते।
आयतं चतुरस्रं वा वृत्तं वा कारयेत्पुरम् ॥१२१॥

मार्गाच्या चौथ्या टोकाला दुर्गाचे प्रवेशद्वार असावे; लांबलचक चौकोनी अथवा वर्तुळाकार अशी राजनगरी करून घ्यावी.

At the fourth end of the road there should be the entrance to the fort; (the royal city) should be wide and rectangular or circular. This is how the royal city should be got constructed.

[121 - cp. M.P. 217.12; Variant - त्वथ for चैव, च for तु]

अन्तहीनं त्रिकोणं च यवमध्यं तथैव च।
अर्धचन्द्रप्रकारं च वज्राकारं च कारयेत् ॥१२२॥

(किंवा) ही नगरी न संपणारी, त्रिकोणी, जवासारखी मध्यभागी रुंद आणि टोकाला निमुळती अशी, तसेच अर्धचन्द्रासारखी किंवा वज्राच्या आकारासारखी असलेली अशी करून घ्यावी.

(Or) this city should be constructed which is endless and triangular, broad in the centre and tapering at the ends like barley grain and also crescent shaped or thunderbolt shaped.

[122 - cp. M.P. 217.13; Variant - मुक्तिहीनं for अन्तहीनं]

अर्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्वसेत् ।
अन्यत्र तु न कुर्वीत प्रयत्नेन विजानता ॥१२३॥

अर्धचंद्राकार राजनगरी, जी नदीकाठी वसली आहे; तिचे कौतुक होते. हे प्रयत्नपूर्वक जाणून घ्यावे. ती अन्य ठिकाणी करू नये.

The crescent shaped royal city inhabited on the banks of a river is praised. Knowing this with effort it should not be made elsewhere.

[123 - cp. M.P. 217.14; Variant - तद्वसन् for तद्वसेत्, कर्तव्यं for कुर्वीत]

राज्ञा कोशगृहं कार्यं दक्षिणे राजवेशमतः।
तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥१२४॥

राजाने आपला खजिना राजप्रासादाच्या उजवीकडे ठेवावा. त्याच्या उजवीकडे हत्तीशाळा असावी.

The king should have his treasury to the right of the royal palace. To its right should be elephant stable.

[124 - cp. M.P. 217.15; Variant - राजवेशमनः for राजवेशमतः]

गजानां प्राङ्मुखी शाला कर्तव्या वाप्युदङ्मुखी ॥१२५॥

हत्तीशाळा ही पूर्वदिशेला किंवा उत्तर दिशेला तोंड असलेली करावी.

The elephant stable should be made facing the east or the north.

[125 - cp. M.P. 217.16a]

आग्नेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते ।
महानसं च धर्मज्ञकर्मशाला तथापरा ॥१२६॥

तसेच आग्नेय भागात शस्त्रसाठा असावा. स्वयंपाकघर तसेच धार्मिक कृत्ये करणाऱ्या अधिकाऱ्याची कार्यशाळा त्याच भागात असावी.

The armoury should be south-east. The (royal) kitchen and the working place of the officer of religious duties should also be in that direction.

[126a - cp. M.P. 217.16b ; 126b - cp. M.P. 217.17a]

गृहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवेश्मनः।
मन्त्रिदैवविदां चैव चिकित्साकर्तुरेव च ॥१२७॥

राजपुरोहिताचा निवास राजनिवासाच्या डावीकडे करावा. मंत्रिगण ज्योतिषी आणि वैद्यगण ह्यांची घरे सुद्धा (डावीकडे) असावीत.

The residence of the royal priest should be to the left of the royal palace. The council of ministers, fortune-tellers and physicians should also be in that direction.

[127a - cp. M.P. 217.17b ; 127b - cp. M.P. 217.18a]

तत्रैव च महाभाग गृहाणि च विधारयेत्।
गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणां तथैव च ॥१२८॥

तिथेच मोठ्या लोकांची घर बांधावीत. तसेच गोशाळा आणि घोड्यांच्या पागा तिथेच असाव्यात.

The houses of eminent people should be constructed in this direction. Also the cow-sheds and horse-stables should be there.

[128a - cp. M.P. 217.18b; Variant - तत्रैव तथाभागे कोष्ठागारं विधीयते for तत्रैव च महाभाग गृहाणि च विधारयेत्; 128b - M.P. 217.19a]

उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरगाणां विधीयते ।
दक्षिणाभिमुखा चाथ परिशेषास्तु गर्हिताः ॥१२९॥

घोड्यांचा तबेला उत्तरेला तोंड केलेला असावा किंवा दक्षिणेला तोंड केलेला ; अन्य (दिशा) निंदित आहेत.

The horse-shed should be built facing the north or the south, other directions are censured.

[129a - cp. M.P. 217.19b; 129b - cp. M.P. 217.20a; Variant - वाऽथ परिशिष्टास्तु for चाथ परिशेषास्त]

तुरङ्गशालाया विशेषमाह -

आता अश्वशालेबद्दल खास सांगतात -

Now more about the horse-stable -

तुरङ्गास्ते तथा कार्याः प्रदीपैः सर्वरात्रिकैः।
कुक्कुटान्वानरांश्चैव मर्कटांश्च नराधिप ॥१३०॥

हे राजा, अश्वशालेतले ते घोडे रात्रभर उजळत असलेल्या दिव्यांमुळे कोंबडे, वानर आणि माकडांच्या उपद्रवापासून दूर ठेवले जातील असे पहावे.

O king, care should be taken that the horse-stable is well-lit throughout the night so that the trouble from roosters, apes and monkeys can be prevented.

[130a - cp. M.P. 217.20b; Variant - तुरगास्ते for तुरङ्गास्ते, धार्याः for कार्याः, सार्वरात्रिकैः for सर्वरात्रिकैः;
130b - cp. M.P. 217.21a; Variant - विशेषतः for नराधिप]

गोगजाश्वादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमः।
अस्तंगते न कर्तव्यो देवदेवे दिवाकरे ॥१३१॥

गोशाळा, गजशाळा आणि घोडशाळा ह्यातील विष्टा सूर्य मावळल्यानंतर बाहेर नेली जाणार नाही असे पहावे.

Care should be taken that the dung from the cow-sheds, elephant-stables and horse-stables is not taken out after sunset.

[131a - cp. M.P. 217.22b ; 131b - M.P. 217.23a]

दुर्गे तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारथीन्।
दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः ॥१३२॥

दुर्गामधील सारथी लोकांना त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे राजाने निवासस्थाने द्यावीत.

The charioteers inside the fort should be given quarters by the king according to their position.

[132a - cp. M.P. 217.23b; Variant - तत्र तत्र for दुर्गे तत्र; 132b - cp. M.P. 217.24a]

योधानां शिल्पिनां चैव सर्वेषामविशेषतः ।

दद्यादावसथान्दुर्गे मन्त्रकालविदान्(दः) शुभान् ॥१३३॥

योद्ध्यांना आणि बांधकामतज्ज्ञांना विशेषकरून किल्ल्यामध्येच निवासस्थाने द्यावीत. मंत्रशास्त्र आणि कालशास्त्र जाणणान्या पवित्र विद्वानांना (विशेष निवासस्थाने दुर्गात द्यावीत.)

The warriors and construction experts should especially be provided quarters inside the fort. The pious learned in mantras and in auspicious time (should also be proved quarters inside the fort).

[133a - cp. M.P. 217.24b; 133b - cp. M.P. 217.25a; Variant - कालमन्त्रविदां for मन्त्रकालविदान्(दः)]

गोवैद्यानश्ववैद्यांश्च गजवैद्यांस्तथैव च।

आहरेत्बलं राजा दुर्गे परबला रुजः ॥१३४॥

(टीप - 'रुजः' हे 'रुजा' असे वाचावे.)

(Note - sic. रुजः to be read as रुजा)

किल्ल्यात मोठमोठे रोग होऊ शकतात म्हणून राजाने गार्यांचे वैद्य, हत्तींचे वैद्य आणि घोड्यांचे वैद्य ह्यांना आणावे व (त्यांच्या) सेवा मिळतील असे पहावे.

Many diseases can start inside the fort. Therefore the king should arrange so that the services of the medicine men for cows, elephants and horses are available.

[134a - cp. M.P. 217.25b; 134b - cp. M.P. 217.26a; Variant - भृशं for बलं, प्रबला for परबला]

कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते।

बहूनां च न वै दुर्गं विना कार्यं ततो भवेत् ॥१३५॥

भाटांना आणि ब्राह्मणांना किल्ल्यावर स्थान द्यावे व काम नसलेल्यांची तिथे गर्दी होऊ देऊ नये.

The bards and Brahmins should be given place in the fort but it should not be allowed to get crowded with unnecessary people.

[135a - cp. M.P. 217.26b ; 135b - cp. M.P. 217.27a; Variant - न बहूनामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत् for बहूनां च न वै दुर्गं विना कार्यं ततो भवेत्]

स्थलविभागमुखा दुर्गसंपत्तिमाह -

किल्ला कसा असावा हे सांगितल्यावर किल्ल्यावरची संपत्ती काय ते सांगतात -

After having explained about the fort, the necessary acquisitions in the fort are told -

दुर्गे तु यन्त्राः कर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ।
सहस्रघातिनो राजंस्तैस्तु रक्षा विधीयते ॥१३६॥

किल्ल्यावरती हजारो लोकांना मारू शकतील अशा अनेक शस्त्रास्त्रांची कोठारे असावीत कारण त्यांच्यामुळेच हे राजा (आपले, राज्याचे) रक्षण केले जाते.

In the fort there should be armoury full of weapons capable of killing thousands. It is by this that the king (and his kingdom) is protected.

[136a - cp. M.P. 217.27b; Variant - च तत्र for तु यन्त्राः; 136b - cp. M.P. 217.28a]

दुर्गद्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभृता ।
संग्रहश्चात्र सर्वेषामायुधानां च शस्यते ॥१३७॥

राजाने सगळ्या शस्त्रास्त्रांचे कोठार असेल अशी किल्ल्याची प्रवेशद्वारे कडक सुरक्षित ठेवावीत; येथे सर्व शस्त्रांचा संग्रह प्रशंसनीय मानला गेला आहे.

The king should have the entrances to the fort highly secret if the armoury is equipped with all weapons; here the collection of all weapons is considered praiseworthy.

[137a - cp. M.P. 217.28b; Variant - दुर्गे द्वाराणि for दुर्गद्वाराणि, भूभुजा for भूभृता; 137b - cp. M.P. 217.29a; Variant - संचयश्चात्र for संग्रहश्चात्र, प्रशस्यते for च शस्यते]

धनुषां क्षेपणीद्व्या(या)नामायुधानां च शस्यते ।
शराणामथ खाणां कवचानां तथैव च ॥१३८॥

(संग्रहाकरिता) फेकण्याच्या धनुष्याला (जोडण्याचे) आयुध ह्यांची शिफारस केली जाते. बाण, तलवारी, चिलखते तसेच,

(For the collection) the weapon (to be attached to) the bow which is thrown is prescribed. Also arrows, swords, armours as also,

[138a - cp. M.P. 217.29b; Variant - क्षेपणीयानां तोमराणां च पार्थिव for क्षेपणीद्व्या(या) नामायुधानां च शस्यते;
138b - cp. M.P. 217.30a]

कणपानां त्रिशूलानां पट्टिशानां तथैव च ।
प्रासानां चैव शस्त्राणां शक्तीनां च तथैव च ॥१३९॥

लोखंडी पट्टे, त्रिशूल, पट्टे तसेच, फेकून मारण्यासाठीचे शक्तिशाली शस्त्र तसेच,
iron belts, tridents, belts and similarly the powerful weapons that are thrown
to kill,

[139a - cp. M.P. 217.31b; Variant - त्रिशूलानां पट्टिशानां कुठाराणां च पार्थिव for कणपानां त्रिशूलानां पट्टिशानां
तथैव च; 139b - cp. M.P. 217.32a; Variant - च सशूलानां शक्तीनां च नरोत्तम for चैव शास्त्राणां शक्तीनां च तथैव च]

परश्वधानां चक्राणां चमणां वर्मभिः सह ।
कुठाररुजु(रज्जु?) वेत्राणां पट्टिकानां तथैव च ॥१४०॥

चामड्याने मढवलेली कुठारे, चक्रे व चिलखते, कुठाराचे वेताचे दोर, तसेच पट्ट्या;
the axes, discuses and armours enveloped with leather, also the strings and
straps of cane for the axes; also,

[140a - M.P. 217.32b; Variant - वर्मणां चर्मभिः for चमणां वर्मभिः; 140b - M.P. 217.33a; Variant -
पीठकानां for पट्टिकानां]

हेतुकानां च देवानां मङ्गलानां च संशयः ।
सर्वेषां शिल्पिभाण्डानां संचयस्तत्र चेप्यते ॥१४१॥

देवांना लागणाऱ्या मंगल वस्तू वाटणाऱ्या आणि सर्व शिल्पकारांना लागणाऱ्या भांड्यांचा साठा असावा.
there should be ample storage of the vessels required by all the artisans who
make the auspicious articles required for the gods,

[141a - cp. M.P. 217.33b; Variant - तुषाणां चैव दात्राणामङ्गाराणां च संचयः for हेतुकानां च देवानां मङ्गलानां च
संचयः; 141b - cp. M.P. 217.34a; Variant - संचयश्चात्र for संचयस्तत्र]

वादित्राणां च सर्वेषामोषधीनां तथैव च ।
यवसानां प्रभूतानां इन्धनानां तथैव च ॥१४२॥

संगीतवाद्ये तसेच सर्व प्रकारच्या औषधी वनस्पतींचा आणि पशूंना लागणारा चारा तसेच भरपूर जळाऊ
लाकडे,

the musical instruments, also all types of medicinal plants and lots of hay (for
the cattle) as also fuel-wood (for burning),

[142a - cp. M.P. 217.34b ; 142b - cp. M.P. 217.35a; Variant - इन्धनस्य च संचयः for इन्धनानां तथैव च]

गुडस्य सर्वतैलानां गोरसानां तथैव च ।
वसानामथ मज्जानां स्नायूनामस्थिभिः सह ॥१४३॥

गुळाच्या ढेपा, सर्व प्रकारची खाद्यतेले, गायीचे दूध-दुभते, तसेच चरबी, मज्जा हाडासहित स्नायू,

(Piles of) jaggery, all types of edible oils, milk and milk products, as also fat,
bone marrow and sinews along with bones,

[143a - cp. M.P. 217.35b ; 143b - cp. M.P. 217.36a]

गोचर्मपटहानां च धान्यानां सर्वतस्तथा ।
तथैवाभ्रपठानां (?) च यवगोधूमयोरपि ॥१४४॥

गायीबैलांच्या कातड्यांपासून बनवलेले ढोल, सर्व प्रकारची धान्ये, अभ्रकाचे पडदे तसेच जवस-गव्हाचेसुद्धा
(साठे),

The drums made from the leather obtained from bovids, all types of grains,
sheets of mica, as also (stores) of barley and wheat,

[144a - cp. M.P. 217.36b; 144b - cp. M.P. 217.37a; Variant - तथैवाभ्रपाटानां for तथैवाभ्रपठानां]

सणसर्जरसं भूर्जं जतुलाक्षा च टङ्कणम् ।
राजा संचिनुयाद्गुर्गे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥१४५॥

घायपाताचा चीक आणि रस, डिंक आणि लाख, टाकणखार, ह्यासारख्या (आवश्यक) इतरही अशा अनेक
वस्तूंचा किल्ल्यामध्ये राजाने भरपूर साठा करावा.

gum and juice of *Kuśa* (Scientific name : *Poa cynosuroides*, a type of grass with long pointed stock used in religious ceremonies; *Ghāyapāta* in Marathi), palm-leaves, gum and lac, borax, likewise essential items should be stored in plenty in the fort by the king.

[145a - cp. M.P. 217.39a; Variant - शणसर्जरसं for सणसर्जरसं; 145b - cp. M.P. 217.39b]

रत्नानां सर्वलोहानां वस्त्राणां चाप्यशेषतः ।
कोद्रवमुद्रमाषाणां चणकानां तिलैः सह ॥१४६॥

रत्ने, सर्व प्रकारचे लोखंडासारखे धातू, सर्व प्रकारची वस्त्रे, कोदरा, मूग, उडीद, चणे त्याच बरोबर तीळ (ह्यांचा साठा असावा).

Precious stones, all types of metals like iron, all types of textiles, kodo millet (Scientific name : *Paspalum scrobiculatum*, a species of grain eaten by the poor; *Kodarā* in Marathi), green gram, black gram, chickpeas and also sesame (should be stored).

[146a - M.P. 217.37b; Variant - रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानामप्यशेषतः for रत्नानां सर्वलोहानां वस्त्राणां चाप्यशेषतः; 146b - M.P. 217.38a; Variant - कलायमुद्रमाषाणां for कोद्रवमुद्रमाषाणां]

तथा च सर्वसस्यानां पांसुगोमययोरपि ।
कुम्भाश्चाशीर्वि(षै)र्युक्ता व्यालसिंहादयस्तथा ॥१४७॥

तसेच सर्व प्रकारची धान्ये, माती, शेण, विषाने भरलेले माठ, तसेच माजलेले हत्ती, सिंह (असावेत),

As also all varieties of grains, loose soil, dung, pots full of poison, and also intoxicated elephants and lions (should be kept ready),

[147a - cp. M.P. 217.38b; 147b - cp. M.P. 217.40a]

भृङ्गाश्च पक्षिणश्चैव रक्ष्यास्ते च परस्परम् ।
स्थानानि च विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् ॥१४८॥

आणि भुंगे तसेच पक्षी ह्यांचे रक्षण केले पाहिजे आणि परस्पर चैर असणाऱ्या प्राण्यांना एकमेकांचा पत्ता लागणार नाही असे सांभाळून ठेवावेत.

and bees and also birds should be protected and those animals which are enemies of each other should be kept carefully in such a way that they are unaware of each other's existence.

[148a - cp. M.P. 217.40b; Variant - मृगाश्च for भृङ्गाश्च; 148b - cp. M.P. 217.41a]

कर्तव्यानि महाभाग यत्नेन पृथिवीभुजा।
उक्तानि चाप्यनुक्तानि राजा द्रव्याण्यनेकशः ॥१४९॥

अहो महाराज, येथे सांगितलेल्या आणि न सांगितलेल्या आवश्यक अशा सर्व वस्तूंचा राजाने प्रयत्नपूर्वक साठा करावा.

O lord, here should be stored, by the king, all the things instructed and also not instructed.

[149a - cp. M.P. 217.41b; Variant - पृथिवीक्षिता for पृथिवीभुजा; 149b - cp. M.P. 217.42a; Variant - राजद्रव्याण्यशेषतः for राजा द्रव्याण्यनेकशः]

सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जनानां हितकाम्यया।
उक्तानि चाप्यनुक्तानि ॥१५०॥

प्रजेचे भले व्हावे ह्यासाठी सांगितलेल्या आणि न सांगितलेल्या (कोठाराबद्दलच्या) गोष्टींची गुप्तता पाळावी.

Secrecy should be maintained (about the stores) about all the things explained and not explained for the benefit of the subjects.

[150a - cp. M.P. 217.42b; 150b - cp. M.P. 217.42a; Variant - उक्तानि चाप्यनुक्तानि राजा द्रव्याण्यनेकशः for उक्तानि चाप्यनुक्तानि]

विषाणां वारकं कार्यं प्रयत्नेन महीभुजा ।
विचित्राः श्वापदाः कार्या विषस्य शमनास्तथा ॥१५१॥

विषावरच्या उताऱ्यांची योजना राजाने प्रयत्नपूर्वक करावी. विषाचे शमन करण्याकरिता निरनिराळ्या प्राण्यांची योजना केलेली असावी.

The king should positively arrange for the antidote of poisons. Different animals should be kept ready for nullifying the poison.

[151 - cp. M.P. 217.84; Variant - धारणं for वारकं, विचित्राश्चागदा for विचित्राः श्वापदा]

रक्षोभूतपिशाचानां परघ्नाः पुष्टिवर्धनाः।
कलाविदग्धपुरुषा दुर्गे धार्याः प्रयत्नतः ॥१५२॥

ह्या किल्ल्यावर राजाने प्रयत्नपूर्वक राक्षस, भूतपिशाच ह्यांचा घातपूर्वक नाश करणारे, आपल्याला पोषक असे विविध कलांमध्ये निष्णात असे कलाकार तयार ठेवावेत.

On this fort, the king should keep ready with effort the artists skilled in the arts who can kill and destroy the demons and ogres and who are favourable towards him.

[152 - cp. M.P. 217.85; Variant - रक्षोभूतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिवर्धनाः। कलाविदश्च पुरुषाः पुरे धार्याः प्रयत्नतः॥ for रक्षोभूतपिशाचानां परघ्नाः पुष्टिवर्धनाः। कलाविदग्धपुरुषा दुर्गे धार्याः प्रयत्नतः॥]

भीतान्क्रुद्धान्प्रमत्तांश्च तथैव च विमानितान्।
कुभृत्यान्पापशीलांश्च न राजा वासयेत्पुरे ॥१५३॥

राजाने आपल्या नगरीत भेकड, रागीट, गर्विष्ठ तसेच लोकांत ज्यांना मान नाही असे, वाईट वळणाचे सेवक आणि पापी लोक ह्यांना थारा देऊ नये.

The king should not allow cowards, those with bad temper, proud, as also those who are treated with disrespect, bad servants and sinful persons to settle in the (capital) city.

[153-cp. M.P. 217.86, Variant - भीतान्प्रमत्तान्कुपितांस्तथैव for भीतान्क्रुद्धान्प्रमत्तांश्च तथैव]

ओषधानि च सर्वाणीत्युक्तं तानि मत्स्यपुराणोक्तानि ज्ञेयानि -

सर्व प्रकारच्या औषधी वनस्पती (दुर्गावर) असाव्यात असे सांगितले. ती मत्स्यपुराणात सांगितलेली समजावीत -

It has been told that there should be available all types of medicinal herbs (on the fort). They should be known as said by *Matsya Purāṇa* -

यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्नं समग्रधान्यौषधिसंप्रयुक्तम्।
वणिग्जनैश्चावृतमावसेत दुर्गं सुगुप्तं नृपतिः सदैव ॥१५४॥

विविध यंत्रे, शस्त्रे, भरपूर टेहाळणी बुरुज उपलब्ध असलेले, सर्व प्रकारची धान्ये, औषधी वनस्पतींनी संपन्न (कोठारे), व्यापारी लोकांनी वेढलेला असा किल्ला राजाने चांगला सुरक्षितपणे वसवावा.

The king should cause to inhabit the fort full of various instruments, weapons, plenty of watch towers, various types of grains, medicinal herbs and should be surrounded by merchants and should be well-protected.

[154 - cp. M.P. 217.87; सुषुप्तं for सुगुप्तं]

इति दुर्गनिरूपणम्। दुर्गप्रसङ्गादुर्गाध्यक्षलक्षणमाह -

असे दुर्गाचे निरूपण झाले. आता दुर्गाच्या निमित्ताने दुर्गाध्यक्षाची लक्षणे सांगतात-

Thus is the discussion about the fort. Now in the context of the fort the qualities of the governor of a fort are explained -

अनाहार्यश्च शूरश्च वाग्मी प्राज्ञः कुलोद्भूतः।
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञ उद्युक्तः सर्वकर्मसु ॥१५५॥

दुसऱ्याला वश न होणारा, शूर, वाक्पटू, चांगल्या कुळातला, सर्व कामात सज्ज असा दुर्गाध्यक्ष म्हणून राजाला योग्य ठरतो.

The governor of a fort who is not gullible, brave, orator, intelligent, belonging to a good family and well-prepared in all tasks is considered suitable for a king.

[155 - cp. M.P. 215.39; Variant - तथा for वाग्मी; V.D. II.24.38; Variant - तथा for वाग्मी, राम for राज्ञ]

गजानां प्राङ्मुखी शालेत्युक्तं तदर्थं गजभेदांस्तत्प्रशंसामाह -

असे सांगितले गेले आहे की गजशालेचे द्वार पूर्वेकडे असावे. आता हत्तींचे प्रकार आणि त्यांची प्रशंसा सांगितली आहे -

It has been told that the elephant-stable should be facing the east. Now, the types of elephants and their commendation is done forth -

यतो गजैर्विना राज्ञां राजशोभा न जायते ।
जयप्रतापसैन्यस्य रक्षा तस्मादिहोच्यते ॥१५६॥

राजाला हत्तीशिवाय शोभा नाही तेव्हा जयशाली, पराक्रमी सैन्याच्या रक्षणाविषयी इथे सांगतात,

If a king is without elephants then the royalty does not get brilliance. Therefore for the protection of the victorious and valorous army it is said,

पुरा स्वर्गे सुखेनासन् कामगाः खेचरा गजाः।
मुनिशापाद्रता भूमौ ततो जाता वनेचराः ॥१५७॥

पूर्वी स्वर्गात, स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे आकाशात सुखाने संचार करणारे हत्ती होते. परंतु मुनींच्या शापामुळे ते पृथ्वीवर गेले आणि वनात संचार करणारे झाले.

Earlier in the heaven were elephants which moved according to their desire in the skies. (But) due to the curse from the sage they went to the earth and became inhabitants of the forests.

गजभेदानाह -

आता हत्तीचे प्रकार सांगतात -

Now the types of elephants are being told -

भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतुर्धा जायते गजः।
त्रयो युगमयेभूवन्मिश्राः कलियुगे गजाः ॥१५८॥

(टीप - 'मन्द्रो' हे 'मन्दो' असे वाचावे.)

(Note - sic. मन्द्रो to be read as मन्दो)

हत्तीचे चार प्रकार सांगितले - भद्र (कल्याणकारक), मन्द्र (आनंदी), मृग (वन्य) आणि मिश्र (संकरित).
तीन युगांमध्ये तीन झाले आणि कलियुगात मिश्र हत्ती असतात.

(टीप - चार युगे : १. कृत किंवा सत्य, २. त्रेता, ३. द्वापर आणि ४. कलि;)

Four types of elephants are mentioned: *Bhadra* (auspicious), *Mandra* (happy), *Mrga* (wild) and *Miśra* (mixed). The three were found in the three ages and in *Kaliyuga* are found the *Miśra* elephants.

(Note - Four Yugas are : i. *Kṛta* or *Satya*, ii. *Tretā*, iii. *Dvāpara* and iv. *Kali*)

यतः सत्यं ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो धनम् ।
यतो रूपं ततः शीलं यतो नागास्ततो जयः ॥१५९॥

जिथे सत्य तिथे धर्म, जिथे धर्म तिथे संपदा, जिथे रूप तिथे शील, जिथे हत्ती तिथे जय.

Where there is truth there is righteousness, where there is righteousness there is prosperity, where there is beauty there is good disposition, where there are elephants there is victory.

यद्वद्वदन (वनं) सिंहं च यद्वद्राष्ट्रमपार्थिवम् ।
यच्छौर्यमशस्त्रं च तद्वत्सेन्यमकुअरम् ॥१६०॥

(टीप - संपादकांनी 'शौर्य'च्या जागी 'शौर्य' आणि 'सेन्य'च्या जागी 'सैन्य' सुचवले आहे.)

(Note - The editors suggest शौर्य in place of शौर्य and सैन्य in place of सेन्य for better reading.)

जसे सिंहाशिवाय वन, जसे राजाशिवाय राष्ट्र, जसे शस्त्राशिवाय शौर्य, त्याचप्रमाणे हत्तीशिवाय सैन्य (व्यर्थ) समजावे.

Like a forest without a lion, like a country without a king, like valour without weapon similarly (vain) is an army without elephants.

प्राकारगोपुराट्टालकपाटोत्घाटनादिषु ।
भञ्जने मर्दने चैव नागा वज्रोपमाः स्मृताः ॥१६१॥

तटबंदी, प्रवेशद्वार, टेहाळणी बुरुज, दरवाजे हे सगळे उघडण्याकरिता, ते मोडण्याकरिता, ते तोडण्याकरिता हत्ती हे वज्राप्रमाणे मानलेले आहेत.

The elephants are considered like the thunderbolt for opening, breaking and crushing the ramparts, fort entrances, watch towers, and doors.

शरजालाश्रितमुखः कोन्यः शक्तः परं गजात् ।
हन्तुं प्राकारमुन्मथ्य रथाश्वनरकुअरान् ॥१६२॥

ज्याचे तोंड बाणांच्या जाळ्याने वाकलेले आहे, अशा हत्तीशिवाय तटबंदी तोडून रथ, घोडे, सैनिक आणि हत्तींना मारण्याचे सामर्थ्य कोणा दुसऱ्याकडे आहे?

Who, other than an elephant whose mouth is bent by the mesh of arrows, can break the ramparts; destroy the chariots, horses, soldiers and elephants?

एकशक्तिप्रहारेण प्रियतेश्वो नरोपि च।
सहेन्महाप्रहाराणां शतं युद्धेषु वारणः ॥१६३॥

(टीप - 'प्रहारण' हे 'प्रहारेण' असे वाचावे.)

(Note - sic. प्रहारण to be read as प्रहारेण)

एकाच जोरदार तडाख्यात, घोडा असो वा माणूस, मारला जातो; युद्धात शेकडो, मोठ्या हल्ल्यांना हत्ती सहज तोंड देऊ शकतात.

With his single massive stroke a horse or a man is killed. An elephant can tolerate numerous great attacks in the battle.

चीत्कारैर्नाशयन्तः स्वपतिभटमनो मोदयन्तो मदाढ्याः
संग्रामसीम्नि खिलबहलतां बाढमाढौकमानाः ।
शुण्डादण्डप्रहारैः परमपि च बलं कम्पयन्तः परेषां
येषां सर्वे गजेन्द्रा भुवि विजयविधौ ते मता भूमिपालाः ॥१६४॥

ज्यांचे सर्वश्रेष्ठ, मदोन्मत्त हत्ती आपल्या चीत्काराने (शत्रूंचा) नाश करणारे आणि स्वतःचा धनी (राजा) असलेल्या योद्ध्याचे मन आनंदित करणारे रणांगणाच्या सरहद्दीवर दणक्याने शत्रूंच्या सामर्थ्यालाही (सैन्यालाही) कापरे भरवणारे, असे हत्ती ज्यांच्या जवळ असतात ते राजे विजयशाली मानले जातात.

Those kings are considered victorious, who have intoxicated elephants which by their trumpeting destroy (the enemies) and excite the hearts of their warrior lord (king), which break down the firmness of the wicked (enemy) on the boundary of the battlefield and which cause the valour of the enemies to tremble by the strokes of their trunk.

चलन्ति येषां न शतं गजेन्द्राः पुरःप्रयाणे चलशेलतुल्याः ।
वाञ्छन्ति चैवं विजयं कथं ते राजेति शब्दं च कथं भजन्ते ॥१६५॥

(टीप - 'शेल' हे 'शैल' असे वाचावे.)

(Note - sic. शेल to be read as शैल)

(युद्धासाठी निघतांना) ज्यांच्या समोर जणू चालते पर्वतच, असे शेकडो गजराज चालत नसतील, आणि त्यांच्यामुळेच त्यांना आपणच जिंकणार असे कसे वाटत असेल, आणि त्यांना राजा हा शब्द कसा शोभून दिसेल ?

How they feel that they will be victorious and how will the word “king” be suitable for those, who, while starting to go on war, do not have mountain like hundreds of such elephants walking ahead of them?

तावद्गर्जन्ति वीर्यात्परनिधनविधौ युद्धमध्येपि वीरा -
स्तावद्धावन्ति वेगं परमपि ददतः संमुखीनास्तुरङ्गाः।
शूरारूढः सुसज्जो मदमुदितमान(मनो?) मानमानं विधुन्वन्
यावन्नायाति कोपात्कृतविविधरवाटोप एकोपि नागः ॥१६६॥

आपल्या पाठीवर शूर अशा योद्ध्याला धारण केल्यामुळे चांगलाच तयार असलेला, मदोन्मत्त होऊन मानी लोकांच्या मनाचा थरकाप उडवणारा आणि भडकल्यामुळे विविध प्रकारचे चीत्कार करत एक तरी हत्ती जोपर्यंत (समोरून) चाल करून येत नाही, तोपर्यंतच रणांगणामध्येसुद्धा वीर योद्धे शत्रूला ठार मारल्याच्या पराक्रमाने आरोळ्या ठोकतात आणि तोपर्यंतच समोरून वेगाने येणारे घोडे धावत असतात.

As long as even a single elephant being ready (to attack) (on account of) carrying a brave warrior on his back, creates fear in the minds of the proud and on being angry does not attack from the front making varied cries, till then the brave warriors in the battlefield scream on account of the heroism of killing the enemy and till (then only) the horses come rushing speedily from the front.

मातङ्गैरपि यैर्महेन्द्रभवनं पुण्याधिकं जन्यते
यैः श्यामैरपि सर्वलोकमहिता कीर्तिः समातन्यते।
यैर्मत्तैरपि सङ्गरे रिपुमदः शोषं समानीयते
तेमी भाग्यवतः प्रयान्ति पुरतः स्तम्बेरमा भूपतेः ॥१६७॥

राजाच्या प्रासादालासुद्धा ज्या गजराजामुळे अधिकच पुण्य लाभते, जे काळपट रंगाचे असूनसुद्धा सर्व लोकात प्रसिद्ध अशी ज्यांची (धवल) कीर्ती पसरलेली असते, आणि जे युद्धभूमीवर मदोन्मत्त झाले असता शत्रूचे गर्वहरण करतात, ते हे नुसत्या चान्यावर रमणारे हत्ती भाग्यशाली राजापुढे चालत असतात.

Due to the elephants even the king's palace obtains piety, which though being dark-coloured are famous in all the worlds as their white (bright) fame is spread everywhere and being intoxicated on the battlefield, they take away the pride of the enemy; such elephants which are satisfied only by grass, walk in front of lucky kings.

इति प्रशंसा। भद्रादिलक्षणानि -

अशी ही हत्तींची प्रशंसा. आता 'भद्र' इत्यादी प्रकारांच्या हत्तींची लक्षणे -

Thus, are the elephants praised. Now the qualities of the *Bhadra* etc. types of elephants are explained -

प्रतिमानेषु विपुलश्चारुपृष्ठायताननः।
मुखे सुरभिनिश्वासस्ताग्रजिह्वोष्टतामुकः ॥१६८॥

(टीप - 'जिह्वोष्ट' हे 'जिह्वोष्ठ' असे वाचावे.)

(Note - *sic*. जिह्वोष्ट to be read as जिह्वोष्ठ)

जो दिसायला भक्कम, सुंदर पाठ आणि लांबट चेहरा असलेला, मुखातून सुगंधी श्वास सोडणारा, तांबडी (लाल) जीभ आणि ओठांमुळे कौतुक होणारा,

That who is strong in appearance, with a beautiful back and longish face, releasing fragrant breath from the mouth, being praised on account of the red tongue and lips,

तथास्य तुल्यसंस्थानौ दन्तौ शुभ्रौ विशेषतः ।
मधुपिङ्गलनेत्रश्च महाकायो महाबलः ॥१६९॥

त्याचे दोन्ही, शुभ्र, निमुळती टोके असलेले दातांचे सुळे, गोड वाटणारे पिंगट डोळे, प्रचंड शरीर, मोठी ताकद (असलेला),

having two, white, tapering and pointed tips to the tusks, sweet appearing yellowish eyes, huge body, having a lot of strength,

पुरस्तादुच्छितश्चापि पश्चादवनतोपि यः।
धनुर्विनतविंशश्च(?)समपादतलः शुभः ॥१७०॥

(टीप - 'विंश' हे 'वंश' असे वाचावे.)

(Note - *sic*. विंश to be read as वंश)

पुढे उंचवट्याने उभारलेला आणि पाठीमागे बारीक होत गेलेला, धनुष्याची दोरी (ताणल्यामुळे) वाकलेल्या धनुष्याप्रमाणे पाठीचा कणा असणारा,

Being raised in the front with a hump and becoming thin and tapering towards the rear, the spinal column which is bent like the bowstring (of the pulled bow), and which has the base of the feet equal, which is white (such an elephant),

विंशत्या च नखैर्युक्ता अष्टादशभिरेव वा ।
विद्युद्वावाग्निसिंहेभ्यो न बिभेत्यंशुके(कुशा)दपि ॥१७१॥

ज्याला वीस किंवा अठरा नखे आहेत ; जो विजेला, विस्तवाच्या जाळाला किंवा सिंहालासुद्धा घाबरत नाही, अंकुशालासुद्धा घाबरत नाही,

which has twenty or eighteen nails, which is not afraid of lightening, forest-fire or lion and is also not afraid of the elephant-driver's hook,

अन्वर्थवेदी शू(र)श्च क्षमावान्नच कर्कशः।
कल्याणमेधास्तेजस्वी भद्रः स परिकीर्तितः ॥१७२॥

(टीप - 'क्षमावान्नच' हे 'क्षमावान्न च' असे वाचावे.)

(Note - sic. क्षमावान्नच to be read as क्षमावान्न च.)

इशारा जाणणारा, शूर आणि क्षमाशील, परंतु क्रूर नसणारा, कल्याणकारक बुद्धीचा, तेजस्वी असा हत्ती 'भद्र' म्हणून प्रसिद्ध असतो.

understands the signs, is brave and forgiving but is not wicked, having benevolent intellect, fiery, such an elephant is famous as *Bhadra* (type of elephant).

अथ मन्दः -

आता 'मन्द' (नावाचा हत्तीचा प्रकार) -

Now (is explained) *Manda* (type of elephant) -

महाग्रीवो महावक्त्रो महाप्रोथो महोदरः।
पि(पी)नोरुवंशः सान्द्रत्वक्सुविभक्तो महासुरः ॥१७३॥

ज्याची मान, तोंड, पाठ आणि पोट लटूत आहेत ; मांडी, कणा लटूत आहेत, ओलसर कातडे आहे, डौलदार शरीराचा महाशक्तिशाली (अशा हत्तीला 'मन्द' म्हणतात).

The elephant which has a fat neck, mouth, back and stomach, which has fat thighs and spinal column, which has moist skin, with a handsome body and is very strong, (such an elephant is called *Manda*).

बहलैर्बहुभिर्दीर्घैर्युक्तः स्निग्धतनूरुहैः।
स्थिरैः स्थिराकृतितलैः पादैश्च पृथुभिः समैः ॥१७४॥

आडव्या आणि लांबट शरीराचा, अंगावर तेलकट लव असलेला, भक्कम पायाच्या तळव्यावर उभा असलेला, पसरट आणि एकसारख्या पावलांचा (असा हत्ती 'मन्द' असतो).

Having a broad and long body, having oily hairs on the body, he is standing on the feet having firm base which are spread-out and of equal hooves, (such an elephant is *Manda*).

स्थिरस्निग्धे विशाले च पीने चापि प्रकीर्तिते।
विषाणे तस्य विद्वद्भिरोष्ठो दीर्घश्च रोमशः ॥१७५॥

विद्वानांनी मानलेल्या स्थिर आणि तेलकट गलेलटूठ असे त्याचे दात असतात आणि ओठ लांबट असतात आणि तो केसाळ असतो (असा तो),

(The elephant) having a firm and fat, greasy tusk, long lips and hairy one is considered (as *Manda*) by the learned ones.

कूर्मसंस्थानगमनो मन्दो मन्दगतिक्रमः ।
संमील्य लोचने नित्यं निद्रान्ध इव गच्छति ॥१७६॥

ज्याची चाल कासवाप्रमाणे हळू असते, ज्याची सावकाश चाल आहे, दोन्ही डोळे मिटून झोपलेल्या आंधळ्याप्रमाणे तो चालतो, तो मन्द.

which has a slow gait like a tortoise, which walks slowly, walks with both his eyes shut as if a blind one (is *Manda*).

मृग -

भाता मृग (नावाचा हत्तीचा प्रकार) -

Now about *Mrga* (type of elephant) -

तनुत्वक्कर्णपादो यः स्तब्धास्यस्तनुमेहनः।

तनुवंशोदरश्चैव तनुव्यक्तनूरुहः ॥१७७॥

ज्याचे कातडी, कान आणि पाय हे लहान आहेत, ज्याचे तोंड बंद आणि लिंग लहान आहे, ज्याचा कणा आणि पोटसुद्धा लहान आहेत आणि अंगावरचे केस लहान आहेत (अशा हत्तीला 'मृग' म्हणावे),

Which has small hide, ears and legs, which has the mouth shut and a small penis, which also has a small spinal column and stomach and also which has short body-hair (such an elephant is called *Mrga*),

दीर्घजिह्वविषाणश्च दीर्घगात्रस्तथा च सः।

प्रध्वस्तरोमकर्णश्च पुरस्ताच्चापि संवृतः ॥१७८॥

ज्याची लांब जीभ आणि दात लांब आहेत, ज्याचे शरीराचे अवयव लांबट आहेत, ज्याचे कानाजवळचे केस नाहीसे झाले आहेत आणि जो पुढच्या बाजूने गोलसर दिसतो,

which has a long tongue and tusks, which has long limbs, which does not have hair near the ears and which looks round from the front,

निपाते गोचरस्थाने याया शय चा(?) निर्वृतः।

ह्रस्वश्रवणलाङ्गूलो दीर्घ विक्रमते क्रमैः ॥१७९॥

जनावरे चरण्याच्या ठिकाणी जाणारा आणि झोपून परत जाणारा, आखूड कानांचा, आखूड शेपटीचा, सावकाश मोठी पावले टाकत जाणारा,

which goes to the place where animals graze, and having slept going there again, with short ears, short tail and which walks slowly taking big steps,

पुनः पुनश्च विनदन् दुर्गतिश्चापि धावति ॥१८०॥

पुन्हा पुन्हा आवाज करत वाकड्यातिकड्या चालीने धावत सुटलेला (असा मृग हत्ती असतो.)

which walks crying out repeatedly and running in distress (such an elephant is called *Mrga*).

अथ मिश्रलक्षणम् -

आता मिश्र (हत्तीच्या प्रकाराचे) लक्षण -

Now characteristics of *Misra* (type of elephant are explained) -

बद्धाशी बद्धलीकश्च दण्डपातेषु चाक्षमः।
गच्छेत्प्रकृष्टवेगश्च भारं प्राप्यावसीदति ॥१८१॥

भरपूर खाणारा, अतिशय खोटारडा, खांबासारखी झाडे पाडू न शकणारा, पाठीवर मोठा भार टाकल्यास जो चांगल्या वेगाने जातो (पण) मोठ्या वजनाने नाराज होतो, (असा 'मिश्र' हत्ती असतो).

Which has a voracious appetite, very mendacious, incapable of felling staff-like trees, which walks with speed, but which becomes exhausted when laden with a lot of weight on his back (such is the *Misra* elephant).

कृच्छ्राच्चाप्यायते नागः क्षिप्रं च परिहीयते।
बद्धम्ललवणैश्चापि रुक्षैश्चातुरतां व्रजेत् ॥१८२॥

(हा) हत्ती मोठ्या कष्टाने(च) पुष्ट बनविता येतो. पण वेगाने तो क्षीण होते. अती आंबट, खारट आणि रूक्ष (पदार्थाने) तो आजारी पडतो.

(This) elephant is strengthened with a lot of effort, but he speedily becomes weak. He falls sick due to extremely sour, salty and dry eatables.

नित्यं च सान्त्वयेदेनं न चैनमभितापयेत्।
सर्वेषां लक्षणैः कैश्चिद्युक्तो मिश्रो भवेद्भजः ॥१८३॥

नित्य त्याची सांत्वना करावी. त्याला पीडा देऊ नये. सगळ्या काही लक्षणांनी युक्त असा हत्ती 'मिश्र' या प्रकारचा असतो.

He should always be pacified, he should not be tortured, an elephant having all these characteristics is *Misra*.

शरतोमरवज्रैश्च गजस्कन्धहता नराः।
क्षणात्स्वर्गं प्रयन्त्येव तस्मात्स्वर्गोपमा गजाः ॥१८४॥

हत्तीच्या खांद्यावरून बाणाने, भाल्याने, चक्राने मारले गेलेले वीर ताबडतोब जाऊन स्वर्गाला पोचतात. म्हणून हत्तीला स्वर्गाची उपमा दिली जाते.

Those brave warriors who are killed on account of being struck by an arrow, spear, or thunderbolt released from the top of an elephant, immediately go to heaven. Therefore the elephant is compared to heaven.

इत्येवं पूर्वोक्तसंपत्तिसहिते दुर्गे राजा सुखं वसेत्। इति साङ्गदुर्गनिरूपणम्। अथ बलि(ल) निरूपणम्। तच्च (ब)लं षड्भिः - ह्याप्रमाणे पूर्वी सांगितलेल्या संपत्तीने युक्त अशा किल्ल्यावर राजाने सुखाने राहावे. हे झाले सर्वांगसहित दुर्गनिरूपण. आता बलनिरूपण. ते सहा प्रकारचे -

Accordingly, the king should live happily on a fort equipped with the aforementioned acquisitions. Thus is the fort with all its limbs explained. Now the army is being explained. This army is of six types-

षड्भिः तु बलं व्यूह्य द्विषतोभिमुखं व्रजेत् ॥१८५॥

सहा प्रकारे सेनेची रचना करून शत्रूला तोंड द्यावे.

The enemy should be faced having arranged the army in the six-fold manner.

[185 - cp. K.N. XIX.2b]

इति षड्भिः बलम्। तदेवाह -

षड्भिः बलं म्हणजे काय ते सांगितले -

The six-fold army is explained -

मौलं भूतं श्रेणि सुहृद् द्विषदाटविकं बलम् ।
पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां विषमं स्मृतम् ॥१८६॥

मौल, भूत, श्रेणि, सुहृद्, द्विषद् आणि आटविक अशी सेना, (ह्यातील प्रत्येकी) पूर्वीची एक-एक अशी सेना श्रेष्ठ आणि घातक मानली जाते.

The army is *Maula*, *Bhūta*, *Śreṇi*, *Suhṛt*, *Dviṣad* and *Āṭavika*. It is considered

that the former among the armies is better and dangerous than the latter (in that order).

[186 - cp. K.N. XIX.3; Variant - बलानां व्यसनं तथा for बलानां विषमं स्मृतम्]

अस्यार्थः। मौलं परम्परागतम्। भूतं यावद्विभवस्थायि। श्रेणि गमनमार्गे स्थाने निवेशि(तं?)। सुहृन्मित्रबलम्। द्विषधीनं जातं यत्तद् द्विषत्। आटविकम् अरण्यकसंबन्धि। उक्तस्य च तस्य चतुरङ्गत(ता)माह -

याचा अर्थ, परंपरेने आलेले ते मौल; वैभव असेपर्यंत टिकणारे ते भूत; जाण्याच्या मार्गावर ठिकठिकाणी ठेवलेले ते श्रेणि; मित्राचे सैन्य ते सुहृद्; शत्रूच्या अधीन झालेले ते द्विषत्; अरण्यात असणारे ते आटविक. आता सांगितलेल्या (सैन्याची) चार अंगे सांगतात -

(टीप - श्रेणि = भाडोत्री, व्यावसायिक.)

Its meaning (is as follows) : *Maula* is the type of army which has come down by tradition, *Bhūta* is the army which lasts till the king is prosperous, *Śreṇi* is the army which is placed in the path of attack, *Suhṛt* is the army of the allies, *Dviṣad* is the army in control of the enemy and *Āṭavika* is the army which is placed in the forest. Now its four limbs are explained -

(Note - *Śreṇi* = mercenary)

हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्यात्चतुर्विधम् ॥१८७॥

हत्ती, घोडे, रथ आणि पायदळ अशी सेनेची चार प्रकारची अंगे असतात.

Elephants, horses, chariots and infantry are told to be the four limbs of the army.

इति बलम्। बलस्य सेनापत्यधीनत्वात् सेनापतिलक्षणमाह -

अशी सेना. सेना सेनापतीच्या स्वाधीन असल्यामुळे सेनापतिलक्षण सांगतात -

Since such an army is under the command of the commander of the army, now the characteristics of a commander are explained-

कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः।

हस्तिशिक्षादिकुशलो नित्यं हि श्लक्ष्णभाषितः ॥१८८॥

चांगल्या कुळातला, चारित्र्यवान्, धनुर्विद्येमध्ये प्रवीण, हत्तीला शिकवणे इत्यादी बाबतीत हुशार असलेला, सदा मृदुवक्ता असलेला,

Being born in a good family, of good character, expert in archery, expert in training the elephant etc., always soft-spoken,

[188 - cp. M.P. 215.8; Variant - हस्तिशिक्षावशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभाषिता for हस्तिशिक्षादिकुशलो नित्यं हि श्लक्ष्णभाषितः]

निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सके।

कृतज्ञः कर्मणां शूरस्तथा क्लेशसहो रु(हस्त्वृ)जुः ॥१८९॥

भविष्याचा वेध (अंदाज) घेणारा, शकुन-अपशकुन यांचा उत्तम जाणकार, वैद्यकीचे ज्ञान असलेला, कामांच्या बाबतीत कृतज्ञ असणारा, शूर, सहनशील आणि सरळ स्वभावाचा (ऋजु),

expert in marks and omens and also one who can diagnose (illness), grateful about actions, knowing the right conduct in actions, brave, tolerant and upright,

[189 - cp. M.P. 215.9; Variant - चिकित्सिते for चिकित्सके; क्लेशसहस्त्वृजुः for क्लेशसहो रु(हस्त्वृ)जुः]

व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषतः।

राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोथवा ॥१९०॥

डावपेच कसे करावेत ह्याचे उत्तम ज्ञान असलेला, बारीक-सारीक गोष्टींचे सूक्ष्मज्ञान असणारा असा ब्राह्मण अथवा क्षत्रिय (असा मनुष्य) राजाने सेनापती (म्हणून) निवडावा.

The king should appoint a Brahmin or a *Kṣatriya* as the commander of the army who is well-adept to military tactics and formations, and who has minute knowledge of even minor as well as major things.

[190 - cp. M.P. 215.10; Variant - फल्गुसारविशेषवित् for फल्गुसारविशेषतः]

एवं ये कुशलं शूरं हिते स्थितमकल्मषम् ।

सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥१९१॥

अशा प्रकारे जे हुशार, शूर, कल्याण करणारे, निर्दोष; अशांना जे सेनापति करतात ते (राजे) युद्धात शत्रूला जिंकतात.

In this manner they (kings) who appoint such an intelligent, brave, benevolent and faultless person as the commander of their army, they win over the enemy in battle.

बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम्।
समुद्रमिव गाम्भीर्ये हिमवन्तमिवाचलम् ॥१९२॥

बृहस्पतीप्रमाणे बुद्धिमान्, पृथ्वीप्रमाणे क्षमाशील, समुद्राप्रमाणे खोल (ज्ञान) असणारा आणि हिमालयाप्रमाणे निश्चल, स्थिरमतीचा,

Intelligent like *Brhaspati*, forgiving like the earth, deep (in knowledge) like the ocean and steady like the *Himālayas*,

प्रजापतिमिवौदार्ये तेजसा भास्करोपमम् ।
महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥१९३॥

प्रजापतीप्रमाणे, भास्कराप्रमाणे तेजस्वी आणि बाणांचा वर्षाव करून शत्रूंचा नाश करणाऱ्या इंद्राप्रमाणे असलेला (सेनापती नेमावा).

generous like *Prajāpati*, lustrous like the sun and one who destroys his enemy by the shower of arrows like *Indra* (such a person should be appointed commander of the army).

इति सेनापतिलक्षणम्।

असे सेनापतीचे लक्षण सांगून झाले.

Thus the characteristics of a commander of the army have been told.

हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वनजाति(वि)शारदः ।
क्षेळा(क्लेश)क्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥१९४॥

हत्तींच्या शिक्षणाच्या शास्त्रांचा जाणकार, वनातल्या सर्व सृष्टीचा उत्तम जाणकार, कोणतेही कष्ट सहन करण्यास समर्थ असा गजाध्यक्ष राजाच्या बाबतीत स्तुत्य असतो.

(A chief of the elephants) who is an expert in training the elephants, who is proficient in all things found in the forest and who is tolerant, such a chief of elephants of the king is praised.

[194 - cp. M.P. 215.36; Variant - वनजातिविशारदः for वनजाति(वि)शारदः; क्लेशक्षमस्तथा for क्षेळा(क्लेश)क्षमस्तथा]

एतैरेव गुणैर्युक्तः स्थविरस्य(श्च) विशिष्यते ।
गजारोही नरेन्द्रस्य सर्वकर्मसु शस्यते ॥१९५॥

ह्या सर्व गुणांनी युक्त आणि वृद्ध (आयुष्य ज्याने माहूतपणात घालवले आहे) असा माहूत राजाच्या सर्व कारभारात वाखाणला जातो.

One who is endowed with merits and who has spent his life as a mahout, such a mahout of the king is praised in all acts.

[195 - cp. M.P. 215.37; Variant - स्थविरश्च विशेषतः for स्थविरस्य(श्च) विशिष्यते]

अश्वाध्यक्षः -

घोडदळाचा अध्यक्ष -

The chief of the cavalry -

हयशिक्षाविधानज्ञोश्चचिकित्सितपारकः(गः)।

अश्वाध्यक्षो महीभर्तुः श्वा(स्वा)सनस्य(श्च) विशिष्यते ॥१९६॥

अश्वविद्येत प्रवीण, तसेच अश्वचिकित्साविद्येत पारंगत, असा राजाचा अश्वाध्यक्ष (राजेपणाला) भक्कम बैठक देणारा असतो.

Expert in training horses, well-versed in the knowledge of (medically) examining the horses, such a chief of cavalry especially brings firmness to the throne of the king.

[196 - cp. M.P. 215. 38; Variant - हयशिक्षाविधानज्ञश्चिकित्सितविशारदः for हयशिक्षाविधानज्ञोश्चचिकित्सितपारकः(गः); स्वासनस्य प्रशस्यते for श्वा(स्वा)सनस्य (श्च) विशिष्यते]

अथ राजभूषणे सप्ताङ्गनिरूपणम्। अथ राजकृत्यनिरूपणम् -

आता राजाची भूषण ठरणारी सात अंगे सांगतात. आता राजाची कर्तव्ये सांगतात -

Now are explained the seven limbs which are considered the adornments of the king. Now the duties of the king are elaborated -

विचिन्त्य कार्याणि निशावसाने विद्वत्सुहृन्मण्डलमिश्रितानाम्।
बलार्थदेशेषु नियोजितानां समाश्रितानां च कृताकृतानि ॥१९७॥

रात्र संपत असतांना; सैन्य, खजिना आणि राज्यप्रदेशाच्या बाबतीत नेमलेल्या विद्वत्मंडळ आणि मित्रमंडळ ह्यांची कामे काय काय असावीत, हा विचार करावा.

Just when the night is ending, the learned men and friends appointed together should deliberate about matters done and not done regarding the army, the treasury and the state-territory.

स वेणुवीणापटहस्वनानां गीतेन पूर्वं व्यपनीतनिद्रः।
शय्यां त्यजेत्पूर्वनिशावसाने शृण्वन्निरो मङ्गलपाठकानाम् ॥ १९८॥

बासरी, वीणा, नगारे ह्यांच्या आवाजाने आणि संगीताने झोप घालवलेल्याने भाटांची मंगल गाणी ऐकत, रात्र संपत असतांनाच त्याने शय्येचा त्याग करावा (बिछान्यातून बाहेर यावे).

The king should leave his bed just when the night is ending, the sleep being broken by hearing the sounds and music of the flute, the *Vīṇā* and the war-drum and having heard the words from panegyrists.

तदुत्तरमाह्निकोक्तरीत्या शौचदन्तधावनानि कुर्यात्। तदुक्तं मनुना -

त्यानंतर आदर्श दिनचर्येप्रमाणे शौच, मुखमार्जन इत्यादी करावे. ह्याबद्दल मनुस्मृती सांगते-

Then after that is told the morning rituals like doing the cleansing of the body, brushing of the teeth. It is said by *Manu* -

प्रातरुत्थाय नृपतिः कुर्यादन्तस्य धावनम् ॥१९९॥

सकाळी उठून राजाने दात घासावेत.

The king having risen in the early morning should brush his teeth.

[टीप - जरी ग्रंथामध्ये ही ओळ मनुस्मृतीतून घेतल्याचा उल्लेख असला, तरी ही ओळ मनुस्मृतीत सापडली नाही.]

[Note - Though the text explicitly refers to *Manusmṛti*, the line is not found in *Manusmṛti*.]

शृण्वन्निर इत्यनेन प्राबोधिकादिपद्य(ठ)नमप(पि) ज्ञेयम्। ततश्चादर्शदर्शनपूर्वकं श्मश्रुसंस्कारः। अनन्तरं दैवज्ञमुखात्पञ्चाङ्गश्रवणम्।

शृण्वन्निरः ... ह्या वचनाप्रमाणे भूपाळीपाठसुद्धा जाणावा. त्यानंतर आरशात पाहून दाढी, मिशा साफ कराव्यात. त्यानंतर ज्योतिष्याकडून पंचांग (करण, योग, नक्षत्र, वार, तिथी) ऐकावे.

By the words "having heard the words" the recitation for waking up is to be understood. After that looking in the mirror he should shave (the beard, moustache, etc.). After that he should hear the almanac (*pañcāṅga* : *tithi* - date; *vāra* - day of the week; *nakṣatra* - asterism; *yoga* - astronomical conjunction; *karaṇa* - astronomical division of the day) from an astrologer.

श्रुत्वा तिथीभग्रहवासरं च प्राप्नोति धर्मार्थयशांसि सौख्यम् ।
आरोग्यमायुर्विजयं जयं च दुःस्वप्ननाशं च तथा विदध्यात् ॥२००॥

(पंचांगातील) तिथी, नक्षत्र, ग्रह आणि वार हे ऐकून, धर्म, संपत्ती, यश आणि सुख ह्यांचा लाभ होतो. आरोग्य, आयुष्य, जयविजय, वाईट स्वप्नांचा नाश हे फळ मिळते.

(टीप - 'भ' = नक्षत्र)

Having listened to the date, asterism, planetary position and day of the week (the king) obtains religious observances, wealth, success and happiness. (He obtains) the fruit of health, long life, conquest, victory and elimination of nightmares.

(Note - *bha* - asterism)

ततश्च -

त्यानंतर -

After that -

प्रणम्य देवांश्च गुरुंश्च सर्वान्दत्त्वा च गां वत्सयुतां द्विजाय ।
दृष्ट्वा मुखं सर्पिषि दर्पणे च सर्पिश्च दद्यात्सहिरण्यमेव ॥२०१॥

देवांना, सर्व गुरूंना नमस्कार करून, वासरासह गाय ब्राह्मणाला देऊन, आपले तोंड तुपात आणि आरशात पाहून, सोन्यासह तुपाचे दान करावे.

Having bowed to the gods and all teachers, having given a cow accompanied with a calf to a Brahmin, having looked at ones face in ghee and in the mirror, he should donate that ghee along with gold.

ततः प(पर)राष्ट्रभेदादिग्रहणार्थं चारान्प्रेषयेत्। तदाह कामन्दकः -

त्यानंतर परराष्ट्राला फोडून जिकण्याकरिता हेर पाठवावेत. ह्याबद्दल कामन्दक सांगतो -

Then spies should be sent to create division in enemy states for conquering them. About this *Kāmandaka* says -

प्रेषयेच्च ततश्चारान् देशेष्वन्येषु सादरम् ॥२०२॥

त्यानंतर इतर देशांमध्ये आदरपूर्वक हेरांना पाठवावे.

Then spies should be respectfully sent to other countries.

[टीप - जरी ग्रंथामध्ये ही ओळ कामन्दकीय नीतिसारातून घेतल्याचा उल्लेख असला, तरी ही ओळ कामन्दकीय नीतिसारात सापडत नाही.]

[Note - Though the text explicitly refers to *Kāmandakīya Nītisāra*, the line is not found in *Kāmandakīya Nītisāra*.]

तेषां लक्षणमाह मात्स्यः (तस्ये) -

त्यांची (हेरांची) लक्षणे मत्स्यपुराणाप्रमाणे -

Their (Spies) characteristics according to *Matsya Purāṇa* are-

अनाहार्याङ्क्लेशसहान् नियुञ्जीत सदा नवान् ।

जनस्याविदितान्सौम्यांस्तथाज्ञातान्परस्परम् ॥२०३॥

जे फितुरीला बळी न पडणारे, कष्ट सहन करणारे, नित्य नवीन, लोकांना माहीत नसलेले, गोड स्वभावाचे, परस्परांना न ओळखणारे असतात असे (हेर) नेमावेत.

Such (spies) should be appointed who cannot be attracted (by the enemy), are tolerant, are always new, are not known by people, have a pleasant demeanour and do not know each other.

[203a - cp. V.D. II.24.64b, Variant - चरान् for नवान्, M.P. 215.91b, Variant - चरान् for नवान् ; 203b - cp. V.D. II.24.65a, Variant - जनस्याविततान्सौम्यांस्तथा... for जनस्याविदितान्सौम्यांस्तथा..., M.P. 215.92a, Variant - जनस्याविदितान्सौम्यांस्तथा... for जनस्याविदितान्सौम्यांस्तथा...]

कथिताः सततं राजन् राजानश्चारचक्षुषः।
स्वके देशे परे देशे ज्ञानशीलान्विचक्षणान् ॥२०४॥

अरे राजा, हेर हे राजाचे डोळे असतात असे सदैव सांगितले गेले आहे, आपल्या आणि दुसऱ्याच्या देशामध्ये असणाऱ्या सर्व गोष्टींची उत्तम माहिती असणारे, चारित्र्यसंपन्न आणि विद्वान,

O king, it is always said that the spies are the eyes of the king. They have knowledge of things in their own country and enemy country, are of good conduct, intelligent,

[204a - cp. M.P. 215.90c, V.D. II.24.63b, Variant - राम for राजन्; 204b - cp. M.P. 215.91a, V.D. II.24.64a, Variant - स्वदेशे परदेशे च जातिशीला... for स्वके देशे परे देशे च ज्ञानशीला...]

वणिजो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान्।
तथा प्रव्रजिताकारां(श्चारात्राजा नियोजयेत्) ॥२०५॥

व्यापारीवृत्तीचे, वाटाघाटी जाणण्यात हुशार असलेले, ज्योतिषी आणि संन्यासी असे राजाने गुप्तहेर म्हणून नेमावेत.

business-minded, expert in consultation; the king should appoint such ones and those who are astrologers and mendicants as spies.

[205a - cp. M.P. 215.92b, V.D. II.24.65b; 205b - cp. M.P. 215.92c, Variant - तथा प्रव्रजिताकारांश्चारात्राजा वियोजयेत्) for तथा प्रव्रजिताकारां(श्चारात्राजा नियोजयेत्), V.D. II.24.66a, Variant - तथा प्रव्रजिताकारात्राजा चारान्नियोजयेत्) for तथा प्रव्रजिताकारां(श्चारात्राजा नियोजयेत्)]

न च(चा)स्य रा(राजा)श्रद्ध्याच्चारस्य प्रियभाषितः (तम्) ।
द्वयोः संबन्धमाज्ञाय श्रद्ध्यान्नृपतिस्ततः ॥२०६॥

अशांच्या गोड बोलण्यावर राजाने विश्वास ठेवू नये, दोघांमधला संबंध जाणून घेऊन मग राजाने त्यांच्यावर भरवसा ठेवावा.

The king should not rely on his sweet talk. The king should keep faith on him only after having known the relation between the two (the king and the spy).

[206 - cp. M.P. 215.93, Variant - नैकस्य राजा श्रद्ध्याच्चारस्यापि सुभाषितम् । द्वयोः संबन्धमाज्ञाय श्रद्ध्यान्नृपतिस्तदा ॥ for न च(चा)स्य रा(राजा) श्रद्ध्याच्चारस्य प्रियभाषितः (तम्) । द्वयोः संबन्धमाज्ञाय श्रद्ध्यान्नृपतिस्ततः ॥; V.D.

II.24.66b and 67a, Variant - नैकस्य राजा श्रद्ध्याच्चारस्यापि च भाषितम्। द्वयोस्संवादमाज्ञाय सन्दध्यान्नृपतिस्ततः॥
for न च(चा)स्य रा(राजा) श्रद्ध्याच्चारस्य प्रियभाषितः (तम्)। द्वयोः संबन्धमाज्ञाय श्रद्ध्यान्नृपतिस्ततः॥

परस्परस्यविदितौ यदि स्यातां चराबुभौ।
तस्माद्राजा प्रयत्नेन गूढांश्चारान्नियोजयेत् ॥२०७॥

एकमेकांना न ओळखणारे असे दोन हेर असतील तर, त्यांना राजाने गुप्तहेर म्हणून प्रयत्नपूर्वक गुप्तपणे नेमावे.

The king should secretly employ with effort those spies who do not know each other.

[207 - M.P. 215.94, Variant - च ताबुभौ for चराबुभौ; V.D. II.24.67b and 68a, Variant - परस्परस्याविदितौ यदि स्यातां न ताबुभौ। तस्माद्राजा प्रयत्नेन गूढांश्चारान्नियोजयेत्॥ for परस्परस्यविदितौ यदि स्यातां चराबुभौ। तस्माद्राजा प्रयत्नेन गूढांश्चारान्नियोजयेत् ॥]

तपस्विलिङ्गिनो धूर्ताः पण्यशिल्पोपजीविनः।
चाराश्चरेयुः परितः पिबन्तो जगतो जनः(नान्) ॥२०८॥

तपस्वी, संन्यासी, हुशार, बाजारहाट, तुला ह्यावर जगणारे, असे राजाचे हेर जगाचे पान करणारे (जग जाणून घेणारे, बातम्या गोळा करणारे) असे (राजाच्या राज्यात) भोवती फिरत रहावेत.

Mendicants, ascetics, con-men (those living on deceit), those who make a living by selling goods and crafts, such spies should go around drinking the world and the men (gathering information about the world and men).

[208 - cp. K.N. XIII.27, Variant - शिल्पपण्योपजीविनः for पण्यशिल्पोपजीविनः, जगतां मतम् for जगतो जनः(नान्)]

निर्गच्छेर्युविशेयुश्च सर्ववार्ताविदो ह्यतः।
चाराः सकाशं नृपतेश्चक्षुर्दूरचरं हि तत् ॥२०९॥

सर्व बातम्या जाणणाऱ्या ह्या गुप्तहेरांनी राजाकडून इतरत्र जावे, बाहेरून राजाकडे यावे; कारण राजाचे हेर हेच जवळ असणारे आणि दूर फिरणारे असे डोळे आहेत.

Such spies who are the knowers of all news, should go around the kingdom.

Consequently then, they should go near the king, for they are indeed his eyes that go afar.

[209 - cp. K.N. XIII.28, Variant - सर्ववार्ताविदोऽन्वहम् for सर्ववार्ताविदां ह्यतः, ते for तत्]

सूक्ष्मसूत्रप्रचारेण पश्येद्विविधचेष्टितम्।
स्वपन्नपि हि जागर्ति चारचक्षुर्महीपतिः॥२१०॥

त्याने बारीकसारीक हालचालींवरुन त्यांच्या विविध कामांवर लक्ष ठेवावे; कारण झोपलेला राजा हेरांच्या डोळ्यांनी जागाच असतो.

He should watch over their wandering in detail and also their different activities, because though sleeping the king is awake through the eyes of his spies.

[210 - cp. K.N. XIII.29, Variant - पश्येद् वैरिचेष्टितम् for पश्येद्विविधचेष्टितम्]

कामन्दकोपि -

कामन्दकसुद्धा (सांगतो) -

Kāmandaka also (says) -

[टीप - बहुधा 'कामन्दकोपि' हे श्लोक क्र. २०८ च्या आधी असले पाहिजे.]

[Note - Perhaps *kāmandakopi* is to be read before v.208.]

अनेनासंपतोमूढा(तन्मार्गा)त्पतत्यन्ध(न्धः) समेपि हि।
सर्वसंपत्समुदयं सर्वावस्थाविचेष्टितम्।
चरेण विद्विषां विद्यादुद्देशप्रार्थनादि वा ॥२११॥

अंध व्यक्ती सममार्गावरसुद्धा पडू शकते. हेरांकडून शत्रूच्या सर्व खजिन्याबद्दल, सर्व हालचालींबद्दल, त्याचा उद्देश आणि त्याच्याकडून होणारा हल्ला ह्या गोष्टी काय असतात ह्याबद्दल उत्तम ज्ञान असावे.

A blind person can fall even on a flat road. Through the spies (the king) should have the excellent knowledge of all of the enemy treasury, all their states and movements, their aspirations and their attacks.

[211a - cp. K.N. XIII.31b, Variant - अनेनासम्पतन्मार्गात् पतत्यन्धः समेऽपि हि for अनेनासंपतोमूढा (तन्मार्गा)त्पतत्यन्ध(न्धः)समेपि हि; 211b - cp. K.N. XIII.32a; 211c - cp. K.N. XIII.32b, Variant - चारेण विद्विषां विद्यात् तद्देशप्रार्थनादि च for चरेण विद्विषां विद्यादुद्देशप्रार्थनादि च]

इति। तन्नियोगे च तेषामपि स्वरूपज्ञानं भवति -

असे. त्याची नेमणूक करतांना तो कसा आहे ह्याचेही ज्ञान असावे -

Thus. While appointing him one should have knowledge about his nature -

विश्रम्भेणापि च प्रेम्णा यदाज्ञापयति प्रभुः।
तस्य कर्ता स एव स्याद्गुणीभूतस्तु शङ्करः ॥२१२॥

राजा विश्वासाने आणि प्रेमाने जी आज्ञा करतो ते प्रत्यक्ष घडवणारा (हेर) गुणी आणि कल्याण करणारा असतो.

Whatever instruction the king gives whether with trust or love, the spy brings that into action, he is meritorious and benevolent.

कर्तव्यं भृत्यवर्गाय स्वामी चेन्न समादिशेत् ।
अस्ति नास्तीति कस्तर्हि तस्य ज्ञास्यति पौरुषम् ॥२१३॥

सेवकवर्गाला काय करायचे हे राजा सांगणार नसेल तर तो समर्थ आहे की नाही (हे आणि) त्याचा पराक्रम कोण जाणेल ?

If the king is not going to order his servants about what needs to be done, then how will anyone know whether he is or is not valorous?

ततश्च -

त्यानंतर -

After that -

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः।
दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दत्त्वा गां काश्चनं महीम् ॥२१४॥

वैदिकांनी, ब्राह्मणांनी आणि गुरूंनी आशीर्वाद देऊन, अभिनंदन केलेल्या राजाने ज्योतिषी आणि वैद्याचे दर्शन घेऊन गाय, सोने आणि भूखंड त्यांना दान करून, राजसभेत प्रवेश करावा.

The king saluting and being blessed by the vedic priests, domestic priests and teachers, having seen the astrologer and physician should give cows, gold and a piece of land (as donation).

सभां प्रविशेदिति। पुरोहितादीनां लक्षणान्याह -

सभेत प्रवेश करावा असे (अभिप्रेत आहे). पुरोहित इत्यादींची लक्षणे सांगतो -

(The king) should enter the royal assembly. The characteristics of the domestic priest and others are told -

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः।

आशीर्वादपरो नित्यमेष राजपुरोहितः ॥२१५॥

वेद आणि वेदांग आणि त्यांची तत्त्वे जाणणारा, जप, होम इत्यादी करणारा, नेहमी आशीर्वाद देणारा असा राजपुरोहित असतो.

One who has thorough knowledge of *Veda* and *Vedāṅga* with its principles, one who is engaged in muttering prayers, performance of sacrifice, who always bestows blessings, such a one is the royal priest.

अथ धर्माधिकारी -

आता धर्माधिकारी -

Now the Judicial Magistrate -

समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः।

विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणी(णे) भवेत् ॥२१६॥

शत्रू आणि मित्राशी सारखेच संबंध असणारा, धर्मशास्त्राचा विशारद, ब्राह्मणांमधील मुख्य, चांगल्या कुळातला असा धर्माधिकारी असावा.

Impartial to both enemy and friend, expert in the science of judiciary, foremost among the Brahmins, born in a good family such is how a judicial magistrate should be.

[216 - cp.. M.P. 215.24, Variant - धर्माधिकरणो for धर्माधिकरणी(णे)]

अथ ज्योतिर्विद् -

आता ज्योतिषी -

Now the astrologer -

यत्प्रोक्तं त्रिपुरान्तकेन बहुधा शास्त्रं स्वराणां द्विज -

स्तत्राभ्यासरतो जितेन्द्रियचयः शास्त्राभिभाषी च यः।

स्पष्टं कर्म दिवौकसां सुगु(ग?)णिताज्जानाति निःसंशयम्
तस्यादेशविधायिनी क्षितिपतौ स्थैर्यं जयश्रीर्भवेत् ॥२१७॥

त्रिपुरासुराचा वध करणाऱ्या (शंकराने) सांगितलेल्या स्वरशास्त्र (संगीत) ह्याच्या अभ्यासात सतत मग्न असलेला ब्राह्मण, इंद्रियांवर विजय मिळवलेला आणि शास्त्रावर अधिकारवाणीने बोलणारा, ग्रहांच्या स्पर्शामुळे होणारे ज्योतिषविषयक परिणाम आणि गणित उत्तम जाणणारा अशाच्या आदेशाप्रमाणे वागणाऱ्या राजाची जयश्री भक्कम असते (विजय निश्चित असतो).

A king who acts on the advice of a Brahmin who is always engaged in the study of *Svaraśāstra* (music) told by the killer of the demon *Tripura* (i.e. *Śiva*), who has gained control over the senses and speaks with authority on the *Śāstra*, who knows well the astrological effects that arise due to the contact between planets and one who is an expert in mathematics, the victory (of such a king) is firmly established.

व्यक्ताङ्कः फलकालवित् सुकृतवान्पूर्वापरस्माकरः(रकः)
पाटीकुट्टकबीजशास्त्रचतुरः सिद्धान्तवित्प्राञ्जलिः।
वर्णावर्णसवर्णनैकगु(ग)णने भूयो महानुद्यमी
सम्यग्जातकसिद्ध एव गणकः श्लाघ्यो विदां नापरः ॥२१८॥

गणितशास्त्र स्पष्ट जाणणारा, फल-ज्योतिष आणि काल-ज्योतिष उत्तम जाणणारा, पुण्यशील, भूतकाळाचे आणि नंतरचे आठवून उत्तम सांगणारा, पाटी (अंकगणित), कुट्टक (गणनशास्त्र), बीज (बीजगणित) ह्या शास्त्रांत चतुर असणारा, सिद्धांत जाणणारा, नम्र, वर्ण, अवर्ण आणि सवर्ण अशा गणना करणारा, अतिशय उद्यमशील आणि उत्तम जातकज्योतिष जाणणारा; असा ज्योतिषी विद्वान्, प्रशंसनीय मानला जातो, अन्य कोणीही नाही.

No one other than an astrologer is praised among the learned, who knows well the science of mathematics, who is an expert in *phalajyotiṣa* (astrology related to the result) and *kārajyotiṣa* (astrology related to the time), who is pious, who can narrate having remembered well the past as well as the future, erudite in the sciences of *pāṭi* (arithmetic), *kuṭṭaka* (calculation) and *bīja* (algebra), who understands the doctrine, who is humble, who counts the caste, opposite caste and matching caste (in the context of establishing relationship. Each zodiac sign was associated with a specific caste and at the time of marriage especially this

aspect was considered.), who is extremely industrious, and who understands well the *jātaka-jyotiṣa* (astrological prediction related to birth).

भिक्षु -

(आता) वैद्य -

(Now) the physician -

पारम्पर्यागतो यः स्यादष्टाङ्गेषु चिकित्सिते ।
अनाहार्यः स वैद्यः स्यात् धर्मात्मा च कुलोद्भूतः ॥२१९॥

जो परंपरेने चालत आलेला आहे, वैद्यकशास्त्राच्या अष्टांगांच्या चिकित्सेमध्ये (निपुण) आहे, जो (आमिषाला) बळी पडत नाही, असा धर्मात्मा, कुलशीलवान् वैद्य असावा.

[टीप - कायबालग्रहमूर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्रजरवृषन्। अष्टौ अङ्गानि तस्याहुः चिकित्सा येषु संस्थिता॥ काय - अंतर्गत औषध, बाल - बालरोग, ग्रह - राक्षसी शास्त्र (भूतबाधा), ऊर्ध्वाङ्ग - देहाच्या वरच्या भागाचे (कान, नाक, घसा) रोग, शल्य - शल्यचिकित्सा, दंष्ट्र - विषशास्त्र, जर - कायाकल्प, वृष - वाजीकरण]

A physician should be the one who examines following the traditional method of *aṣṭāṅga*, who cannot be bribed, who is righteous and who is born in a good family.

[Note - *Aṣṭāṅga Āyurveda* - Eight-limbed Āyurveda which is as follows : *kāyabālagrahaṁūrdhvāṅgaśalyadaṁṣṭrajaraṁvr̥ṣan / aṣṭau aṅgāni tasyāhuḥ cikitsā yeṣu saṁsthitā* // *Kāya*- Internal medicine, *Bāla*- Pediatrics, *Graha*- Demonology, *Ūrdvāṅga*- diseases of upper body i.e. ear, nose, throat, *Śalya* - surgery, *Daṁṣṭra*- toxicology, *jara*- rejuvenation, *Vṛṣa*- Aphrodisiac),

[219 - cp. M.P. 215.34 , Variant - परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गेषु सुचिकित्सिते for पारम्पर्यागतो यः स्यादष्टाङ्गेषु चिकित्सिते]

प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वच(स्तस्य च भू)भुजा।
राजत्राज्ञा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्जनैः ॥२२०॥

अशा (वैद्याला) राजाने प्राणाचार्य म्हणून मान द्यावा, हे राजा, तो सांगेल तसे त्याने (राजाने) आणि इतर लोकांनीही करावे.

O king, he (physician) should be respected as the master of life, he (king) and others should act according to his advice.

[220 - cp. M.P. 215.35 , Variant - वचनं तस्य भूभुजा for वच(स्तस्य च भू)भुजा]

सभाप्रवेशः -

सभेत प्रवेश (कसा करावा त्याबद्दल) -

(About) entry into the assembly -

स्मितप्रसन्नः प्रथमाभिभाषितैः प्रसाददृष्टा(ष्ट्या) करसंग्रहैश्च ।
यथानुकूलं हृदयान्यपि द्विषां प्रसादयन्धर्मसभां प्रवेशयेत् ॥२२१॥

हात जोडून, बोलण्यास प्रथम सुरुवात करून, हसतमुख, प्रसन्न चेहऱ्याने, प्रसन्न दृष्टीने, शत्रूंचीसुद्धा हृदये अनुकूल आणि प्रसन्न करीत, राजाने धर्म (राज) सभेत प्रवेश करावा.

The king should enter the court of justice, taking initiative in the speech, with a smiling face, satisfied glance, with hands brought together (in salutation), so that even the hearts of enemies are made favourable and happy.

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥२२२॥

त्या ठिकाणी (राजसभेत) हजार असलेल्या सर्व प्रजाजनांना नमस्कार करून निरोप द्यावा. ते गेल्यानंतर मंत्रिमंडळाबरोबर विचारविनिमय करावा.

Having stood there he should disperse all the subjects after having saluted them. Having dispersed all the subjects he should deliberate with the ministers.

[222 - cp. M.S. VII.146]

खड्गधारिणो निकटवर्तित्यात्तल्लक्षणमाह -

तलवार असलेला (सेवक) जवळ असल्यामुळे त्याचे लक्षण सांगतात -

Since the sword-bearers are (standing) close therefore their characteristics are told -

सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्दृढभक्तः कुलोद्भवः ।
शूरश्चैव सहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥२२३॥

देखणा, तरुण, उंच, स्वामिभक्त, उत्तम घराण्यातला, शूर, सहनशील असा तलवारबाज (रक्षक) उत्तम मानला गेला आहे.

That sword-bearer (guard) is considered the best who is handsome, young, tall, strongly devoted to the master, belonging to a good family, brave and tolerant.

[223 - cp. M.P. 215.18 , Variant - सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोचितः। शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तितः॥
for सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्दृढभक्तः कुलोद्भवः। शूरश्चैव सहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तितः॥]

अथ रक्षिणः -

आता संरक्षक -

Now the guards -

प्रांशवो व्यायताः शूरा दृढभक्ता निराकुलाः।
राजा तु रक्षिणः कार्याः सदा क्लेशसहा हिताः ॥२२४॥

उंच, धिप्पाड, शूर, स्वामिभक्त, न गोंधळणारे, कष्ट सहन करणारे, हिताचे करणारे असे रक्षक राजाने सदैव नेमावे.

The king should always have guards who are tall, mighty, brave, strongly devoted to the master, never confused, tolerant and beneficial (towards the king).

[224 - cp. M.P. 215.14 , Variant - प्रांशवोऽशयनाः शूरा for प्रांशवो व्यायताः द्वारा]

ताम्बूलधारी -

विडा धारण करणारा -

Betel-bearer -

अनाहार्योऽनृशंस्य(श्च) दृढभक्तिश्च पार्थिवे।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यथ तद्रुणा ॥२२५॥

जो फितूर न होणारा, मवाळ असा, राजावर दृढभक्ती असलेला, असा विडा(पात्र) हातात असलेला (सेवक असतो) अथवा स्त्रीसुद्धा (हे काम करणारी सेविका असते); तो /ती हे गुण (असणारा असावा/ असणारी असावी).

The male or female (servant) bearing the betel in hand, one who cannot be bribed, mild-mannered and being extremely devoted to the king, these are the qualities (of a betel-bearer).

[225 - cp. M.P. 215.15]

अत्रैव प्रसङ्गात्सकलसाधारणं सेवकलक्षणमुच्यते -

त्याच ठिकाणी प्रसंगानुरूप सर्वसाधारण सेवकाचे लक्षण सांगितले आहे -

Here according to the context the characteristics of a servant in general are mentioned -

ताडितोपि दुरुक्तोपि दण्डितोपि महीभुजा।
न चिन्तयति यः पापं स भृत्योर्हो महीभुजाम् ॥२२६॥

राजाने मारले तरी, वाईट बोलले तरी, शिक्षा केली तरी; जो पापाचा विचार करीत नाही, तोच राजाचा आदर्श सेवक मानला जातो.

He who, though being struck by the king, being verbally abused, being punished does not think in an evil manner (on part of the king), such a one is an ideal servant.

भर्तुरर्धासने रधेर्मुहुर्नान्यत्र तिष्ठति (निक्षिपेत्)।
(ब्रूयात्र किञ्चिदन्योयं तिष्ठेच्चास्यं विलोकयन्) ॥२२७॥

(टीप - 'भर्तुरर्धासने रधेर्मुहुर्नान्यत्र' हे 'भर्तुरर्धासनैरधेर्मुहुर्नान्यत्र' असे वाचावे.)

(Note - sic. भर्तुरर्धासने रधेर्मुहुर्नान्यत्र to be read as भर्तुरर्धासनैरधेर्मुहुर्नान्यत्र)

राजाच्या (व्यक्तिगत सेवकाने) अलीकडे अर्धासनावर व पलीकडे अर्धासनावर उपस्थित असावे पण सेवकांनी परस्परांशी कधीच बोलू नये; आणि त्याच्या (राजाच्या) तोंडावर बारीक लक्ष ठेवून असावे. (राजाच्या मनात काय चालले आहे ह्याकडे लक्ष पाहिजे.)

He (the personal servant) should stand at a distance of half the seat on one side or at a distance of half the seat on the other side of the king but servants should never talk to each other, and a servant should keep a close watch at the face (of the king) (to understand from his expressions what is going on in the king's mind).

[227 - cp. K.N. V.21, Variant - भर्तुरन्वासितो दृष्टिं मुहुर्नान्यत्र निक्षिपेत् for भर्तुरर्धासने रधेर्मुहुर्नान्यत्र तिष्ठति (निक्षिपत्)]

कोन्तेत्यहमिति ब्रूयात्सम्यगाज्ञापयति वा।
आज्ञां चावितथां कुर्याद्यथाशयविलम्बितम् ॥२२८॥

(टीप - 'कोन्तेत्यहमिति' हे 'कोन्ते त्वहमिति' असे वाचावे.)

(Note - sic. कोन्तेत्यहमिति to be read as कोन्ते त्वहमिति.)

‘शेवटी मी आहे कोण?’ असे त्याने स्वतःला विचारावे आणि राजाला ‘योग्य ती आज्ञा करावी’ असे सांगावे, आणि जी आज्ञा होईल तिचे यथाशक्ती विनाविलंब पालन करावे.

He should ask himself, “Ultimately, who am I?” and should say to the king “May you order as necessary”. He should obey the order as per his capacity and without delay.

[228 - cp. K.N. V.22 , Variant - कोऽत्रेत्यहमिति for कोन्तेत्यहमिति, च for वा]

तेषां वृत्तमाह -

त्याने कसे वागावे ते सांगतो -

How he should behave is told -

उच्चैः प्रहसनं कासं ष्ठीवनं कुत्सनं तथा।

जृम्भणं गात्रभङ्गं च परी(र्व)स्फोटं वर्जयेत् ॥२२९॥

मोठ्याने हसणे नाही, खोकणे नाही, थुंकणे नाही, कुत्सित बोलणे नाही, जांभई नाही, अंगाला आळोखे-पिळोखे नाहीत, आणि सांधे मोडणे नाही (ह्याची दक्षता सेवकाने राजाच्या समोर असतांना घ्यावी.)

(Before the king) he (the servant) should refrain from laughing aloud, coughing, spitting, taunting, yawning, stretching one's limbs and breaking of joints.

[229 - cp. K.N. V.23, Variant - उच्चैः प्रकथनं हासं ष्ठीवनं कुत्सितं तथा। for उच्चैः प्रहसनं कासं ष्ठीवनं कुत्सनं तथा।

Variant - पर्वस्फोटं च for परी(र्व) स्फोटं]

प्रविश्य सानुरागस्य चित्तज्ञः स्याच्च संमतः।

समर्थयंश्च सत्पक्षं साधु भाषेत भाषिते ॥२३०॥

आपुलकीने प्रवेश करून, (राजाचे) चित्त ओळखून त्याला मान्य असेल असे वागून, चांगल्या बाजूचा आग्रह धरून, राजा बोलल्यावर त्याच्याशी सभ्य भाषेत बोलावे.

Entering with devotion (towards the king), knowing the intention and acting in a manner that would be approved (by the king), supporting the good side, he should speak well only when spoken to by the king.

[230 - cp. K.N. V.24, Variant - प्रविश्य चानुरागेण चित्तं चित्तज्ञसम्मतः। for प्रविश्य सानुरागस्य चित्तज्ञः स्याच्च संमतः।, Variant - तत्पक्षं for सत्पक्षं]

तन्नियोगेन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चितम्।
सुखप्रबन्धगोष्ठीषु विवादे वादिनां मतः ॥२३१॥

त्याच्या आज्ञेचे परिपालन करीत असतांना त्याच्या मनातला अभिप्राय जाणून बोलावे. त्याच्या सुखसोयीच्याबद्दल बोलत असतांना विवाद्य ठिकाणी (त्याच्या बाजूने) वादी म्हणून बोलावे.

While implementing the order, he should speak having understood the intention in the mind (of the king). While speaking about the happiness and facilities on occasion of debate he should speak as a proponent.

[231 - cp. K.N. V.25, Variant - वादे वा for विवादे]

विजानन्नपि न ब्रूयाद् भर्तुः क्षिप्तोत्तरं वचः।
प्रवीणोपि च मेधावी वर्जयेदभिमानिताम् ॥२३२॥

जाणत असला तरी, राजाला आक्षेप वाटेल असे बोलू नये. जरी तो बुद्धिमान् आणि हुशार असला तरी त्याबद्दल अभिमान दाखवणे टाळावे.

Though knowing he should not speak something objectionable to the king. Even though he is knowledgeable and intelligent he should avoid displaying pride about it.

[232 - cp. K.N. V.26, Variant - क्षिप्तोत्तरं for क्षिप्तोत्तरं]

यदप्युच्चैर्विजानीयान्नीचैस्तदपि कीर्तयेत्।
कर्मणां तस्य वैशिष्ट्यं कथयेद्विनयान्वितः ॥२३३॥

काम कितीही मोठे आहे असे तो जाणत असला तरी हळुवार भाषेत त्याने ते (राजाला) सांगावे. त्याने आपल्या कामगिरीची खासियत नम्रतापूर्वक सांगावी.

He should explain to the king in a mild manner about the things though he is aware of their importance. He should tell the specialty of his activities in a disciplined manner.

[233 - cp. K.N. V.27]

आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च।
अपृष्टोपि हिना(ता)न्वेषी ब्रूयात्कल्याणभाषितम् ॥२३४॥

संकटकाळी वाकड्या मार्गाने जाण्याची पाळी आली असता, करायच्या कार्याची वेळ टळली असली तरी त्याने (सेवकाने), राजाने त्याला विचारले नसले तरी, त्याच्या कल्याणाची इच्छा करणाऱ्या ह्या सेवकाने त्याचे कल्याण होईल असेच त्याच्याशी (राजाशी) बोलावे.

While going astray in calamity and of the time for performing the act has passed, he though not asked by the king, seeking benefit (for the king), should speak to him (the king) in manner that is beneficial.

[234 - cp. K.N. V.28, Variant - हितान्वेषी for हिना(ता)न्वेषी]

ये शूरा ये च विद्वांसो ये च सेवाविपश्चितः ।
ये(ते)षामेव विकाशिन्यो भोग्या नृपतिसंपदः ॥२३५॥

जे शूर आहेत, विद्वान् आहेत, सेवा जाणणारे तत्पर आहेत, अशांनाच राजाच्या ऐश्वर्याचा विकासकारक लाभ मिळतो.

Those who are brave, who are learned, who know and are inclined towards service, only those enjoy (the benefit) from the progressing wealth of the king.

[235 - cp. K.N. V.58, Variant - तेषामेव विकासिन्यो for य(ते)षामेव विकाशिन्यो]

अनुकूलं प्रियं तस्य वक्तव्यं जनसंसदि।
रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यदृतं भवेत् ॥२३६॥

राजाला अनुकूल आणि आवडते असे जे बोलणे असेल तेवढेच लोकांसमोर बोलावे. जे खरे असूनही कडू असते ते गुप्तपणे बोलावे.

He should speak in front of the people only that which is favourable and liked by the king. Whatever is true but not liked should be spoken only in secrecy.

[236 - cp. M.P. 216.3, Variant - तद्वितं for यदृतं]

अन्तःपुरधनाध्यक्षैर्वैरिदूतैः प्राकृतैः।
संसर्गे न ब्रजेत्प्राज्ञो विना पार्थिवशासनात् ॥२३७॥

राजाच्या जनानखान्याशी, कोषाध्यक्षाशी, शत्रूच्या दूताशी आणि ज्यांना दूर ठेवले आहे अशांशी, राजाच्या आज्ञेखेरीज शहाण्या (सेवकाने) संपर्क ठेवू नये.

The wise (servant) without the king's permission should not keep contact with the superintendent of the king's harem, treasurer, the messengers of the enemy and those that are made adversaries.

[237 - cp. M.P. 216.9, Variant - निराकृतैः for प्राकृतैः, संसर्गं न ब्रजेद्राजन् for संसर्गे न ब्रजेत्प्राज्ञो]

दुष्कृत्यं हि नरेन्द्रस्य न च संकीर्तयेत्क्वचित्।
वस्त्रमस्त्रमलंकारं राज्ञा ध(द)त्तं च धारयेत् ॥२३८॥

राजाने केलेली वाईट गोष्ट कधीही कोठेही सांगू नये. राजाने धारण केलेली (दिलेली) वस्त्रे, अस्त्रे आणि दागिने वापरावीत.

He should never speak anywhere about the ill deeds of the king. He should use those garments, weapons and ornaments that have been worn (given) by the king.

[238 - cp. M.P. 216.16, Variant - दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु संकीर्तयेत्क्वचित्। वस्त्रमस्त्रमलंकारं राज्ञा दत्तं तु धारयेत्॥ for दुष्कृत्यं हि नरेन्द्रस्य न च संकीर्तयेत्क्वचित्। वस्त्रमस्त्रमलंकारं राज्ञा ध(द)त्तं न धारयेत्॥]

शब्दलौल्यं च पैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा।
चापल्यं च परित्याज्यं नित्यं राज्ञोनुजीविभिः॥२३९॥

राजावरती अवलंबून असणाऱ्याने (सेवकवर्गाने) अघळ-पघळ बोलणे, निंदा करणे, नास्तिकपणा, क्षुद्रपणा आणि अतिचपळपणा नेहमीच टाळावा.

Always abstaining from talkativeness, slander, atheism, pettiness, and also fickleness should be done by those who make a living being dependent on the king.

[239 - cp. M.P. 216.23, Variant - शाठ्यं लौल्यं for शब्दलौल्यं]

इति सर्वसाधारणसेवकवृत्तिः। अथ सभासदाः -

सर्वसाधारण सेवकाने वागावे कसे हे सांगितले. आता राजाच्या राजसभेतील सभासद-

Thus has been told how a general servant should behave. Now the members of the assembly -

धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदाः ॥२४०॥

धर्मशास्त्र-अर्थशास्त्र ह्यामध्ये हुशार, उत्तम कुळातले, सत्यभाषी आणि शत्रू व मित्र ह्यांच्याबरोबर सारखेच असलेले असे राजाच्या राजसभेचे सदस्य असावेत.

Experts in *Dharmaśāstra* (science of judiciary) and *Arthaśāstra* (science of political administration and economics), belonging to a good family, speakers of truth, not partial to foes and friends such should be the members of the assembly of the king.

तस्मात्सभ्यः सभां गत्वा रागद्वेषविवर्जितः।

वचस्तथाविधं ब्रूयादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥२४१॥

म्हणूनच राजसभेच्या सदस्याने राजसभेत जाऊन राग-द्वेष टाळून, शब्द बोलावेत नाहीतर तो नरकात जाईल.

Therefore a member having gone to the assembly should speak words avoiding affection or hatred, else he will go to hell.

नीतिशास्त्रस्य स्पष्टार्थत्वात्तत्क्रमेभिनिवेशः कार्यः -

नीतिशास्त्राचा अर्थ स्पष्ट असल्यामुळे त्याच्या क्रमाबद्दल आग्रही असावे -

On account of the meaning of *Nītiśāstra* (science of conduct) being clear one should insist on the sequence of it -

मेधावी वक्पटुर्धीमाँल्लघुहस्तो जितेन्द्रियः।

शस्त्रशास्त्रपरिज्ञाता एष लेखक उच्यते ॥२४२॥

बुद्धिमान्, उत्तम वक्ता, वेगाने लिहिणारा, इंद्रियांवर जय मिळविलेला, शस्त्र आणि शास्त्र ह्यांचा जाणकार ह्यालाच लेखक (लेखनिक) म्हणतात.

a writer (scribe) who is intelligent, excellent orator, wise, who can write quickly, who has won over his senses and is a knower of weapons and sciences.

मन्त्रयेत्सहमन्त्रिभिरित्युक्तं तदेवाह -

मंत्रिगणाबरोबर मन्त्रणा करावी असे म्हटले; त्याबद्दल सांगतात -

Now is told about deliberating with the ministers; about that it is said -

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।

अरण्ये नि(निः)शलाके वा मन्त्रयेन्नाभिभावितः ॥२४३॥

पर्वताच्या टेकडीवर चढून किंवा राजवाड्यामध्ये एकांतात किंवा काटक्या नसलेल्या जंगलात (मंत्र्यांच्या) आहारी न जाता त्यांच्याशी मन्त्रणा करावी.

He (the king) should deliberate having climbed on top of a hill, or in the palace in secrecy, or in a forest which is devoid of thorny shrubs, and not being overpowered (by the minister).

[243 - cp. M.S. VII.147, Variant - निःशलाके for नि(निः)शलाके]

मध्यंदिनेर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।

चिन्तयेद्धर्मकामार्थान् साध्यं तैरेक एव वा ॥२४४॥

दुपारच्या वेळी किंवा रात्रीच्या पूर्वार्धात विश्रांती घेऊन, थकवा गेल्यानंतर, त्यांच्याशी अथवा एकट्यानेच धर्म, काम आणि अर्थ ह्याचे चिंतन करावे.

In the noon or in the first half of the night, after having rested and the fatigue gone, he (the king) should reflect with them or alone on *Dharma*, *Artha* and *Kāma*.

[244 - cp. M.S. VII.151, Variant - सार्ध for साध्यं]

कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ।

दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ॥२४५॥

कन्यादान, कुमारांचे रक्षण, राजदूतांना पाठविणे, उरलेली कामे ह्यासारखी सर्व कामगिरी,

Giving away of the daughters, protection of the princes and sending the messengers, such like works that remain to be done,

[245a - cp. M.S. VII.152b ; 245b - cp. M.S. VII.153a]

अन्तःपुरप्रचारं च प्रणीधीनां च चेष्टितम्।
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ॥२४६॥

जनानखान्यातील व्यवस्था, गुप्तहेरांची कामे, अशी सगळी आठ प्रकारची कामे आणि पंचवर्गातील कामे,
the arrangement in the harem, the activities of the spies, such eight works and
those of the group of five,

[246a - cp. M.S. VII.153b, Variant - प्रणिधीनां for प्रणीधीनां; 246b - cp. M.S. VII.154a]

अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ।
उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ॥२४७॥

मित्रता, शत्रुता, राजमंडलाचा योग्य प्रचार, आपल्याकडे येणारे व आपण करायचे कार्य आणि त्याकरिता
सर्व उपाय,

friendship, enmity, and employment of the arrondissement, the activities
coming and to be done and all the measures for them,

[247a - cp. M.S. VII.154b]

एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतात्मसिद्धये।
एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ॥२४८॥

ह्या तिघांच्या बाबतीत सर्व कर्तव्ये पार पाडण्याकरिता मंत्रिमंडळाबरोबर मन्त्रणा करून राजाने आत्मसिद्धीकरिता
प्रयत्न करावा.

having taken these three into consideration, the king should strive for
development of the self. In this manner about everything, he should deliberate
with the ministers.

चत्वारि राजा तु महाबलेन वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि(त्रि)बन्ध्यात्।
अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्यान्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥२४९॥

अडाणी लोकांबरोबर, वेळकाढू लोकांबरोबर, आळशी लोकांबरोबर आणि हेरांबरोबर बलिष्ठ राजाने
वाटाघाटी करू नयेत. राजाने ह्या चार गोष्टी टाळल्या पाहिजेत, आणि विद्वानांनीही, त्या होणार नाहीत असे
पाहिले पाहिजे.

It is said that these four things should be avoided by a strong king, the learned too should restrain them. (They are) one should not deliberate with those having little intellect, those procrastinating, the lazy and the spies.

इति। भारतेपि -

असे. भारतसुद्धा (सांगते) -

Thus. In the *Bhārata* also-

धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सविवगतिमति(?) सर्वदा चिन्तनीये
ज्ञेयं लोकानुवृत्तं वरवसूचनै(?)मण्डलं वीक्षणीयम्।
प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुकठिनरसौ योजनीयौ स्वकाले
आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणभुवि च परं सोपि नापेक्षणीयः ॥२५०॥

धर्माचा आधीच विचार करावा... ह्या दोन गोष्टींचा नेहमी विचार करावा, लोकांचे वागणे जाणून घ्यावे... मंडल पाहून घ्यावे (त्याचा विचार करावा), प्रेम आणि क्रोध झाकून ठेवावे आणि योग्य वेळेला मार्दव आणि काठिण्य ह्यांच्यासह त्यांची योजना करावी (प्रकट करावे). प्रयत्नपूर्वक स्वतःचे रक्षण करावे, रणभूमीमध्ये मात्र त्याचीही पर्वा करू नये.

[टीप - ह्या श्लोकात राजाने कसे वागावे ह्यासंबंधी सामान्य नियम आहेत, मात्र पहिल्या ओळीतील 'सविवगतिमति(?)' आणि दुसऱ्या ओळीतील 'वरवसूचनै(?)' हे शब्द स्पष्ट कळत नाहीत. तेथील पाठ अशुद्ध असावा. म्हणूनच तेथे प्रश्नचिन्हे घातलेली आहेत. ह्या श्लोकाच्या सुरवातीला हा श्लोक महाभारतातील आहे असे म्हटले आहे. परंतु तो श्लोक महाभारतात सापडत नाही.]

One should first think about *Dharma* ... these two things should always be thought over, understand the behaviour of people ... the *arrondissement* should be observed, affection and anger should be covered and they should be applied at the proper time with gentleness and harshness. One should protect oneself with effort, but in the battlefield one should not bother about it.

[Note - In this verse there are the general rules of conduct for a king. However, the words *savivagatimati(?)* in the first line and *varavasūcanai(?)* in the second line are unclear. The reading here seems corrupt. It is therefore that question marks are put after these words. Before the verse we come across the word *bhārata*. This indicates that this verse is from the *Mahābhārata*. But this verse is not found there.]

उक्तं च -

आणि म्हटले आहे -

And it is said -

केन वृत्तेन वृत्तज्ञो वर्तमानो महीपतिः ।
सुखेनाक्षो(?) न्सुखोदकर्तानिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥२५१॥

कोणती बरे वार्ता ऐकल्यावर सध्याचा राजा सहजपणे (?) तसेच भविष्यातले सुख इहलोकी आणि परलोकी मिळवेल ?

[टीप - पाठ अशुद्ध असल्यामुळे प्रश्नचिह्न वापरले आहे आणि संपूर्ण अर्थ करणे शक्य झाले नाही.]

By which news will the present king, the knower of news, easily obtain wealth (?) and future happiness here and in after death?

[Note - The question mark in the verse indicates that the text is corrupt and therefore the translation also is not complete.]

चरेध(द्ध)र्मानकटुको युञ्जन्नेहं न नास्तिकः।
आनृशंसश्चरेदर्थं चरेत्कालमनुद्धतः॥२५२॥

नास्तिक नसलेल्या (राजाने) कडूपणा न आणता, प्रेमळपणाने धर्माचे पालन करावे, कठोर न होता अर्थसंपादन करावे, उद्धटपणा न करता काळ घालवावा.

He (king) who is not an atheist should follow *Dharma* by applying love and not being harsh. Without being cruel he should engage (in the path for obtaining) *Artha*, he should spend the time being modest.

प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकल्थनः।
दाता नापात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्टुरः॥२५३॥

गोड बोलावे, कंजूष असू नये, शूर असावे, पण बढाईखोर नसावे, दाता व्हावे परंतु अपात्र स्थानी दानाचा वर्षाव करू नये, प्रौढपणा असावा पण निष्ठुर असू नये.

He should speak agreeably, he should not be a miser, he should be brave but should not be a braggart, he should be generous but not be a giver to the undeserving, he should be mature but not hard-hearted.

संदधीत न नाचार्यं विगृहीयान्न बन्धुभिः।
नाभक्तं जनयेच्चारं कुर्यात्कार्यमपीडनम् ॥२५४॥

आचार्यांशी संधान बांधावे, आप्तजनांशी भांडू नये. एकनिष्ठ नसणाऱ्याला हेर बनवू नये, लोकांना त्रास न देता काम करावे.

One should reconcile with the teacher, should not quarrel with the relatives, should not create a spy who is not devoted, should do the work without troubling (others).

अर्थं न वा सत्सु वदेद्गुणान्ब्रूयान्न चात्मनः।
आदद्यान्न च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥२५५॥

सज्जनांकडे आपल्या धनाची प्रौढी मारू नये, स्वतःच्या गुणाबद्दल बोलू नये, सज्जनांकडून काही घेऊ नये, वाईट लोकांना आश्रय देऊ नये.

One should not speak about (one's) wealth to the good people and should not speak about (one's) merits, should not take (anything) from the good people and should not take shelter from the bad.

नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् ।
विसृजेन्न स लुब्धेभ्यो विश्वसेन्नापकारिषु ॥२५६॥

नीट पारख केल्याखेरीज शिक्षा करू नये, गुप्त गोष्टी उघड करू नये, त्याने (राजाने) लोभींना देऊ नये, अपकार करणाऱ्यांवर कधी विश्वास ठेवू नये.

(A king) should not punish anyone without proper examination, should not expose the secret, should not release (anything) to the greedy, should not rely on the wrong-doers.

अनीषु गुप्तदारः स्याद्रौद्रः स्यादघृणी नृपः।
स्त्रियः सेवेत नात्यर्थमिष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥२५७॥

(टीप - 'अनीषु' हे 'अन्येषु' असे वाचावे.)

(Note - sic. अनीषु to be read as अन्येषु)

राजाने आपला जनानखाना लोकांपासून गुप्त ठेवावा, तो क्रोधी असावा पण क्रूर नसावा, स्त्रियांचा अतिरेकी उपभोग घेऊ नये, त्याला आवडते ते खावे पण बाधेल असा आहार करू नये.

He should keep his wives secret from others, he should be wrathful and not uncompassionate. He should not enjoy (the company of) women too much, he should consume what is agreeable (but) not what is not beneficial.

अस्तब्धः पूजयेदन्याङ्गुरुन्सेवेदमायया।
अर्चेद्देवानदम्भेन श्रियमिच्छेदकुत्सितम् ॥२५८॥

इतर गुरूंची सेवा उद्धटपणा बाजूला ठेवून, खोटेपणा न करता करावी; देवांची पूजा ढोंग न करता करावी आणि निंदा होणार नाही अशा संपदेची इच्छा करावी.

He should honour the other teachers and serve them without deception and without being proud, he should praise the gods without hypocrisy, he should desire welfare without being mean.

सेवेदप्रणयं हित्वा दक्षः स्यात्तत्त्वकालवित्।
सान्त्वयेन्न च मोघाय अनुगृह्णन्न च क्षपेत् ॥२५९॥

(टीप - 'क्षपेत्' हे 'क्षिपेत्' असे वाचावे.)

(Note - sic. क्षपेत् to be read as क्षिपेत्)

कठोरपणा सोडून, तत्त्वाच्या आणि कालाच्या बाबतीत सावध राहून सेवा करावी, खोटे / फुकटचे सांत्वन करू नये. दुसऱ्याकडून काहीतरी स्वीकारून नंतर त्याला दूर टाकू नये.

He should enjoy having abandoned non-compassion, being steadfast in truth and the knower of time, he should not be reconciling towards the useless, having accepted he should not throw away anyone.

प्रहरेन्न च विद्वत्सु न दहेन्न च शोषयेत् ॥२६०॥

विद्वान् लोकांवर प्रहार करू नये, त्यांना भडकवू नये आणि त्यांचे शोषण करू नये.

He should not strike, not burn and not injure the learned.

तथा च कामन्दकः -

तसेच कामन्दक (म्हणतो) -

Similarly Kāmandaka (says) -

निस्तम्भे निर्गवाक्षेच निर्भेदान्तरसंश्रये।
प्रासादोपर्यरण्ये च मन्त्रयेताविभावितः ॥२६१॥

[टीप - अर्थबोधासाठी 'निर्गवाक्षेच' हे 'निर्गवाक्षे च' असे वाचावे.]

[Note - The editors suggest निर्गवाक्षेच to be read as निर्गवाक्षे च, to make sense.]

(भावनांच्या) आहारी न जाता वाटाघाटी अशा जागी कराव्यात की ती जागा राजवाड्यात वरच्या मजल्यावर ज्याला खांब नाहीत, खिडक्या नाहीत आणि कोणालाही आत प्रवेश करता येणार नाही अशी असावी किंवा अरण्यातील असावी.

He should deliberate in a resort not having pillars, not having windows and not having possibility of disclosure, or at the top (floor) of the palace or in a forest, without being overwhelmed (with feelings).

[261 - cp. K.N. XII.47, Variant - निष्कुड्यान्तरसंश्रये for निर्भेदान्तरसंश्रये; प्रासादाग्रे ह्यरण्ये वा मन्त्रयेदविभावितः for प्रासादोपर्यरण्ये च मन्त्रयेताविभावितः]

नावर्तयेन्नहु(प्रभु?)मन्त्रं संरक्षेत्परितस्तु सन्।
अरक्ष्यमाणं मन्त्रं हि भिनत्त्यात्मपरम्परा ॥२६२॥

राजाने वाटाघाटीची पुनरावृत्ती करू नये, आजूबाजूला सुरक्षित आहे असे पहावे, ज्या मन्त्राचा गुप्तपणा राखला जात नाही त्याचे तात्पर्य नाहीसे होते.

He should not repeat the important secret, being (king) he should protect it from all sides, (for) a secret that is not protected breaks the series of itself.

[262a - cp. K.N. XII.44a, Variant - आवर्तयेन्मुहुर्मन्त्रं धारयेच्च प्रयत्नतः for नावर्तयेन्नहु(प्रभु?)मन्त्रं संरक्षेत्परितस्तु सन्; 262b - cp. K.N. XII.45b]

मदः प्रमादः कामस्तु सुप्तिः प्रलपितानि च ।
हन्ति मन्त्रं प्रविच्छि(च्छ)न्नाः कामिन्योवनिता(वमता)स्तथा ॥२६३॥

गर्व, बेसावधपणा, झोप, इच्छा, चूक, बडबड आणि गुप्त माणसे गुप्तता मारतात; तसेच मादक स्त्रिया (गुप्त गोष्ट गुप्त ठेवत नाहीत).

Arrogance, errors, desires, sleep, prattling and secret people kill (i.e. expose) the secret; similarly sexy women (expose the secret).

[263 - cp. K.N. XII.46, Variant - सुप्तप्रलपितानि च for सुप्तिः प्रलपितानि च; भिन्दन्ति मन्त्रं प्रच्छन्नाः कामिन्योऽवमतास्तथा for हन्ति मन्त्रं प्रविच्छि(च्छ)न्नाः कामिन्योवनिता(वमता)स्तथा]

द्वादशेति मनुः प्राह षोडशेति बृहस्पतिः ।
उशाना विंशतिरिति मन्त्रिणां मन्त्रमण्डलम् ॥२६४॥

मंत्रिमंडळात मनु बारा, बृहस्पति सोळा तर उशनस् वीस मंत्री असावेत असे सांगतात.

The circle of the counsel of ministers is told to be consisting of twelve by *Manu*, as sixteen by *Brhaspati*, and twenty by *Uśanas*.

[264 - cp. K.N. XII.48]

यथा समूह(संभव)मित्यन्ये तत्प्रविश्य यथाविधि।
मन्त्रयेताहितमनाः कार्यसिद्धिवि(वृ)द्धये ॥२६५॥

शक्यतेप्रमाणे इतरांना (मंत्र्यांना) समाविष्ट करून उत्तम कार्यसिद्धीसाठी मनापासून वाटाघाटी कराव्यात (असे अन्य धर्मवेत्ते सांगतात).

(Counsel of ministers may consist of) as many as possible according to the procedure of others (i.e. experts in *Dharmaśāstra*), they should deliberate with concentrated minds for the increase in the success of the purpose.

[265 - cp. K.N. XII.49, Variant - सम्भवमित्यन्ये for समूह(संभव)मित्यन्ये, कार्यं बुद्धिविवृद्धये for कार्यसिद्धिवि(वृ)द्धये]

अकप्यनेन (?) कार्याणि संप्रधार्य पुनः पुनः।
प्रावि(दि)शेत्स्वहितान्वेषी मतमेषां पृथक्पृथक् ॥२६६॥

(टीप - 'अकप्यनेन' हे 'अकल्प्यमानेन' असे वाचावे.)

(Note - sic. अकप्यनेन to be read as अकल्प्यमानेन)

(राजाने) त्यांच्या कामांचा पुन्हा पुन्हा विचार करून आणि वेगवेगळ्या मतांना जाणून आपल्याला हितकारक आदेश द्यावा.

Having considered again and again the works not considered by others, desiring one's own benefit and the opinions of those severally, he should order (the implementation).

[266 - cp. K.N. XII.50, Variant - एकैकेनापि for अकप्यनेन (?), प्रविचार्य for संप्रधार्य, प्रविशेत् for प्रावि(दि)शेत्]

महापक्षो यथाशास्त्रं दृष्टकर्मा हितः सुधीः।
यद्यद्यायान्ततारूढस्तत्तत्साधु समाचरेत् ॥२६७॥

शास्त्राच्या दृष्टीने सर्वात स्वीकार्य असा जो मोठा पक्ष(शास्त्राचा) असेल तर त्याप्रमाणे त्यात आपले कर्तव्य पाहणाऱ्या, कल्याणकारक आणि बुद्धिमान् अशा राजाने त्या त्या मताचा स्वीकार करून ते ते कार्य उत्तमपणे पार पाडावे.

Having taken into consideration the work according to the stronger view of science, its benefit and good understanding, he should accept those (views) and perform those (works) properly.

[267 - cp. K.N. XII.51, Variant - ब्रूयान् for यायान्]

नातीयात् कार्य(कालं) हि कृत्वा मन्त्रविनिश्चयम् ।
अतिक्रान्तं तु तं भूयो यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥२६८॥

एकदा वाटाघाटीनंतर निश्चित केलेले कार्य, काळ न ओलांडता पार पाडावे आणि वेळ ओलांडली गेली असेल तर पुन्हा योग आला असता, ते पार पाडावे.

Having deliberated and decided he should not transgress the time for that work. If the time has been transgressed he should complete it again as per the circumstances.

[268 - cp. K.N. XII.52, Variant - कार्यकालं for कार्य(कालं)]

न कार्यकालं मतिमानतिक्रामेत कर्हिचित्।
(कथं)चिदेव भवति कार्ये योगः सुदुर्लभः॥२६९॥

बुद्धिमान् (राजा) कार्याचा काळ केव्हाही घालवत नाही. कारण कार्याचा योग साधणे हे केव्हातरी घडून येते आणि असे कठीणच असते.

An intelligent (king) never transgresses the time of the work because it is difficult to obtain suitable circumstances and this happens rarely.

[269 - cp. K.N. XII.53, Variant - कदाचन for कर्हिचित्, कथञ्चिदेव for (कथं)चिदेव]

सतां मार्गेण मतिमान् काले कर्म समाचरेत्।
काले समाचरन् साधुरसव(कृ)त् फलमश्नुते ॥२७०॥

बुद्धिमान् (राजाने) सज्जनांच्या मार्गाने वेळच्या वेळी कार्यतत्परता राखावी. वेळच्या वेळी काम केले तर त्याला पुन्हा पुन्हा फळ मिळते.

The intelligent performs the act on time in the manner of the good. Having performed (the act) in time, the good enjoys its fruit repeatedly.

[270 - cp. K.N. XII.54, Variant - रसवत् for रसव(कृ)त्]

इति मन्त्रबलान्महीपतिर्महतो दुष्टभुजङ्गमानिव ।
विनयेन्नयमार्गमास्थितो वशमुद्योगसमन्वितो रिपून् ॥२७१॥

अशा प्रकारच्या मंत्रणेच्या सामर्थ्याने राजाने मोठ्या दुष्ट सापाप्रमाणे असलेल्या शत्रूंना न्याय्यमार्गाने भक्कम राहून, सतत उद्योगी राहून शिस्त लावावी.

The king, with the strength of the secret, being established in the path of justice and engaged in activity, should subdue the evil serpent like enemies and bring them under his control.

[271 - cp. K.N. XII.58]

ततश्च -

आणि त्यानंतर -

And after that -

कृतमन्त्रस्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणां मन्त्रसंमतम्।
यातव्याय प्रहिणुयाद्रूतं दूत्याभिमानिनम् ॥२७२॥

(टीप - 'प्रहिणुयादूतं' हे 'प्रहिणुयादूतं' असे वाचावे.)

(Note - sic. प्रहिणुयादूतं to be read as प्रहिणुयादूतं)

वाटाघाटीचे शास्त्र जाणणाऱ्या (राजाने) मंत्र्यांबरोबर वाटाघाटी करून मंत्र्यांना मान्य अशा, आपण दूत आहोत ह्याचा अभिमान असणाऱ्या दूताला ज्याच्यावर चाल करून जायचे आहे (अशा शत्रू)कडे पाठवावे.

The knower of secret (king) having made a secret agreement with the ministers, should send a messenger who is proud of being a messenger (to the enemy) (which is) to be attacked.

[272 - cp. K.N. XIII.1]

प्रगल्भः स्मृतिमान् वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निष्ठितः।
अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥२७३॥

उत्कृष्ट स्मरणशक्ती असलेला, बुद्धिमान्, वाक्पटू, शस्त्र आणि शास्त्र ह्या दोन्हीचा सखोल अभ्यासक, कार्याचा भरपूर अनुभव असलेला असाच राजाचा दूत होण्यास पात्र ठरतो.

A mature (person), having good memory, an orator, established in the art of warfare and the science, having work-experience, such a one deserves to become a messenger of the king.

[273 - cp. K.N. XIII.2]

स दूतः शासनाद्रच्छैद्रन्तव्यमुत्तरोत्तरम्।
स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणामिति चेति च चिन्तयन् ॥२७४॥

(टीप - 'गच्छैद्' हे 'गच्छेद्' असे वाचावे.)

(Note - sic. गच्छैद् to be read as गच्छेद्)

अशा दूताने (स्वतःच्या राजाच्या) आज्ञेवरून आपल्या कार्यक्षेत्राच्या ठिकाणी स्वतःचे राष्ट्र आणि परराष्ट्र ह्यांच्याबद्दलचा योग्य विचार करीत वरचेवर जात राहावे.

This messenger should go in accordance with the order (of the king), and should continue going again and again to his own country and the countries of others and should ponder upon it.

[274 - cp. K.N. XIII.4, Variant - भर्तुः for दूतः, स्ववाक्यपरवाक्यानामिति for स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणामिति]

नाविज्ञातः प(पु)रं शत्रोः प्रविशेच्च न संसदि।
कालमीक्षेत कार्यार्थ अनुज्ञातस्य(श्च) निष्पतेत् ॥२७५॥

(टीप - 'कार्यार्थ' हे 'कार्यार्थ' असे वाचावे.)

(Note - sic. कार्यार्थ to be read as कार्यार्थ)

त्याने शत्रूची पूर्ण माहिती घेतल्याखेरीज (त्याच्या) नगरात किंवा राजसभेत प्रवेश करू नये. कार्यसिद्धीसाठी (आवश्यक असेल तर) वाट पहावी आणि परवानगी मिळताच चाल करावी.

He should not enter the city or the assembly of the enemy uninformed. Being ordered, he should depart, (after) having considered the time and the purpose of the act.

[275 - cp. K.N. XIII.6, Variant - पुरं for प(पु)रं, प्रविशेन्न च for प्रविशेच्च न, अनुज्ञातश्च for अनुज्ञातस्य(श्च)]

सारवत्तां च राष्ट्रं यदुष्कृतिं गुप्तमेव च।
छिद्रं शत्रोर्विजानीयात्कोशमित्रबलानि च ॥२७६॥

(राजदूताने) शत्रूच्या राष्ट्राचे मर्म, त्याची दुष्कृत्ये, छुपी कृत्ये, त्याची छिद्रांसारखी असलेली कमतरता, त्याचा खजिना, त्याचे सखे-सोबती आणि त्याचे सेनाबल हे सर्व उत्तम समजून घ्यावे.

He should learn about the weakness of the enemy, his treasury, his enemies and his armies and also his strength, his bad deeds and his secret, and his weakness.

दूतकारणमाह कामन्दकः -

दूत कशासाठी हे कामन्दक सांगतो -

Kāmandaka tells about the purpose of messenger -

पृच्छ्यमानोपि न ब्रूयात्स्वस्वामिप्रकृतिच्युतम्।
ब्रूयात्प्रसृतया वाचा सर्वं वेद भवानिति ॥२७७॥

राजाकडून स्वभावतः एखादी चूक घडली असेल तर त्याने त्याबद्दल विचारले तर त्याने (दूताने) काही बोलू नये आणि सहज सांगून टाकावे “आपण सर्व जाणताच”.

He should not speak even when being asked about the natural faults of his own master. He should talk with extensive speech, “You know everything, your Lordship.”

[277 - cp. K.N. XIII.11, Variant - वध्यमानोपि for पृच्छ्यमानोपि, प्रश्रितया for प्रसृतया]

कुलेन नाम्ना स्तोत्रेण कर्मणा च महीयसा ॥
कुर्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि ॥२७८॥

दूताने कुळपरंपरा, नावलौकिक, कीर्ती आणि श्रेष्ठ कर्म ह्या प्रकारे दोन्ही पक्षांची चार प्रकारे भलावण करावी.
He should praise both the parties in a fourfold manner with their family, name, eulogy and great works.

[278 - cp. K.N. XIII.12, Variant - द्रव्येण for स्तोत्रेण, गरीयसा for महीयसा]

तपस्वी व्यसनोपेतः स्वचरैः सह संवसेत् ॥२७९॥

आणि आपल्या दूतांबरोबर संकटकाळीसुद्धा तपस्व्याप्रमाणे एकत्र राहावे.

On encountering danger, he should stay like a mendicant with his accomplices.

[279 - cp. K.N. XIII.14b, Variant - तपस्विव्यसनोपेतैः स्वचारैः सह सम्पतेत् for तपस्वी व्यसनोपेतः स्वचरैः सह संवसेत्]

दूतकर्माह कामन्दकः -

दूतांचे कर्तव्य कामन्दक सांगतो -

Kāmandaka tells about the work of a messenger -

तिष्ठन्वार्ताविशेषान्वै भर्तुः सर्वा निवेदयेत्।
रिपोः शत्रुपरिच्छेदसुहृद्वन्धुविभेदनम् ॥२८०॥

भक्कमपणे दक्ष राहून (राजदूताने) आपल्या राजाला सर्व शत्रूविषयक वार्ता सांगाव्यात - शत्रूची फाटाफूट, त्याचे मित्र, नातलग ह्यांच्यातील तंटेबखेडे,

Being appointed indeed, the master should be informed about all the special news about the enemy's split in the enemy and quarrel in the allies and relatives,

[280a - cp. K.N. XIII.22b, Variant - विशेषार्थी for विशेषान्वै, भर्त्रे for भर्तुः, सर्व for सर्वा; 280b - cp. K.N. XIII.23a, शत्रुपरिच्छेदः सुहृद्वन्धुविभेदनम् for शत्रुपरिच्छेदसुहृद्वन्धुविभेदनम्]

दुर्गकोशबलज्ञानं हृद्यपक्षोपसंग्रहः ।
राज्यान्तरगतानां च आत्मसंस्कारणं तथा ॥२८१॥

त्याचे किल्ले, खजिना, सैन्य ह्यांची सर्व माहिती, त्याच्या सन्मित्रांचा संग्रह, राज्यातल्या अंतर्गत घडामोडी तसेच त्याचा स्वतःवर होणारा परिणाम,

the information of the forts, treasury and army, the coming together of the allies, those who have gone to another state and also its effects on oneself (i.e. the kingdom of the master),

युद्धाय सारभूज्ञानं दूतकर्मैति कथ्यते।
दूतेनैव वरेक(नरेन्द्र)स्तु कुर्वीतारिविकर्षणम्।
सपक्षे च विजानीयात्परदूतविचेष्टितम् ॥२८२॥

युद्धासाठी आवश्यक असे त्याच्या (शत्रूच्या) बळाचे आणि त्याच्या स्वामित्वाखालील भूखंडाचे ज्ञान असणे, हे राजदूताचे आवश्यक कार्य मानले जाते. आपल्या दूताकडूनच राजाने शत्रूला आपल्याकडे खेचून घ्यावे आणि शत्रूच्या दूतांच्या हालचाली तसेच स्वतःच्या दूतांच्या हालचाली जाणून घ्याव्यात.

the (collection of) essential information for the sake of war is said to be the work of a messenger. The king, with his messenger, attracts his enemy. He should know through his accomplices the activities of the enemy messengers.

[282a - cp. K.N. XIII.24b, Variant - युद्धापसारभूज्ञानं दूतकर्मैति कीर्तितम् for युद्धाय सारभूज्ञानं दूतकर्मैति कथ्यते; 282b - cp. K.N. XIII.25a, Variant - दूतेनैव नरेन्द्रस्तु कुर्यादरिविमर्शनम् for दूतेनैव वरेक(नरेन्द्र)स्तु कुर्वीतारिविकर्षणम्; 282c - cp. K.N. XIII.25b, Variant - स्वपक्षे for सपक्षे]

इति दूतकर्म। दूतान्संप्रेष्य किं कुर्यादित्याह -

हे दूताचे कार्य. दूतांना पाठवून काय करावयाचे ते सांगतो -

Thus is the work of a messenger. What is to be done, having sent the messenger is explained -

विश्रम्भी नित्ययुक्तोपि निगूढाकारचेष्टितः ।
प्रियाण्येवाभिभाषेत यत्कार्यं कार्यमेव तत् ॥२८३॥

अतिशय विश्वास ज्याच्याबद्दल वाटेल अशा, कायमची नेमणूक असलेल्या, अतिशय गुप्त कारवाया करणाऱ्या (अशा राजदूताने) नित्य गोडच बोलावे आणि जे काम निश्चित करायचे तेच करावे.

Being reliable, constantly employed, also involved in acts of secrecy, always a sweet talker, (he does) the work to be done.

[283 - cp. K.N. IX.66, Variant - विस्त्रम्भे for विश्रम्भी, नित्यमुद्युक्तो for नित्ययुक्तोपि]

यदा मन्येत मतिमान् हृष्टं पुष्टं स्वकं बलम्।
परस्य विपरीतं च तदा विग्रहमाचरेत् ॥२८४॥

जेव्हा आपले सैन्यबळ खुशीत आणि समर्थ आहे असे बुद्धिमान् (राजाला) वाटेल, आणि शत्रूविरुद्ध उत्तम लढा सिद्ध होणार असेल तेव्हाच युद्ध करावे.

When an intelligent (king) considers his own army happy and nourished and that of his enemy as the opposite only then should a fight be picked.

[284 - cp. K.N. X.27 ; M.S. VII.171, Variant - भावेन for मतिमान्, बलं स्वकम् for स्वकं बलम्, यायाद्रिपुं प्रति for विग्रहमाचरेत्]

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयम् ।
यदैतन्नियतं भावि तदा विग्रहमाचरेत् ॥२८५॥

युद्धाची तीन फळे - भूखंड, मित्रसंपदा आणि सोने-नाणे ही नक्कीच जेव्हा मिळणार असतील तेव्हाच युद्ध करावे.

The fruits of war are three viz. land, ally and gold. When these are sure to happen only then should a war be picked.

[285 - c p. K.N. X.31]

आगतं विग्रहं विद्वानुपायैः प्रशमं नयेत् ।
विजयस्य ह्यनित्यत्वाद्रभसेन न संपतेत् ॥२८६॥

चालून आलेले युद्ध शहाण्या (राजाने) अन्य उपायांनी शांत करावे. विजयाची खात्री नसेल तेव्हा घाईने चाल करून जाऊ नये.

A learned (king) should lead to pacification the approaching war. On account of impermanence of victory one should not rush (forward) with violence.

[286 - cp. K.N. X.34]

समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षन्नभ्रंशिनीं श्रियम्।
आश्रयेद्वैतसीं वृत्तिं न भौजङ्गीं कथंचन ॥२८७॥

बलिष्ठाने जर आक्रमण केले असेल तर आपल्याला सोडून न जाणारी (राज्य)लक्ष्मी मिळावी ह्यासाठी

वेताप्रमाणे (लवचिक) वृत्तीने राहावे, (फणा काढलेल्या) सापाप्रमाणे (ताठ) वागू नये.

If one has been attacked by a strong (enemy) who is desirous of steady wealth then one should resort to the (flexible) nature of a cane and never to that of a (stiff) serpent (with a raised hood).

[287 - cp. K.N. X.35, Variant - समाक्रान्तो for समाकन्तो, श्रयेत for आश्रयेद्, कदाचन for कथंचन]

क्रमाद्वैतसवृत्तिश्च सा(प्रा)प्नोति विपुलां श्रियम्।
भुजङ्गवृत्तिराप्नोति वधमेव तु केवलम् ॥२८८॥

क्रमाक्रमाने सतत वेताप्रमाणे (लवचिक) राहिल्यामुळे त्याला भरपूर संपत्ती मिळते, पण (फणा काढलेल्या) सापाप्रमाणे (ताठ) राहिला तर त्याचा वध होतो/तो ठार होतो.

Gradually resorting to the (flexible) nature of a cane he obtains plenty of wealth. Resorting to the (stiff) nature of a serpent (with a raised hood) he only obtains death.

[288 - cp. K.N. X.36, Variant - क्रमाद् वेतसवृत्तिः सन् प्राप्नोति महतीं श्रियम् for क्रमाद्वैतसवृत्तिश्च सा(प्रा)प्नोति विपुलां श्रियम्]

काले प्राप्ते तु मतिमानुत्तिष्ठेत्क्रूरसर्पवत् ॥२८९॥

परंतु तशीच वेळ आली तर बुद्धिमान् (शासकाने) क्रूर सापाप्रमाणे (फणा उगारून) वागावे.

But if the time comes the intelligent (king) should behave like a cruel serpent (with a raised hood).

[289 - cp. K.N. X.39a]

प्रसादवृत्त्या हितलोकवृत्तया प्रविश्य शत्रोर्हृदयं निरन्तरम्।
नयाग्रहस्तेन हि काललुच्छिते प्रसह्य कुर्वीत कचग्रहां श्रियम् ॥२९०॥

(टीप - 'लुच्छिते' हे 'लुञ्छिते' असे वाचावे.)

(Note - sic. लुच्छिते to be read as लुञ्छिते)

प्रसन्नतेने लोककल्याणासाठी शत्रूच्या हृदयात कायम प्रवेश करून, न्याय्यमागनि हात पुढे करून काळालाच उखडल्याप्रमाणे सहन करून, यशःश्रीला जणू केसांनी खेचून (आपलीशी) करावी.

Being pleasant, with the benevolent behaviour towards the people, always having entered the heart of the enemy, with the hand extended in a judicious manner, having plucked the time, being bearable, he should determine the victory having (forcefully) pulled the hair as it were.

[290 - cp. K.N. X.40, Variant - कालमास्थितः for काललुच्छिते, श्रियः for श्रियम्]

कुलोद्गतं सत्यमुदारविक्रमं स्थिरं कृतज्ञं धृतिमन्तमूर्जितम्।
अतीव दातारमुपेतवत्सलं सुदुःप्रसादं(धं) प्रवदन्ति विद्विषम् ॥२९१॥

उत्तम कुळात जन्मलेला, सत्यवादी, उदार असे शौर्य असलेला, स्थिरबुद्धीचा, कृतज्ञ स्वभावाचा, बुद्धिमान, उत्साही, मोठा दानशूर, दयावान, प्रसन्न करायला कठीण असे शत्रूबद्दल बोलले जाते.

It is spoken about the enemy as being born in a good family, truthful, who has generous courage, stable, mindful of former favour, intelligent, energetic, extremely generous, endowed with maternal affection and difficult to make happy.

[291 - cp. K.N. X.41, Variant - कृतज्ञं धृतिमन्तमूर्जितम् for स्थिरं कृतज्ञं मतिमन्तमूर्जितम्, सुदुष्प्रसाधं for सुदुःप्रसादं(धं)]

असत्यता निष्ठुरताकृतज्ञता भयं प्रमादोलसता विषादिता ।
वृथाभिमानो ह्यतिदीर्घसूत्रता तथाङ्गनाक्षादि विनाशनं स्त्रि(श्रि) यः ॥२९२॥

खोटेपणा, निष्ठुरता, कृतज्ञ नसणे, घाबरटपणा, दुर्लक्ष, आळस, विषण्णता, खोटा अभिमान, अती लांबण लावणे आणि स्त्रियांचे आणि द्यूताचे (व्यसन असणे) ह्या (सर्वांमुळे) लक्ष्मीचा विनाश होतो.

As also falsehood, cruelty, not mindful of former favour, fear, negligence, laziness, dejection, false pride, procrastination and (being engaged in) women, dice, etc. cause destruction of the wealth.

[292 - cp. K.N. X.42, Variant - वृथाभिमानोऽपि च दीर्घसूत्रता for वृथाभिमानो ह्यतिदीर्घसूत्रता, श्रियः for स्त्रि(श्रि) यः]

इति स्म दोषान्वितमाशु विद्विषं त्रिशक्तियुक्तो विजिगीषया ब्रजेत्
अतोऽन्यथा साधुजनस्य संमतः करोति विद्वानुपघातमात्मनः ॥२९३॥

अशा दोषांनी वेढलेल्या शत्रूवर मोठ्या विजयाच्या इच्छेने तिन्ही बळे वापरून (राजाने) चाल करून जाये, नाहीतर सज्जनांना मान्य असलेला विद्वान् असलेला (असाही राजा) स्वतःचा घात करून घेतो.

(टीप - त्रिशक्ति : घोडदळ, पायदळ आणि तोफखाना हे तीन सैन्याचे विभाग)

An enemy encircled in these faults can be destroyed quickly, with the employment of the three strengths and with a desire to win. Else even an intelligent (king) who is acceptable to the learned destroys himself.

(Note - *Trishakti* : The three parts of the army: cavalry, infantry and artillery.)

[293 - cp. K.N. X.43]

समन्वितो राज्यपदोन्निनीपया चारेक्षणैर्वीक्षितमण्डलाक्ष(श)यः।

इमं नृपो विग्रहमार्गमास्थितः स्थितोद्यमः संप्रयतेत सिद्धये ॥२९४॥

राज्यपदाच्या भरभराटीची सतत इच्छा ठेवून, सगळ्या राज्यपरिसराचा पसारा हेरांच्या डोळ्यांनी टिपून, शत्रूवर चाल करून जाण्याच्या मार्गावर असलेल्या अशा राजाने सतत उद्यमशील राहून (विक्रम) सिद्धीसाठी सतत प्रयत्नशील असावे.

Engrossed in the uplifting of the position of a king, having the eyes all around seeing with the eyes of the spies, this king who stands on the path of conflict should remain industrious, striving eagerly for the success.

[294- cp. K.N. X.44, Variant - चारेक्षणैर्वीक्षितमण्डलक्रियः for चारेक्षणैर्वीक्षितमण्डलाक्ष(श)यः]

इति कामन्दकात्। विग्रहकाले विग्रहप्रसङ्गः(?)।

असे कामन्दकातून घेतलेले आहे. शत्रूवर चाल करून जाण्याची योग्य वेळ आणि युद्धाचा प्रसंग -

Thus from *Kāmandaka*. The time for the conflict and the occasion for the conflict -

धीमानुत्साहसंपन्नः प्रभुशया समन्वितः।

श्रियः स्यात्परमं पात्रमपामिव महार्णवः ॥२९५॥

पाण्यासाठी जणू महासागरच सर्वात मोठा साठा असावा (असा राजा) बुद्धिमान, अतिशय उत्साही, प्रभुशक्तीने भरलेला, ओतप्रोत कोष असलेला असतो.

(A king) being intelligent, extremely adventurous, endowed with tremendous strength and wealth will deserve wealth just as the ocean which is a large container of water.

[295 - cp. K.N. XIV.4, Variant - धीमानुत्साहसम्पन्नोऽध्यवसायसमन्वितः। भाजनं परमं श्रीणामपामिव महार्णवः॥
for धीमानुत्साहसम्पन्नः प्रभुशया समन्वितः। श्रियः स्यात्परमं पात्रमपामिव महार्णवः॥]

नलिनीवाम्बुसंपत्त्या बुद्ध्या श्रीः परिपाल्यते।
उत्साहव्यवसायाभ्यां विस्तारमुपनीयते ॥२९६॥

ज्याप्रमाणे जलसंपदा कमलिनीला मोठ्या चाणाक्षपणाने सांभाळते त्याप्रमाणे (आदर्श राजाची) बुद्धी लक्ष्मीला उत्तम सांभाळते. उत्साहाने आणि उद्यमशीलतेने त्याच्याकडून (राजाकडून) राजश्रीचा विस्तार केला जातो.

Just as the wealth of water nurtures the lotus similarly the (royal) wealth is nurtured by the wise (king). It is lead towards expansion by energy and industriousness.

[296 - cp. K.N. XIV.5, Variant - उत्थानाध्यवसायाभ्यां for उत्साहव्यवसायाभ्यां]

लक्ष्मीरुत्साहसंपन्नाद्बुद्धिशुद्धं प्रसर्पतः।
नापैति कायाच्छायेव विस्तारं सोपगच्छति ॥२९७॥

(टीप - 'लक्ष्मीरुत्साहसंपन्नाद्बुद्धिशुद्धं' हे 'लक्ष्मीरुत्साहसंपन्नाद्बुद्धिशुद्धं' असे वाचावे.)

(Note - sic. लक्ष्मीरुत्साहसंपन्नाद्बुद्धिशुद्धं to be read as लक्ष्मीरुत्साहसंपन्नाद्बुद्धिशुद्धं)

ज्याप्रमाणे आपल्या शरीराची पडणारी छाया आपल्याला सोडून जात नाही पण वाढत जाते, तशीच राजलक्ष्मी उत्साहाने संपन्न अशा शुद्धबुद्धीच्या राजाला सोडून तर जात नाहीच परंतु पसरत जाते.

The wealth endowed with energy expands of the one who has pure intellect and does not go away, just as the shadow of the body expands and does not leave.

[297 - cp. K.N. XIV.6, Variant - चोपगच्छति for सोपगच्छति]

वीतव्यसनमग्रस्तं(श्रान्तं) महोत्साहं महामतिम्।
प्रविशन्ति सदा लक्ष्म्यः सरित्पतिमिवापगाः ॥२९८॥

जशा सर्व नद्या सदैव महासागरात प्रवेश करतात तसेच सर्व प्रकारच्या वैभवशाली, निर्व्यसनी, कधीही न दमणान्या, महान् उत्साही, अतिशय बुद्धिमान् अशा राजाकडे सदैव प्रवेश करतात.

Wealths always enter him whose calamities are tired and gone, is full of great energy and great intellect just as the rivers enter the ocean.

[298 - cp. K.N. XIV.7, Variant - वीतव्यसनमश्रान्तं for वीतव्यसनमग्रस्तं(श्रान्तं), महालक्ष्म्यः for सदा लक्ष्म्यः]

सत्त्वबुद्ध्युपपन्नेपि व्यसनग्रस्तमानसः।
स्त्रीभिः षण्ढ इव श्रीभिरलसः परिभूयते ॥२९९॥

सात्त्विक बुद्धीचा असूनही सतत अनेक संकटांनी वेढलेल्या आळशी माणसाचा (राजलक्ष्मीसह) सर्व संपदा अपमान करतात, जशा स्त्रिया नपुंसकाचा अपमान करतात.

Though endowed with good intellect if the mind is clouded with difficulties a lazy man is insulted by the wealths, just as a eunuch by women.

[299 - cp. K.N. XIV.8, Variant - सत्त्वबुद्ध्युपपन्नोऽपि for सत्त्वबुद्ध्युपपन्नेपि, श्रीभिः for स्त्रीभिः, स्त्रीभिरलसः for श्रीभिरलसः]

उत्थानेनैधयेत्सत्त्वमिन्धनेनेव पावकम्।
श्रेयो हि सततोत्थायी दुर्बलोपि समश्नुते ॥३००॥

अग्रीला इंधन (जळण) देऊन जसे आपण वाढवतो त्याप्रमाणे राजाने सतत जागरित राहून आपला पराक्रम (सत्त्व) वाढवत राहावे. सतत जागरित असलेला पण दुर्बळ असला तरी तो उद्दिष्ट गाठतो.

Just as the fire is quickly roused by (providing) fuel, similarly, one should increase one's valour with alertness. Though weak, an alert (person) always accomplishes (the goal).

[300 - cp. K.N. XIV.9, Variant - श्रियो for श्रेयो]

व्यवसायं सदैवान्यैर्न हि क्लीबवदाचरेत्।
वसेच्छ्रियं सदोत्थायी सैंहीं वृत्तिं सदा प्रभुः ॥३०१॥

आपण षण्ढ असल्यासारखे कोणाशीही कधीही व्यवहार करू नये. सदैव उत्साहशील आणि सिंहासारखी वृत्ती धारण करून सतत भक्कमपणाने राजाने भरभराटीचे जीवन जगावे.

Always, he should never be like a eunuch in conduct with others. He should always live being firm and energetic (being) always powerful like the nature of a lion.

[301a - cp. K.N. XIV.10b, Variant - सदैवेच्छेत्रहि for सदैवान्यैर्न हि; 301b - cp. K.N. XIV.11a, Variant - वशे श्रियं for वसेच्छ्रियं, समाश्रितः for सदा प्रभुः]

प्रयत्नप्रेर्यमाणेन महता चित्तहस्तिना ।

रूढवैरिद्रुमोत्खातमकृत्वेह कुतः सुखम् ॥३०२॥

सतत प्रयत्नांपासून प्रेरणा घेत, हत्तीसारखे मोठे चित्त ठेवून, खोल रुतून बसलेल्या वृक्षाप्रमाणे असलेल्या शत्रूला समूळ उपटले नाही तर त्याला (राजाला) ह्या जगात सुख कुठले ?

Being inspired by efforts with the mind great like the elephant having uprooted the firmly rooted enemy-like trees, where else is there happiness (for the king)?

[302 - cp. K.N. XIV.13]

हेलाकृष्ण(ष्ट)तडित्कान्तिखांशुपरिपिअरैः।

श्रीमत्करिकराकारैराहियन्ते भुजैः श्रियः॥३०३॥

सहजपणे लखलखणाऱ्या विजेच्या तांबूसपणाने चमकणाऱ्या तलवारीच्या तेजाने आणि राजाच्या हत्तीच्या सोंडेप्रमाणे (तडाखेबाज) असणाऱ्या बाहूंच्या (बलाने) राजश्री खेचून आणली जाते.

The wealth is dragged by arms which are tawny all over on account of the rays of the sword drawn easily with the brilliance of lightning, and which are of the shape of the trunk of the splendid elephant.

[303 - cp. K.N. XIV.14, Variant- हेलाकृष्टस्फुरतीक्ष्ण for हेलाकृष्ण(ष्ट)तडित्कान्ति]

उच्चैरुच्चैस्तरापिच्छन्पदान्यायच्छते महान्।

नीचा नीचैस्तरां यान्ति निपातभयशङ्कया ॥३०४॥

उंचात उंच जाण्याची इच्छा असणारा महान् (राजा) वरवरच्या पायऱ्या चढत जातो. (आणि उलट) नीच मंडळी अधःपात होणाऱ्या भयाच्या शंकेनेच खोल खड्यातच (खाली) जातात.

The great desirous of high and higher position obtain (it). The lowly go lower with a doubt of the fear of downfall.

[304 - cp. K.N. XIV.15, Variant - उच्चैरुच्चैस्तरामिच्छन् पदान्यायच्छते for उच्चैरुच्चैस्तरामिच्छन्दान्यायच्छते, नीचो for नीचा, याति for यान्ति]

प्रमाणाभ्यधिकस्यापि महः समधितिष्ठतः ।
पदं तु धत्ते शिरसि केसरी मत्तदन्तिनः ।
गतभीर्भीतिजननं वपुर्भोगीव दर्शयेत् ॥३०५॥

प्रमाणापेक्षासुद्धा अधिक मोठेपणा (प्रचंड कायेमुळे) ज्याचा सिद्ध आहे अशा मदोन्मत्त हत्तीच्या मस्तकावर सिंह पाय ठेवतो, तसेच (राज्याचा) उपभोग घेणाऱ्या निर्भय (राजा)प्रमाणे (राजाने) आपला धाक दाखवावा. राजाने निर्भयपणे सापाप्रमाणे भीतिदायक शरीर दाखवावे.

A lion places his foot on the head of an intoxicated elephant which is established as being more than great by all scales. He should present (himself) bodily as fearless, fear generating, as does a serpent.

[305a - cp. K.N. XIV.16a, Variant - महत् सत्त्वमधिष्ठितः for महः समधिष्ठितः; 305b - cp. K.N. XIV.16b, Variant - करोत्येव पदं मूर्ध्नि केसरी मत्तहस्तिनः for पदं तु धत्ते शिरसि केसरी मत्तदन्तिनः, 305c - cp. K.N. XIV.17a, Variant - भोगं भोगीव for वपुर्भोगीव]

अथ स्वामिविषये पूर्वोक्तामात्यादिकर्माण्याह -

आता राजाबद्दल पूर्वी सांगितलेली अमात्याची कर्तव्ये सांगतात -

Now it has been told previously about the king. The duties of the minister and others are told -

स्वाम्यादिमित्रपर्यन्तं प्राकृतं मण्डलं हि यत्।
तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि व्यसनं च यथाक्रमम् ॥३०६॥

राजापासून राजाच्या मित्रपरिवारापर्यंत जे त्याचे स्वतःचे मंडळ असते त्याबद्दल काय करावे आणि काय अडचणी असतात ते क्रमाने सांगतो.

The king and others up to the friends, this is the usual council (of the king). We will explain the duties and hurdles for that in due succession.

[306 - cp. K.N. XIV.22]

तत्र अमात्यकर्माण्याह -

तिथे अमात्यांची कर्तव्ये सांगतो -

There the duties of a minister are told -

आयव्ययौ दण्डनीतिरमात्यप्रतिषेधनम्।
व्यसनस्य प्रतीकारो राज्ञि राज्याभिषेचनम्(रक्षणम्) ॥३०७॥

राज्याचा जमा-खर्च, राजाची राजनीती, (इतर) अमात्यांवर नियंत्रण, संकटाला तोंड देणे आणि राजाचा राज्याभिषेक करून त्याचे रक्षण,

Income and expenditure, administration of justice, controlling the other ministers, defending against calamity in the kingdom and the coronation of the king.

[307a - cp. K.N. XIV.23b, Variant - दण्डनीतिरमित्रप्रतिषेधनम् for दण्डनीतिरमात्यप्रतिषेधनम्; 307b - cp. K.N. XIV.24a, Variant - राजराज्याभिरक्षणम् for राज्ञि राज्याभिषेचनम्(रक्षणम्)]

इत्यमात्यस्य कर्मेदं हन्ति तद्व्यसनान्वितः।
अमात्यैर्व्यसनोपेतैर्हियमाणो महीपतिः।
अशक्त एवोत्पतितुं छिन्नपक्ष इवाण्डजः॥३०८॥

(टीप - 'छिन्नपक्ष' हे 'छिन्नपक्ष' असे वाचावे.)

(Note - sic. छिन्नपक्ष to be read as छिन्नपक्ष)

ही सर्व अमात्याची कामे (अमात्य) जर संकटात सापडला तर तो ह्याचा (कर्माचा) घात करतो. संकटग्रस्त अमात्यांनी वेढलेला, ओढला जाणारा राजा पंख तोडलेल्या पक्ष्याप्रमाणे उडायला असमर्थ होतो.

Thus is the duty of the minister, if he is caught in a calamity (himself) he kills this (duty). The king is being dragged by the minister being caught in a calamity; (he is) like a bird whose wing has been cut and is unable to fly.

[308a - cp. K.N. XIV.24b ; 308b - cp. K.N. XIV.25a, Variant - हि भूपतिः for महीपतिः ; 308c - cp. K.N. XIV.25b]

अमात्यकर्माण्याह -

अमात्याची कामे सांगतो -

The duties of a minister are told -

हिरण्यं धान्यवस्त्राणि वाहनानि तथैव च।
तथान्ये द्रव्यनिचयाः (प्रजातः संभवन्ति हि) ॥३०९॥

(प्रजेकडून) सोने, विविध प्रकारची धान्ये, वस्त्रे, वाहने इत्यादी तसेच द्रव्याचा साठा मिळण्याची शक्यता असते (तशी मिळवावीत).

Gold, grains, clothes and also vehicles, as also other collection of materials arise from the subjects. (They are to me obtained from the subjects.)

[309 - cp. K.N. XIV.26, Variant - हिरण्यवस्त्रधान्यादि वाहनादि for हिरण्यं धान्यवस्त्राणि वाहनानि, तथान्ये द्रव्यनिचया. प्रजातः संभवन्ति हि for तथान्ये द्रव्यनिचयः (प्रजातः संभवन्ति हि)]

स्थैर्यं परोपजापश्च दुर्गसंस्कार एव च।
सेतुबन्धो वणिक्कर्म प्रजामित्रपरिग्रहः।
धर्मकामार्थसिद्धिश्च कोशादेतत्प्रवर्तते ॥३१०॥

राज्याला भक्कमपणा, परक्यांची फितुरी, किल्ल्यांची देखभाल, पूल उभारणे, व्यापारी कार्य, प्रजेला मित्राप्रमाणे जवळ करणे आणि धर्म, काम आणि अर्थ (ह्या तीन पुरुषार्थांची) साधना ही सर्व राजाच्या कोशातूनच चालते.

Bringing firmness, (controlling) the rebellion from the enemy and maintenance of the fort, building bridges, commercial activity, enclosing the subjects and friends (for their protection), accomplishment of the *Dharma*, *Kāma* and *Artha* (the three *puruṣārthas*) is undertaken from the treasury.

[310a - cp. K.N. XIV.31b ; 310b - cp. K.N. XIV.32a ; 310c - cp. K.N. XIV.32b]

अन्वीक्षणं च विद्यानां स्ववर्णाश्रमरक्षणम्।
ग्रहणं शास्त्रशस्त्राणां युद्धमार्गेषु शिक्षणम् ॥३११॥

विद्यांचा सखोल व्यासंग, आपापल्या वर्ण आणि आश्रमांचे रक्षण, शस्त्रांचे आणि शास्त्रांचे ग्रहण आणि युद्धासाठी त्यांचे शिक्षण,

Inquiry into the sciences, protection of one's own *varṇa* and *āśrama*, grasping the science of weaponry and also acquiring knowledge of the path of war,

[311 - cp. K.N. XIV.41, Variant - सद्वर्णाश्रमरक्षणम् for स्ववर्णाश्रमरक्षणम्, युद्धमार्गेषु शिक्षणम् for युद्धमार्गेषु शिक्षणम्]

व्यायामः शास्त्रविज्ञानं कर्मणां लक्षणानि च।
गजाश्वरथपृष्ठेषु यथावत्संप्रवर्तनम् ॥३१२॥

व्यायाम, शास्त्रांचे विशेष ज्ञान, कर्माची लक्षणे, आणि हत्ती, घोडा आणि रथ ह्यांच्या पाठीवर आरूढ होऊन योग्य ती चाल करून जाणे,

physical exercise, special knowledge of the sciences, the characteristics of activities, going forth being seated on the back of elephant, horse and (in) the chariot,

[312 - cp. K.N. XIV.42, Variant - शस्त्रविज्ञानं वर्मणां for शास्त्रविज्ञानं कर्मणां]

नियुद्धकोशलं माया परिचित्तप्रवेदनम्।
धूर्ततासाधुयुक्तेषु सदसद्वृत्तदर्शनम् ॥३१३॥

(टीप - 'कोशलं' हे 'कौशलं' असे वाचावे.)

(Note - sic. कोशलं to be read as कौशलं)

मल्लविद्येत कौशल्य, मतिभ्रम, दुसऱ्याचे अंतरंग जाणून घेणे, धूर्तपणा, आपल्याशी सज्जनपणे वागणाऱ्याचा खरे-खोटेपण पाहून घेणे,

expertise in wrestling, cheating, understanding the mind of the other (enemy), cunningness in connection with the evil (people), observation of the behaviour of the good and the evil (and doing accordingly),

[313 - cp. K.N. XIV.43, Variant - धूर्तताशाठ्ययुक्तेषु सत्सु सद्वृत्तदर्शनम् for धूर्ततासाधुयुक्तेषु सदसद्वृत्तदर्शनम्]

मन्त्रोद्योगोनुमन्त्रित्वं तद्रक्षा स्वास्थ्यमेव च।
उपेक्षा सामदानं च भेदो दण्डश्च साधनम् ॥३१४॥

वाटाघाटी प्रसंगी योग्य ती पावले टाकणे, त्यांचे रक्षण करणे, स्वास्थ्य सांभाळणे, उपेक्षायोग्य गोष्टींची उपेक्षा करणे, साम, दान, भेद, दंड ह्या साधनांचा (त्या त्या प्रसंगानुसार वापर करणे).

to consult in accordance with the execution of the consultation, its protection as also (the protection of) health, disregarding (those worthy of disregard), and (the application of) the devices like *sāma*, *dāna* and also *bheda* and *daṇḍa*. (*Sāma* : Conciliation, *Dāna* : Donation, *Bheda* : Division, *Daṇḍa* : Punishment.)

[314 - K.N. XIV.44, Variant - मन्त्रोद्योगोऽनुमन्त्रित्वं तद्रक्षा तात्स्थ्यमेव च for मन्त्रोद्योगोनुमन्त्रित्वं तद्रक्षा स्वास्थ्यमेव च]

प्रशस्ताध्यक्षसेनानीमन्त्र्यमात्यपुरोधसाम्।
सम्यक्प्रचारविज्ञानं दुष्टानां चावरोधनम्।
गतागतपरिज्ञानं दूतसंप्रेषणानि च ॥३१५॥

उत्तम शासनाध्यक्ष, सेनापती, मंत्री, अमात्य आणि पुरोहित ह्यांच्या हालचालींवर योग्य लक्ष ठेवून दुष्ट असतील त्यांचा बंदोबस्त करणे, आल्या-गेल्याची चोख माहिती असणे, आवश्यक त्या ठिकाणी दूत पाठवणे,

A good chief administrator, he is the knower of all the activities of the army chief, minister, chief minister and the family priest, he is the obstruction of the bad people, he knows well who have gone and come, he is the sender of spies,

[315a - cp. K.N. XIV.45a, Variant - प्रशास्तृसूत for प्रशस्ताध्यक्ष; 315b - cp. K.N. XIV.45b, Variant - चावरोपणम् for चावरोधनम् ; 315c - cp. K.N. XIV.46a]

धर्मासने प्रतिष्ठानं राज्यकण्टकशोधनम्।
अकार्यप्रतिषेधश्च कार्याणां च प्रवर्तनम् ॥३१६॥

धर्मासनावर स्थिर राहणे, राज्यातील काट्याप्रमाणे (बोचक) शोधून काढणे, दुष्कर्त्यांचा वेळीच निषेध, सत्कार्यांना उत्तेजन,

being established on the seat of *Dharma*, searching the thorns in the state, prohibiting that which should not be done and propagating that which should be done,

[316a - cp. K.N. XIV.47b, Variant - धर्मासनप्रतिष्ठानं for धर्मासने प्रतिष्ठानं; 316b - cp. K.N. XIV.52a]

अदण्ड्यतामदण्ड्यानां दण्ड्यानां चापि दण्डनम् ।
उपकार्योपकारित्वमिति वृत्तं महीपतेः ॥३१७॥

राजाचे वर्तन नेहमी असे असावे की त्याने निरपराध्यांना शिक्षा करू नये, अपराध्यांना शिक्षा केल्याशिवाय राहू नये आणि उपकार करण्यास पात्र असणाऱ्यावर उपकार करावे.

not punishing those who do not deserve punishment and also punishing those worthy of punishment, benefit those that deserve benefit this is (should be) the behaviour of a king.

[317a - cp. K.N. XIV.53a ; 317b - cp. K.N. XIV.58b]

एतत्सर्वममात्यादि राजामात्यपुरःसरः।
नयत्युन्नतिमुद्युक्तो व्यसनी क्षयमेव तु ॥३१८॥

सर्व मंत्री आणि अमात्य राजापुढे असतांना ; (तो) उद्योगशील असल्यास, उन्नती मिळवतो पण व्यसनी असल्यास नाश पावतो.

A king, who has his chief minister and all these ministers in front of him, being industrious goes towards progress but being addicted to vices goes to destruction.

[318 - cp. K.N. XIV.59, Variant - राजा नयपुरस्सरः for राजामात्यपुरःसरः]

तस्मिन्धर्मार्थयोर्व्यग्र(ग्रे) तथा चास्वस्थचेतसि।
सर्वमेतदशेषेण मन्त्री संधातुमर्हति ॥३१९॥

तो (राजा) धर्म आणि अर्थ ह्या दोन पुरुषार्थात मग्न असतांना तसेच त्याचे मन अस्वस्थ असतांना मंत्र्याने हे सर्व (राज्यकारभार) पूर्णपणे जोडले पाहिजे.

When he (the king) who is engrossed in *Dharma* and *Artha* and also when he is with an uneasy mind, the minister deserves to unite all this (state-administration) without leaving behind anything.

[319 - cp. K.N. XIV.60, Variant - तस्मिन् धर्मार्थयोर्व्यग्रे तथैवास्वस्थचेतसि for तस्मिन्धर्मार्थयोर्व्यग्र(ग्रे) तथा चास्वस्थचेतसि, सर्वमेतद्विशेषेण मन्त्री संनेतुमर्हति for सर्वमेतदशेषेण मन्त्री संधातुमर्हति]

मन्त्रिव्यसनोपक्रमाद्राजादीनां व्यसनान्याह -

मंत्र्यांची संकटे सांगून आता राजा इत्यादींची संकटे सांगतो -

After narrating the calamities of ministers now the calamities of a king, etc. are told -

वाग्दण्डयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च ।
पानं स्त्री मृगया द्यूतं व्यसनानि महीपतेः ॥३२०॥

वाणीतील आणि शिक्षा करण्यातील कठोरपणा, आर्थिक दुर्व्यवहार, मद्यपान, स्त्री(संग), शिकार आणि जुगार ही राजाची (व्यसनरूपी) संकटे आहेत.

Harshness of speech and punishment and financial impurity, also drinking (alcohol), womanising, hunting, gambling are the addictive vices of a king.

[320 - cp. K.N. XIV.61]

मन्त्रिव्यसनम् -

मंत्र्यांचे संकट -

The calamity of ministers -

आलस्यं स्तब्धता दर्पः प्रमादोनुपकारिता।
इति पूर्वोक्तदिष्टं च सचिवव्यसनं स्मृतम् ॥३२१॥

आळस, गप्प रहाणे, गर्व, निष्काळजीपणा, मदत न करणे अशी पूर्वीच सांगितलेली सचिवाची संकटे मानली जातात.

Laziness, rigidity, pride, negligence, not being helpful, thus aforementioned are accepted to be the calamity of a counsellor.

[321 - cp. K.N. XIV.62, Variant - प्रमादो वैरकारिता for प्रमादोनुपकारिता, पूर्वोपदिष्टश्च for पूर्वोक्तदिष्टं च]

राष्ट्रव्यसनम् -

देशावरील संकट -

Calamity of a state -

अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकादयः।
स्वचक्रकृतदण्डश्च परचक्राणि तस्कराः ॥३२२॥

खूप पाऊस पडणे, पाऊसच न पडणे, टोळधाड, उंदरांसारख्यांचा सुळसुळाट, स्वतःच्याच सेनेने केलेली बंडाळी, शत्रूचे आक्रमण, दरोडेखोरी,

Too much rainfall and no rainfall at all, (attacks from) locust, rats and others, the punishment meted by the circle of one's own (king) and the circles of enemy (kings), robbery,

[322 - cp. K.N. XIV.63, Variant - अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभादयः। असत्करश्च दण्डश्च परचक्राणि तस्कराः॥ for अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकादयः। स्वचक्रकृतदण्डश्च परचक्राणि तस्कराः॥]

राजानीकप्रियोत्सर्गो मरकव्याधिपीडनम्।
पशूनां मर(णं) रोगो राष्ट्रव्यसनमुच्यते ॥३२३॥

राजाच्या सेनेने आणि प्रियजनांनी सोडून जाणे, महामारीसारख्या रोगांची पीडा, पशूंचे रोगराईमुळे मरण ही सर्व देशाची संकटे मानली जातात.

abandonment by the king's army and by his beloved people, trouble due to the diseases in epidemic, the death of animals due to disease are called the calamity of a state.

[323 - cp. K.N. XIV.64, Variant - व्यसनं for मर(णं)]

अथ कोशव्यसनम् -

आता (राज)खजिन्यावरील संकट -

Now the calamity of the (royal) treasury -

व्ययीकृतः परिक्षिप्तो भक्षितोऽसंचितस्तथा।
मूषितो दूरसंस्थश्च कोशव्यसनमुच्यते ॥३२४॥

(टीप - 'मूषितो' हे 'मुषितो' असे वाचावे.)

(Note - sic. मूषितो to be read as मुषितो)

बेफाट उधळपट्टीचा खर्च, खाबूगिरी, बचत न करणे, तसेच चोरीमारी, वेळेला पैसे हातात नसणे ही राजखजिन्यावरील संकटे आहेत.

Overlaid by too much expenditure, too much enjoyment, and also no saving, theft, (the king) being in the distance, are called the calamity of the treasury.

[324 - cp. K.N. XIV.66]

अथ दुर्गव्यसनम् -

आता किल्ल्यावरील संकट -

Now the calamity of the fort -

विशीर्णपर्णप्राकारपरिखाम्बुविशुष्कता ।
क्षीणघासेन्धनानीह दुर्गव्यसनमुच्यते ॥३२५॥

ढासळलेले तटाचे बुरुज, (तटाभोवतीचे) पाणी आटल्याने कोरडे पडलेले खंदक, साफ संपलेला दाणा-वैरणीचा साठा आणि जळणाचा लाकूडफाटा ही सगळी किल्ल्यावरती ओढवलेली संकटे मानली जातात.

Broken and fallen ramparts, the moats dried up of water, diminished fodder and fuel these are called the calamity of a fort.

[325 - cp. K.N. XIV.65, Variant - विशीर्णयन्त्रप्राकारपरिखात्त्वमशस्त्रता for विशीर्णपर्णप्राकारपरिखाम्बुविशुष्कता, क्षीणघासेन्धनात्तत्वं for क्षीणघासेन्धनानीह]

अथ बलव्यसनम् -

आता सैन्यावरील संकट -

Now calamity of an army -

उपरुद्धं परिक्षिप्तममानितविमानितम् ।
आहतं व्याधितं श्रान्तं दूरयातं नवागतम् ॥३२६॥

अडकवून अटकाव केलेले, उधळलेले, अपमानामुळे विमनस्क झालेले, हल्ला केलेले, आजारी पडलेले, थकलेले, दूर गेलेले, नव्यानेच आलेले,

Blockaded, scattered, humiliated, disrespected, beaten, diseased, tired, gone afar, new entrants,

[326 - cp. K.N. XIV.67, Variant - परिक्षिप्तो विमानितममानीतम् for परिक्षिप्तममानितविमानितम्]

परिक्षीणं प्रतिहतं प्रहताग्रजवं तथा ।
आशानिर्वेदभूयिष्ठमहतप्राप्तमेव च ॥३२७॥

रोडावलेले, ठोकून काढलेले, वेगवान् चाल अडवलेले, तसेच आशा-आकांक्षांचा चुराडा झालेले, न ठोकताच मिळालेले (आणि म्हणूनच बेफिकीर झालेले), आणि

withered, beaten and also beaten swiftly from the front, complete disgust for the aspirations and obtaining without having beaten,

[327 - cp. K.N. XIV.68, Variant - आशानिर्वेदभूमिष्ठमनृतप्राप्तमेव for आशानिर्वेदभूयिष्ठमहतप्राप्तमेव]

विच्छिन्नविविधासारं शून्यमूलं तथैव च ।
दुःपाणिग्राहमन्धं च बलव्यसनमुच्यते ॥३२८॥

वेगवेगळ्या हल्ल्यांमुळे मोडतोड झालेले, त्याचप्रमाणे निराधार झालेले, दुःखानेच माघार घ्यायला लावलेले आणि आंधळ्यासारखे झालेले; ही सारी सैन्यावरील संकटे सांगितली जातात.

differently battered and sapless, and also devoid of basis, caused to retreat badly and blinded, are called the calamity of the army.

[328a - cp. K.N. XIV.71a, Variant - विच्छिन्नविविधासारं for विच्छिन्नविविधासारं; 328b - K.N. XIV.72a]

व्यसन्यधोधो व्रजति तस्मात्तत्परिवर्जयेत्।
हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकास्तथा।
इति पञ्चविधं दैवं व्यसनं मानुषं परम् ॥३२९॥

जाळपोळ, पाणी, रोगराई, दुष्काळ, तसेच महामारीसारखे साथीचे रोग ही सर्व पाच प्रकारचे दैवी संकट ओढवलेले असतात त्याहून तीव्र ते मानवी संकट. संकटग्रस्ताचा अधःपात होतो त्यामुळे ते टाळावे.

Conflagration, flood, disease, famine and also plague, all these are the five-fold divine calamity, other than these are human (calamity). One in calamity goes to downfall, therefore it should be avoided.

[329a - cp. K.N. XIV.19b, Variant - व्यसत्यधो वा for व्यसन्यधोधो; 329b - cp. K.N. XIV.20a, Variant - मरकस्तथा for मरकास्तथा; 329c - cp. K.N. XIV.20b]

दैवं पुरुषकारेण शया च प्रशमं नयेत्।
उत्थायित्वेन नीत्या च मानुषं कार्यतत्त्ववित् ॥३३०॥

जागरूकतेने, नीतिमत्तेने आणि सामर्थ्याने दैवी संकट प्रयत्नाने शांत करावे. ज्याला क्रियेचे सार उमगले आहे अशाने मानवी (संकट शांत करावे).

With alertness, right conduct and by power, the divine calamity be pacified. The human (calamity be pacified) by one who knows the essence of the activity.

[330 - cp. K.N. XIV.21, Variant - शान्त्या वा for शया च, नीत्या वा for नीत्या च]

कोशव्यसनस्य पूर्वोपक्रमात् तद्व्यसने किं भवतीत्याह कामन्दकः -

खजिन्यावरील संकटाबद्दल आधीच विचारात घेतले पाहिजे. त्यामुळे ह्या संकटात काय घडते ते कामन्दक सांगतो -

The thought about the calamity on the treasury should be considered first. *Kāmandaka* tells what all happens because of that calamity -

कोशमूलो हि राजेति प्रवादः सार्वलौकिकः ।
एतत्सर्वं जहातीह कोशव्यसनवान्नृपः ॥३३१॥

“(भक्कम) खजिना असलेलाच राजा म्हणवतो” ही म्हण सर्व लोकांत मान्य आहे. तेव्हा खजिन्यावरील संकटात सापडलेला राजा हे सर्व इथेच सोडून देतो.

The saying “the treasury is the root of king(ship)” is known in all the world. A king afflicted by the calamity of treasury leaves all this here itself.

[331 - cp. K.N. XIV.33, Variant - जहात्याशु for जहातीह]

क्षीणं बलं वर्धयति स्वतो गृह्णाति च प्रजाः ।
कोशवान्पृथिवीपालः परैरप्युपजीव्यते ॥३३२॥

खजिना, क्षीण सैन्यालाही वाढवतो, (खजिन्यामुळे राजा) आपल्या प्रजेला आपलेसे करून घेतो. जेव्हा खजिना भक्कम असतो तेव्हा इतरसुद्धा त्या (राजा)वर अवलंबून असतात.

A king who has a treasury, (even) his weak army increases his strength and holds his subjects as his own. Also others depend on him.

[332 - cp. K.N. XIV.34]

मित्रामित्रहिरण्यानां भूमीनां(च) प्रसारणम् ।
दूरकार्याशुकारित्वं लब्धस्य परिपालनम् ॥३३३॥

मित्र, शत्रू, सोने-नाणे, स्थावर मालमत्ता वाढतात; दूरवर असलेली कामेसुद्धा झपाट्याने करवून घेतली जातात; जे मिळाले त्याचे रक्षण होते;

Expansion of friends, enemies, gold and wealth, quickly getting the distant works done, protecting what has been obtained;

[333 - cp. K.N. XIV.35, Variant - भूमीनाश्च प्रसाधम् for भूमीनां (च) प्रसारणम्]

कोशादेतत्प्रभवति याति तद्व्यसने क्षयम् ॥३३४॥

हे सगळे खजिन्यामुळेच घडते पण जर कोशच संकटात सापडला तर राजाचा नाश ओढवतो.

this can be possible because of this treasury, but goes to destruction in its calamity.

[334 - cp. K.N. XIV.36b]

पूर्वोक्तव्यसनमध्ये अमात्यव्यसनं गुरुतरमित्याह -

पूर्वी सांगितलेल्या संकटात अमात्यामुळे ओढवलेले संकट हे सर्वात मोठे असे सांगतो आहे -

In the aforementioned calamities, the calamity of the minister is the greatest is told -

अमात्याद्याः प्रकृतयो भिन्नं तद्राष्ट्रमुच्यते ।

अशेषराज्यव्यसनात्पार्थिवव्यसनं गुरु ।

तस्मादमात्यव्यसनौप्यते ... (?) ॥३३५॥

अमात्य इत्यादि राज्याची अंगे ही निराळी राष्ट्रेच आहेत आणि इतर राज्यावरील संकटांपेक्षा मानवी संकट हे मोठे मानले जाते. म्हणून अमात्याकडून ओढवलेले संकट (?).

The minister and others are called the different limbs of the state. Among the numerous calamities of the state, the calamity (of the king) is the greatest. Therefore the calamity of a minister... (?).

[335a - cp. K.N. XV.1a, Variant - मित्रान्ता राज्यमुच्यते for भिन्नं तद्राष्ट्रमुच्यते; 335b - cp. K.N. XV.1b]

चतुर्विधं व्यसनं परित्यज्य स्वयमेव राज्यं कुर्यात् -

चार प्रकारचे संकट टाळून राजाने स्वतः राज्य करावे -

Having abandoned the four-fold calamity he (king) should himself rule (the state) -

राज्ञो व्यसनिराज्यस्य व्यवसायो हि न क्षमः।

न राज्यव्यसनायेह समग्रं राज्यमूर्जितम् ॥३३६॥

संकटग्रस्त राज्याच्या राजाला आपला उद्योग करणेच अशक्य होते. आणि संपूर्ण भरभराट असलेले राज्य हे संकट ओढवून घेण्यासाठी नाही.

A king is not capable of conducting business in a state that is afflicted with calamity. There is no (place for) calamity in a completely thriving state.

[336 - cp. K.N. XV.2, Variant - राजा त्वव्यसनी राज्यव्यसनापोहनक्षमः। न राज्यव्यसनापोहसमर्थं राज्यमूर्जितम्॥ for राज्ञो व्यसनिराज्यस्य व्यवसायो हि न क्षमः। न राज्यव्यसनायेह समग्रं राज्यमूर्जितम्॥]

अथामात्यव्यसनतः कोशानां दण्डमित्रयोः।

व्यसनेभ्यः समुन्नेता राजा यः स त्रिवर्गभाक् ॥३३७॥

ह्यानंतर अमात्याच्या संकटातून (आपला) खजिना, शासन आणि मित्र ह्यांना संकटमुक्त करणारा राजा धर्मार्थकाम हे तीनही (पुरुषार्थ) मिळवितो.

Then a king gets his share in the three (aims) (*puruṣārthas* viz. *Dharma, Artha, Kāma*) when he leads away (the state) from the calamities of minister, of treasury, of punishment and of friends.

[337 - cp. K.N. XV.3, Variant - आत्मामात्यप्रजादुर्गकोशानां दण्डमित्रयोः for अथामात्यव्यसनतः कोशानां दण्डमित्रयोः]

तान्येव व्यसनान्याह -

हीच संकटे सांगतो (ती अशी) -

Those calamities are told (as follows) -

वाग्दण्डयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च ।
पानं व्यसनतत्त्वज्ञैश्चतुर्विधमुदाहृतम् ॥३३८॥

वाणीतील आणि शिक्षेतील कठोरपणा, आर्थिक गडबड-घोटाळे, मद्यपान - ही चार प्रकारची संकटे तत्त्व जाणणान्यांनी सांगितली आहेत.

Harshness in speech and punishment, financial corruption and alcoholism - these are the four calamities as enumerated by the knowers of the essence of calamities.

[338a - cp. K.N. XV.7a ; 338b - cp. K.N. XV.8b, Variant - व्यसनं व्यसनार्थज्ञैश्चतुर्विधमुदाहृतम् for पानं व्यसनतत्त्वज्ञैश्चतुर्विधमुदाहृतम्]

तत्र वाक्पारुष्यम् -

त्यापैकी (राजाचे)कठोर बोलणे -

There harshness in speech -

वाक्पारुष्यं परं लोके उद्बोजकमनर्थकम् ।
न कुर्यात्प्रियया वाचा प्रकुर्याजगदात्मसात् ॥३३९॥

राजाच्या वाणीतील कठोरता लोकांच्या मनात मोठा उद्बोग करणारी ठरते, म्हणून त्याने तसे करू नये. गोड बोलून जग आपलेसे करावे.

He (the king) should not make too much harsh speech which leads to agitation and worthlessness among people. He should make endearing speech to make the world one's own.

[339 - cp. K.N. XV.9, Variant - लोक उद्वोजनमनर्थकम् for लोके उद्वोजकमनर्थकम्, न कुर्याद् विप्रियां वाचं प्रकुर्याज्जनमात्मसात् for न कुर्यात्प्रियया वाचा प्रकुर्याज्जगदात्मसात्]

अकस्मादेव यः कोपादक्षिणं बहु भाषते।
तस्मादुद्विजते लोकः सस्फुलिङ्गादिवानलात् ॥३४०॥

(टीप - 'कोपादक्षिणं' हे 'कोपादक्षिणं' असे वाचावे.)

(Note - *sic*. कोपादक्षिणं to be read as कोपादक्षिणं)

एकाकी जो रागाच्या भरात खूपच तडकून बोलतो त्यामुळे जणू ठिणग्यांनी युक्त अग्नीमुळे जसे (होते), तसे लोक उद्विग्न होतात.

When he suddenly speaks with a lot of anger then (because of it) the people become agitated on account of fire with sparks, as it were.

[340 - cp. K.N. XV.10, Variant - कोपात् परुषं for कोपादक्षिणं]

हृदये वागसिस्तीक्ष्णो मर्म च्छिन्दन्पतन्मुहुः।
तेजस्विनो दीपयति स दीप्तौ याति वैरिताम् ॥३४१॥

आतला आवाज तलवारीसारखा तीक्ष्ण असेल तर तो वरचेवर मर्मच्छेद करत जातो. तो (आवाज) तेजस्वी लोकांना भडकवतो आणि त्या भडकण्यातून शत्रुत्वाला पोचवतो.

The words in the heart are sharp like a sword which tearing the vitals falls slowly. The fiery one lightens up the lamp that goes to enmity.

[341 - cp. K.N. XV.11, Variant - मर्मच्छिन्निपतन्मुहुः for मर्म च्छिन्दन्पतन्मुहुः, तेजस्विनं for मर्म तेजस्विनो, दीप्तौ for दीप्तौ]

नोद्वोजयेज्जगद्वाचा रूक्षवाचाप्रियोभवेत्।
प्रायेण प्रियकृत्कर्मा कृपणोपि हि सेव्यते ॥३४२॥

(राजाने आपल्या) वाणीने जगाला उद्धिग्न करू नये. रूक्ष वाणी त्याला नावडता बनवेल. बहुधा आवडते काम करणारा कंजूष असला तरी त्याची सेवा घडते.

The speech should not agitate the world. Rough language shall be disliked. Generally one serves a person who does good things even if he is a miser.

[342 - cp. K.N. XV.12, Variant - रूक्षया प्रियवाग् भवेत् for रूक्षवाचाप्रियोभवेत्, प्रियवाक्कर्मा for प्रियकृत्कर्मा]

अथ दण्डपारुष्यम् -

आता शिक्षेतील कठोरपणा -

Now harshness in punishment -

असिद्धसाधनं सद्भिः शासनं दण्डमुच्यते ।
तद्युयैव नयेदण्ड्ये युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥३४३॥

सज्जनांनी न घडणाऱ्या गोष्टी घडविल्या तर अशा शासनाला दंड म्हटले जाते. म्हणून चलाखीनेच योग्य शिक्षा करावी. अशा योग्य दंड करणाऱ्या (राजाची) प्रशंसा केली जाते.

Accomplishing that which cannot be accomplished by the good people, that punishment is called *Danḍa*. Therefore those worthy of punishment should be led with skill. A (king who metes) proper punishment is praised.

[343 - cp. K.N. XV.13, Variant - दण्ड उच्यते for दण्डमुच्यते, तं युयैव for तद्युयैव, नयेदण्डं for नयेदण्ड्ये]

उद्धोजयति भूतानि दण्डपारुष्यवानृपः।
भूतान्युद्धोज्यमानानि द्विषतां यन्ति संश्रयम् ॥३४४॥

(टीप - 'यन्ति' हे 'यान्ति' असे वाचावे.)

(Note - *sic*. यन्ति to be read as यान्ति)

ज्याच्या शिक्षेत कठोरपणा आहे असा राजा, लोकांत (स्वतःबद्दल) उद्धोग निर्माण करतो. जे लोकांमध्ये उद्धोग निर्माण करतात ते द्वेष करणाऱ्यांच्या आश्रयाला जातात.

A king who punishes harshly, agitates the subjects. The subjects that are caused to be agitated seek refuge with the enemy.

[344 - cp. K.N. XV.14]

आश्रिताश्चैव लोकेन विवृद्धिं यन्ति विद्विषः।
विवृद्धाश्च विनाशाय तस्मान्नोद्विजते प्रजाः॥३४५॥

(टीप - 'यन्ति' हे 'यान्ति' असे वाचावे.)

(Note - sic. यन्ति to be read as यान्ति)

(राजाचे) शत्रू लोकांनी आश्रय दिल्यामुळे वाढतात, आणि ते वाढले तर आपला नाश करतात, म्हणून चांगला राजा प्रजेचा उद्वेग ओढवून घेत नाही.

The enemies go to enlargement with the shelter from the people. On being enlarged for destruction the subjects are agitated.

[345 - cp. K.N. XV.15, Variant - समृद्धिं for विवृद्धिं, समृद्धाश्च for विवृद्धाश्च, तस्मान्नोद्वोजयेत् for तस्मान्नोद्विजते]

महत्स्वप्यपराधेषु दण्डं प्राणान्तिकं त्यजेत् ।
ऋते राज्यापहारात्तु युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥३४६॥

फार मोठे अपराध असले तरी प्राणान्त शिक्षा टाळावी. परंतु राज्यालाच धोका निर्माण होणार असेल तर ते सोडून एरवी योग्य दंड करणारा (राजा) स्तुत्य ठरतो.

The punishment of ending life should be avoided even in the greatest of crimes, except in the case of taking away of the kingdom. A king meting proper (justified) punishment is praised.

[346 - cp. K.N. XV.17, Variant - तत्र दण्डः for युक्तदण्डः]

अथार्थदूषणमाह -

आता आर्थिक दोष सांगतो -

Now the financial corruption is explained -

दूष्यस्य दूषणार्थं च परित्यागो महीयसः।
अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते ॥३४७॥

अपराध्याच्या अपराधासाठी मोठ्या कोषाचा त्याग ह्याला नीतितत्त्वज्ञ लोक अर्थदूषण असे म्हणतात.

Greatest abandonment of the wealth for the sake of the corruption of the corrupt is called financial corruption by the knowers of the essence of political wisdom.

[347 - cp. K.N. XV.18, Variant - हि for च]

तदाकस्मात्समाविष्टः कोपेनातिबलीयसा।
नित्यमात्महिताकाङ्क्षी न कुर्यादर्थदूषणम् ॥३४८॥

म्हणून एकाएकी, अतिशय रागाच्या भरात, क्रोधाच्या आहारी गेलेल्या राजाने, स्वतःच्याच हितरक्षणासाठी आर्थिक संकटे ओढवून घेऊ नये.

Therefore, suddenly possessed with the extreme strength and anger, a person who is always desirous of personal benefit should not commit financial corruption.

[348 - cp. K.N. XV.19, Variant - तदकस्मात् समाविष्टः for तदाकस्मात्समाविष्टः]

अथ मृगयाव्यसनम् -

आता शिकारीमधील अडथळे -

Now the difficulties in hunting -

याने क्षोभो यानपातो यानाभिहरणं तथा ।
क्षुत्पिपासाश्रमायासः शीतवातोष्णपीडनम् ॥३४९॥

(वाहनाने शिकारीला निघाला असतांना) यानात बिघाड, यानाचा अपघात होणे, ते वाहन चोरीला जाणे, तसेच भूक, तहान आणि अतिशय श्रमाने थकवा येणे, थंडी, वारा आणि उकाड्याने त्रासले जाणे,

Failure in the vehicle, accident of the vehicle, theft of the vehicle and also, hunger, thirst, exercise and fatigue and being troubled by cold, wind and heat,

[349 - cp. K.N. XV.20, Variant- यानक्षोभो for याने क्षोभो, क्षुत्पिपासाश्रमायासशीतवातोष्णपीडनम् for क्षुत्पिपासाश्रमायासः शीतवातोष्णपीडनम्]

अभियानस्य संगत्या यानं व्यसनमुच्यते।
दुःखं प्रतप्तसिकता कुशकण्टकभूमयः॥३५०॥

ही सगळी शिकारीला जाणाऱ्या वाहनामुळे ओढवणारी संकटे मानली जातात. प्रचंड तापलेल्या वाळूमुळे आणि वाटेत धारदार काट्यांमुळे असलेल्या वाटेवरून चालण्याचे दुःख,

(these) associated with the vehicle are the calamities of the vehicle (for hunting). Pain (due to) extremely hot sand and the land having pointed thorns,

[350 - cp. K.N. XV.21, Variant - सम्पत्या यानंव्यसनजं महत् for संगत्या यानं व्यसनमुच्यते]

वृक्षसङ्कटतोद्देशाल्लताकण्टकपातनम् ।
वधबन्धपरिक्लेशः सामन्ताटविकादिभिः ॥३५१॥

मोठमोठ्या वृक्षराजीच्या प्रदेशातून फांद्या, काटे हे पडून रस्त्यात पसरलेले असणे, आजूबाजूच्या अरण्यप्रदेशामुळे शिकार मारणे अथवा बांधणे ह्यात येणारे अडथळे,

the branches and thorns lying in the region which has huge trees, the obstacles for killing or binding the hunted animal that arise in the region surrounded by forests,

[351a - cp. K.N. XV.22a, Variant - वृक्षसङ्कटजा देशा लताकण्टकपातनम् for वृक्षसङ्कटतोद्देशाल्लताकण्टकपातनम्;
351b - K.N. XV.23b, Variant - वधबन्धपरिक्लेश आसन्ताटविकादिभिः for वधबन्धपरिक्लेशः सामन्ताटविकादिभिः]

स्वसैन्यैश्चास्वसैन्यैश्च परिभिन्नैर्निवारणम् ।
ऋक्षनागोथ(?)मातङ्गसिंहव्याघ्रभयानि च ॥३५२॥

स्वतःचे सैन्य आणि इतरांचे सैन्य ह्यांनी एकमेकांमध्ये लढत असतांना त्याचे निवारण; अस्वल, सर्प, हत्ती, सिंह, वाघ, इत्यादींपासून भीती,

hindrance from, one's own army and the army of the enemy, being around, the fears from bear, snake, elephant, lion, tiger and others,

[352 - cp. K.N. XV.24, Variant - स्वसैन्यैश्च स्वकुल्यैश्च परिभिन्नैश्च मारणम् for स्वसैन्यैश्चास्वसैन्यैश्च परिभिन्नैर्निवारणम्, ऋक्षाजगर for ऋक्षनागोथ(?), भयादि for भयानि]

वनाग्निधूमसंहारो दिङ्मोहभ्रमणानि च ।
इत्यादि पृथिवीन्द्राणां मृगयाव्यसनं स्मृतम् ॥३५३॥

वनातील आगीचा वणवा, त्यामुळे होणारी हानी, दिशांच्या गोंधळामुळे ओढवणारी भटकंती ही सर्व राजे लोकांसाठी शिकारीतली संकटे मानली जातात.

the destruction arising from the smoke from the conflagration in the forest, wandering resulting from the follies in matter of direction, and so on are considered to be the calamities of hunting in the case of kings.

[353 - cp. K.N. XV.25, Variant - दवाग्निधूमसंरोधो for वनाग्निधूमसंहारो]

मृगयायां गुणा अपि सन्ति कथं व्यसनमेवेत्युक्तम्। तदुक्तम् -

शिकारीतसुद्धा गुण असतात, मग त्याला संकटच का म्हणतात. ते सांगतो -

In hunting there are merits too, then why are they called calamity (vice). Thus it is said -

जितश्रमत्वमायाम आममेदकफक्षयः।

चरस्थिरेषु लक्ष्येषु बाणसिद्धिरनुत्तमा ॥३५४॥

दमणुकीवर विजय, स्वतःला ताणण्याची क्षमता, अपचन, चरबी आणि कफ कमी असणे, चल आणि अचल अशा लक्ष्यांच्या बाबतीत बाण यशस्वीपणे आणि अत्युत्तम प्रकारे लागणे (हे शिकारीचे गुण आहेत).

Victory over fatigue, increasing one's own stretching capacity, decreasing indigestion, fat and cough, successful and perfect aim of the arrow on moving and stationary targets (are the merits of hunting).

[354 - cp. K.N. XV.26, Variant - जितश्रमत्वं व्यायाम for जितश्रमत्वमायाम]

आमादयो हि जीर्यन्ते योगेनैव दिवानिशम्।

चरेषु(ष्व)व(च)रलक्ष्येषु बाणसिद्धिश्च जायते ॥३५५॥

बद्धकोष्ठ इत्यादि विकार रात्रंदिवस योग केल्यामुळे नाहीसे होतात, जे फिरतात आणि स्थिर आहेत त्या ठिकाणी बाण यशस्वी होतात.

The (complaints like) indigestion and others are diminished by (performance of) Yoga night and day. The arrow becomes successful on targets that move or are not moved.

[355 - cp. K.N. XV.28, Variant - जीर्यन्ति for जीर्यन्ते, योग्ययैव for योगेनैव, चलेषु यन्त्रलक्ष्येषु for चरेषु(ष्व)व(च)रलक्ष्येषु]

तथाप्यन्ततो दुष्टत्वात्त्याज्येत्याह -

तरीदेखील शेवटी दोषयुक्त असल्यामुळे तिचा त्याग करावा असे सांगतो -

Even then finally, since it is evil it should be given up, is told -

दोषाः प्राणहराः प्रायस्तस्मात्तद्व्यसनं महत्।

अतः सा परिहर्तव्या राज्ञा भूतिं समीप्सता ॥३५६॥

बहुतेक दोष हे प्राण हरण करणारे असतात त्यामुळे ते मोठेच संकट आहेत म्हणून ऐश्वर्य मिळवण्याची इच्छा असणाऱ्या राजाने ती (शिकार) टाळावी.

Most of the faults are regarding taking away of life, so it is a great vice. Therefore a king desirous of obtaining wealth should avoid it (i.e. hunting).

[356a - cp. K.N. XV.27b, Variant - प्रायस्तस्मात् तत् परिवर्जयेत् for प्रायस्तस्मात्तद्व्यसनं महत्]

अभ्यनुज्ञामप्याह -

(शिकारीला) संमतीही सांगतो -

Permission (for hunting) is also told -

अथ चेन्मृगयाक्रीडां वाञ्छेत नगरान्तिके ।
कारयेन्मृगयारण्यं क्रीडाते(हे) तोर्मनोरमम् ॥३५७॥

जर नगराजवळ शिकार खेळायची इच्छा असेल तर, त्याने एक रमणीय असे खेळण्याकरिता शिकारीसाठी अरण्य तयार करावे.

If he has a desire to enjoy the sport of hunting near the city then he should create a beautiful forest for hunting with the motive of playing (the sport of hunting).

[357 - cp. K.N. XV.29, Variant - वाञ्छा तन्नगरान्तिके for वाञ्छेत नगरान्तिके, क्रीडाहेतोर्मनोहरम् for क्रीडाते(हे)तोर्मनोरमम्]

आयामपरिणाहाभ्यामर्घयोजनसंमितम् ।
गिरेरुपान्ते नद्या वा पर्याप्तजलशाद्वलम् ॥३५८॥

(ते कसे तर) लांबी-रुंदीच्या बाबतीत अर्धे योजन असणारे, पर्वताच्या किंवा नदीच्या जवळ असलेले आणि पुरेशा पाण्याने हिरवेगार असलेले.

(टीप - एकदा घोडे जोडल्यावर जाता येईल एवढे अंतर. किंवा ४-५ मैल किंवा अधिक अचूकपणे ४ कोस = सुमारे ९ मैल; किंवा दुसऱ्या गणनेनुसार = २ १/२ मैल तसेच काहींच्या मते ८ कोस.)

It (the forest for hunting) should be half a *yojana* long and wide, it should be near a mountain or a river and green with ample amount of water.

(Note - *yojana* - i.e. a distance traversed in one harnessing or without unyoking; especially a

particular measure of distance sometimes regarded as equal to 4 or 5 English miles, but more correctly = 4 *Krośas* or about 9 miles, according to other calculations = 2 ½ English miles, and according to some = 8 *Krośas*.)

[358a - cp. K.N. XV.30b ; 358b - cp. K.N. XV.31a]

अकण्टकलतागुल्मविषयादपवर्जितम्।
पादपैः पुष्पफलदैर्विज्ञातैश्चित्तहारिभिः ॥३५९॥

(टीप - 'अकण्टकलतागुल्मविषयादपवर्जितम्' हे 'अकण्टकलतागुलमं विषयादपवर्जितम्' असे वाचावे.)

(Note - sic. अकण्टकलतागुल्मविषयादपवर्जितम् to be read as अकण्टकलतागुलमं विषयादपवर्जितम्)

काटे नसलेल्या वेली, झुडपे अशा प्रदेशामुळे वगळलेले, फुले फळे देण्याच्या झाडांनी जाणकाराचे चित्त हरण होते.

Region devoid of clusters of creepers without thorns, the mind of a knower is attracted by the flower and fruit bearing trees.

[359a - cp. K.N. XV.31b; 359b - cp. K.N. XV.32a, Variant - पुष्पफलदैः प्रज्ञातैश्चित्तहारिभिः for पुष्पफलदैर्विज्ञातैश्चित्तहारिभिः]

स्निग्धशीतघनच्छायैर्विकोशैरुपशोभितम्।
मृगसंघातनिपुणं हस्तिनीकलभान्वितम् ॥३६०॥

ओलसर, थंड, दाट अशा सावली देणाऱ्या मोकळ्या वृक्षराजींनी शोभून दिसणारे, पशूंची शिकार करायला सोयीचे आणि हत्तिणीच्या पिल्लांनी दाटलेले,

with uncovered trees having moist, cold and thick shade; endowed with flocks of animals, female elephants accompanied with their calves,

[360a - cp. K.N. XV.32b, Variant - स्निग्धनीलघनच्छायैर्विरलैरुपशोभितम् for स्निग्धशीतघनच्छायैर्विकोशैरुपशोभितम्; 360b - cp. K.N. XV.35a, Variant - सुपात्यमृगसंपूर्णं for मृगसंघातनिपुणं]

अगम्यं रिपुसैन्यानां मानप्रीतिविवर्धनम्।
तद्वनं चास्य चित्तज्ञैः क्लेशपाशसहैर्दृढैः।
रक्षितं रक्षिभिः स्वापतैर्भूभुजां भूरिभूतये ॥३६१॥

शत्रूच्या सैन्याला गाठायला कठीण, सन्मान आणि प्रेम वाढवणारे असे ते वन, श्रमाचे पाश सहन करू शकतील अशा बलिष्ठ रक्षकांनी रक्षण केलेले वन, राजांच्या ऐश्वर्याची भरपूर भरभराट होण्यास कारण ठरते.

inaccessible for the enemy soldiers, enhancing pride and passion, such is this forest, protected by the soldiers who are knowers of the mind and strong in bearing the fetters of distress.

[361a - cp. K.N. XV.37b, Variant - मनःप्रीतिविवर्धनम् for मानप्रीतिविवर्धनम्; 361b - cp. K.N. XV.38a, Variant - तद्वनेचरचित्तज्ञैः क्लेशायाससहैर्दृढैः for तद्वनं चास्य चित्तज्ञैः क्लेशपाशसहैर्दृढैः; 361c - cp. K.N. XV.38b, Variant - स्वापतैर्भूजामभिवृद्धये for स्वापतैर्भूजां भूरिभूतये]

अन्यकार्याविरोधेन प्रातः संक्रमणक्षमः।

क्रीडनाय विशोद्राजा तदाप्तैः सहजैर्मतैः ॥३६२॥

इतर कामे न सोडता सकाळीच (आपला निवास सोडून) बाहेर जाऊ शकणाऱ्या राजाने आपले म्हणून समजल्या जाणाऱ्या लोकांबरोबर खेळण्याकरिता (शिकारीच्या क्रीडांगणाकडे) प्रवेश करावा.

Without opposing the other work to be done he should be able to march early in the morning. For the sake of sport the king should enter (the forest for hunting) with those considered as naturally trustworthy.

[362 - cp. K.N. XV.40, Variant - प्रातश्चङ्क्रमणक्षमः for प्रातः संक्रमणक्षमः, सहितो मितैः for सहजैर्मतैः]

यदा च प्रविशोद्राजा क्रीडनार्थं तदा बहिः।

संनद्धं यत्नतस्तिष्ठेद्बलं वनवतश्चिरम् ॥३६३॥

जेव्हा शिकार खेळण्याकरिता राजा बाहेरून (शिकारी प्रदेशात) प्रवेश करेल, त्यावेळी त्याने प्रयत्नपूर्वक वनवासी लोकांचे सैन्यबल तयार ठेवावे.

When the king will enter (the forest) for the sake of sport, then the army of foresters should be kept ready with effort, outside (of the forest), for a long time.

[363 - cp. K.N. XV.41, Variant - सैन्यं दूरान्तगोचरम् for बलं वनवतश्चिरम्]

विधिरेवं समुद्दिष्टो मृगयाक्रीडने परः।
न गच्छेदन्यथा राजा मृगयायां कदाचन ॥३६४॥

(टीप - 'समुद्दिष्टो' हे 'समुद्दिष्टो' असे वाचावे.)

(Note - *sic*. समुद्दिष्टो to be read as समुद्दिष्टो)

शिकार खेळायची असतांना राजाने हे सगळे नियम दक्षपणे पाळावेत. या शिवाय कधीही शिकारीला जाऊ नये.

The king should follow these rules that have been explained during the sport of hunting. He should never go for hunting without them.

[364 - cp. K.N. XV.43, Variant - विधिरेष for विधिरेवं, मृगयां मृगयुर्यथा for मृगयायां कदाचन]

अथ सर्वव्यसने रहितो राजा पुरं प्रति यायात्। तदुक्तं कामन्दके -

जेव्हा अशी कोणती संकटे नसतील तेव्हा राजाने आपल्या नगरीकडे जावे. त्याबद्दल कामन्दकात सांगितले आहे -

Then the king devoid of all the hurdles should go towards the city. It is said in *Kāmandaka* -

नानाप्रकारैर्व्यसनैर्विमुक्तः शक्तित्रयेणाप्रतिमेन युक्तः।
परं दुरन्तव्यसनेनपनं(नोपपन्नं) यायान्नरेन्द्रो विजयाभिकाङ्क्षी ॥३६५॥

अनेक संकटांपासून मुक्त असलेला, तिन्ही शक्तींनी संपन्न असलेल्या राजाने विजय मिळवण्याच्या इच्छेने अतिशय कठीण संकटांना तोंड द्यायचा निश्चय करून बाहेर पडावे.

(टीप - शक्तित्रय - प्रभु, मन्त्र, उत्साह - प्रभुत्वाची (सैन्य आणि कोशाची) शक्ती, मंत्रांकडून उत्तम सल्ला मिळण्याची शक्ती, उत्साहाची शक्ती)

Free from the different types of calamities and endowed with the image of the strength of the three, the king desirous of victory should go approaching the great and difficult calamities.

(Note - *śaktitraya* - *prabhu*, *mantra*, *utsāha* - strength of power (army and treasury), strength of counseling, strength of enthusiasm.)

[365 - cp. K.N. XVI.1, Variant - वियुक्तः for विमुक्तः, दुरन्तव्यसनोपपन्नं for दुरन्तव्यसनेनपनं(नोपपन्नं)]

प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां यातव्यमित्येव समादिशन्ति।
य(दा) क्षमस्तु प्रसभं निहन्तुं पराक्रमादूर्जितमप्यमित्रम् ॥३६६॥

बलिष्ठ अशा शत्रूलासुद्धा समर्थपणे मारणे शक्य असेल तेव्हा संकटकाळी शत्रूवर चाल करून जावे, असा बहुतेक सज्जनांचा आदेश असतो.

Generally the good people advise that the enemy should be approached at the times of calamities indeed, when it is possible to forcibly kill the enemy though being powerful from heroism.

[366a - cp. K.N. XVI.2a ; 366b - cp. K.N. XVI.3a, Variant - यदा for य(दा)]

तदैव यायादहितान्हि कुर्वन्नप्यन्तराकर्षणपीडनानि।
संपन्नसस्यं विषयं परस्य यायात्प्रमृद्गन्विजयाय राजा ॥३६७॥

राजाची हानी होईल अशा प्रकारचा त्रास देण्याकरिता, त्याच्या (शत्रूच्या) संपन्न प्रदेशाचा विध्वंस करण्याकरिता आणि विजय मिळविण्याकरिता चाल करून जावे.

Then only should a king march having done harm to the enemy by attracting troubles towards his regions rich in crops. He should march devastating (the enemy) for the sake of victory.

[367a - cp. K.N. XVI.3b, Variant - तदापि यायाद्विहितानि कर्तुम् परस्य वा कर्शनपीडनानि for तदैव यायादहितान्हि कुर्वन्नप्यन्तराकर्षणपीडनानि ; 367b - cp. K.N. XVI.4a, Variant - यायात् प्रमृद्गं न विजयाय for यायात्प्रमृद्गन्विजयाय]

सस्योपघातेन परस्य वृत्तिच्छेदः स्वसै(न्यो)पचयश्च साधु।
सुवीवृधासारविशुद्धमार्गो विशेद्धरित्रीं द्विषतोप्रमत्तः॥३६८॥

(टीप - 'वीवृधा' हे 'वीवधा' असे वाचावे.)

(Note - sic. वीवृधा to be read as वीवधा)

ज्या राजाचा मागील भाग (मागच्या बाजूचा शत्रू नष्ट झाल्यामुळे) स्वच्छ आहे, तो पुढील भाग आणि त्यातील भयाचे प्रदेश शुद्ध करित आहे (भीती नष्ट करित आहे). जो शत्रूचे कर्म जाणत आहे आणि जो अत्यंत सावध आहे, अशा राजाने प्रजेकडून जेथील कराचे उत्पन्न मिळाले आहे आणि जेथील आसपासचा शत्रू नष्ट झाल्यामुळे सर्व रस्ते शुद्ध (सुरक्षित) झाले आहेत अशा शत्रूच्या भूमीत प्रवेश करावा.

[टीप - वीवध = विवध ; राजाला त्याच्या प्रजेकडून मिळणारे उत्पन्न (राज्यशास्त्रानुसार अर्थ) ; आसार : शत्रूला वेढलेला, हल्ला, राजा ज्याचे राज्य इतर राज्यांनी वेगळे केले आहे आणि जो युद्धातील सहयोगी आहे.]

The king whose rear region (enemy at the rear on being devastated) is clean,

who is cleaning frontal region and the regions of fear (removing fear), who knows the acts of the enemy and who is very alert, such a king who having obtained income from taxes from the subjects and all the roads have become clean (safe) from the surrounding area from where the enemy on being wiped, he should enter such a region of the enemy.

[Note - *vīvadha* = *vivadha* : the income which a king obtains from his subjects (meaning in the context of *rājyaśāstra*) ; *āsāra* : surrounding an enemy, attack, a king whose dominions are separated by other states and who is an ally in war.]

[368a - cp. K.N. XVI.4b, Variant - वृत्तेश्छेदः स्वसैन्योपचयश्च for वृत्तिच्छेदः स्वसै(न्यो)पचयश्च ; 368b - cp. K.N. XVI.5b, Variant - स्ववीवृधासारविशुद्धमार्गो for सुवीवृधासारविशुद्धमार्गो]

समे प्रदेशे विषमे च भूमिर्मिश्रे स्थले वा सुमुखेन यायात् ।

अनातुरः सन्नभयो हि विद्वान्सन्नद्धगल्फो(सैन्यो)विहितान्नतोयः ॥३६९॥

उंच सखल भूभागावर तसेच समतल भूभागावर अगर सरळसोट मार्गाने राजाने सैन्यासह जावे. शांतपणे, मोठ्या धीराने, निर्भयपणे सैन्याच्या पोटापाण्याची व्यवस्था उत्तम करून तेथे त्याने जावे (हल्ला करावा).

He (the king) should cheerfully march towards even lands, uneven lands and places which are in mixed lands, being unhurried, fearlessly, knowingly, furnished with a body of troops that are supplied with food and water.

[369 - cp. K.N. XVI.6, Variant - विद्वान् सन्नद्धगुल्मो विहितान्नतोयः for विद्वान्सन्नद्धगल्फो(सैन्यो) विहितान्नतोयः]

ग्रीष्मे प्रभूतान्नबलेन यायान्निर्वासनार्थं करिणां यथाम्बु।

ऋतेभ्सोद्ग्रीष्मकृतात्प्रतापाद्भवन्ति क्रुष्टानि मत्तङ्गजानाम् ॥३७०॥

(टीप - 'यथाम्बु' हे 'पथाम्बु' असे वाचावे.)

(Note - *sic*. यथाम्बु to be read as पथाम्बु)

उन्हाळ्यात त्याने हत्तींना पाणी असलेल्या वाटांवर भरपूर अन्न घेऊन कूच केले पाहिजे, कारण पाण्याशिवाय ग्रीष्मातील दाह त्यांना सहन होत नसल्याने हत्ती त्रासलेले असतात.

(टीप - ग्रीष्म : ज्येष्ठ, आषाढ)

In the summer season he should march with lots of food on the paths having water for the elephants, as the elephants are troubled as they cannot bear the

heat of the summer without water.

(Note - Summer season : *Jyēṣṭha, Āṣāḍha*)

[370 - cp. K.N. XVI.7, Variant - ग्रीष्मे प्रभूताम्बुवनेन यायान्निर्वापणार्थकरिणां पथा तु for ग्रीष्मे प्रभूतान्नबलेन यायान्निर्वासनार्थ करिणां यथाम्बु, Variant - ऋतेऽम्भसो ग्रीष्मकृतात् प्रतापाद् भवन्ति कुष्ठानि मत्तङ्गजानाम् for ऋतेऽम्भसोऽग्रीष्मकृतात्प्रतापाद्भवन्ति कुष्ठानि मत्तङ्गजानाम्]

स्वस्थक्रियाणामपि कुञ्जराणामुष्मा शरीरमभिजाज्वलीति।
आयासयोगेन हि संप्रवृद्धः प्रसह्य हन्ति द्विरदान्प्रतापः ॥३७१॥

(टीप - 'क्रियाणामपि' हे 'क्रियाणामपि' असे वाचावे.)

(Note - *sic.* क्रियाणामपि to be read as क्रियाणामपि)

उन्हाळा धडधाकट प्रकृतीच्या हत्तीबाबतसुद्धा त्यांचे शरीर भाजून टाकतो. फार मोठ्या प्रयत्नांनीच वाढवलेला हा प्रचंड ताप त्या हत्तींना मारतोच.

The heat burns the body of the elephants which are hefty by nature. This heat that has increased with a lot of effort violently kills the elephants.

[371 - cp. K.N. XVI.8, Variant - शरीरेषु हि जाज्वलीति for शरीरमभिजाज्वलीति, च for हि]

सर्वाणि सत्त्वानि खलूष्मकाले विनाम्बुना यान्ति परामवस्थाम्।
सुगन्धिदानस्रुसीकरेषु दन्ताभिघातस्फुटितोपलेषु ॥३७२॥

हत्तीचे सुळे जे सुगंध देणाऱ्या शिडकाव्याच्या प्रवाहाने आणि (सुळ्यांच्या) तडाख्यांनी दगड फोडले जात असतांना उन्हाळ्यात पाणी नसेल तर सर्व प्राणिजात अतिशय कठीण अवस्थेला पोचतात.

All the beings, during summer, reach the highest stage (death) being without water, (like) in the breaking of the tusks by an attack on the temple (of the elephant) that are the givers of fragrance due to their oozing.

[372a - cp. K.N. XVI.9a, Variant - खलूष्णकाले for खलूष्मकाले; 372b - cp. K.N. XVI.10a, सुगन्धिदानच्युतशकिरेषु for सुगन्धिदानस्रुसीकरेषु]

गजेषु नीलाभ्रसमप्रभेषु राज्यं निरुद्धं पृथिवीपतीनाम्।
संकल्पितः संयुगदृष्टमार्गो स्वधिष्ठितो धीरतरेण पुंसाम् ॥३७३॥

निळ्या ढगांप्रमाणे कांती असणारे हत्ती ज्यांच्याकडे आहेत, अशा राजांचे राज्य (शत्रूपासून) दूर राहते. अपेक्षित असा युद्धाचा दिसणारा मार्ग माणसाला धीर देऊन आत्मनिर्भर ठेवतो.

The kingdom of the kings who have the elephants which have the colour like the blue clouds remains afar (from the enemy). The expected visible paths of battle, keep the wisest men established in their own self.

[373a - cp. K.N. XVI.10b, Variant - निबद्धं for निरुद्धं; 373b - cp. K.N. XVI.11a, Variant - सुकल्पितः संयति दृष्टमार्गः for संकल्पितः संयुगदृष्टमार्गो]

तुरंगमाणां प्र(ति)कल्पितानामेको गजः षष्टिशतानि हन्ति।
तस्माद्यतो भूरिजलस्तु पन्था यतोन्नपानोपचितो विशङ्कः॥३७४॥

एकटा हत्ती सहा हजार घोड्यांना मारायला समर्थ असतो; म्हणून, भरपूर पाणी असलेला मार्ग, हा अन्नपाण्याने आपल्याला निश्चित करणारा ठरतो.

An elephant being alone is capable of killing six thousand horses. Therefore the paths having plenty of water makes one without worry of food and water.

[374a - cp. K.N. XVI.11b, Variant - तुरंगमाणामपि कल्पितानामेको for तुरंगमाणां प्र(ति)कल्पितानामेको; 374b - cp. K.N. XVI.13a, Variant - यतोऽन्नपानोपचयोऽविशङ्कः for यतोन्नपानोपचितो विशङ्कः]

तेनाभियायाजनयन्प्रतापं शनैः शनैरश्रमयन्बलानि।
न ह्युन्नतानामणिनप्युदारं पश्चात्प्रकोपं जनयेदरीणाम् ॥३७५॥

(टीप - 'ह्युन्नतानामणिनप्युदारं' हे 'ह्युन्नतानामणुरप्युदारं' असे वाचावे.)

(Note - sic. ह्युन्नतानामणिनप्युदारं to be read as ह्युन्नतानामणुरप्युदारं)

आपल्या सैन्यबळाला कोणतेही कष्ट जाणवणार नाहीत अशा प्रकारे हळूहळू बलिष्ठ करीत (शत्रूवर) चाल करून जावे. डोके वर काढलेल्या शत्रूचा आधी छोटा वाटणारा आणि नंतर मोठा वाढणारा असा राग निर्माण होऊ देऊ नये.

The soldiers should be caused to march (on the enemy) by him generating brilliance gradually without any weariness. He should not create anger, of the enemy, that seems little and then becomes big, to rise.

[375a - cp. K.N. XVI.13b, Variant - ततो हियायाजनयन्प्रतापं शनैः शनैर्विश्रमयन्बलानि for तेनाभियायाजनयन्प्रतापं शनैः शनैरश्रमयन्बलानि; 375b - cp. K.N. XVI.14a, Variant - अभ्युन्नतानामणुरप्युदारं for न ह्युन्नतानामणिनप्युदारं]

तं चाप्रमत्तः प्रसमीक्ष्य यायान्न नाशयेद्दृष्टमदृष्टहेतोः।
पश्चात्प्रकोपः पुरतः फलं हि पश्चात्प्रकोपश्च ततो गरीयान् ॥३७६॥

त्या शत्रूवर आपण सावधपणाने नीट ठेहळणी करून चाल करून जावे. ज्याच्या अंतरंगाचा आपल्याला पत्ता लागलेला नाही त्याचा नाश त्याला कळणार नाही असा करावा. नंतर त्याचा होणारा मोठा राग हे समोर दिसणारे फळ मानावे आणि त्यानंतर त्याचे अधिक भडकणे हे त्याहून श्रेष्ठ.

He should march having examined him (enemy) properly and without being heedless. He should not destroy the visible and the invisible motive. Indeed the anger that rises later is a fruit. The anger that rises later is the best.

[376a - cp. K.N. XVI.14b ; 376b - cp. K.N. XVI.15a, Variant - फलश्च पश्चात्प्रकोपस्तु तयोर्गरीयान् for फलं हि पश्चात्प्रकोपश्च ततो गरीयान्]

पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थस्तदाभियायान्महते फलाय॥३७७॥

पुढून आणि मागून चाल करायला जेव्हा आपण समर्थ असू तेव्हा केलेली चला ही आपल्याला फार मोठी लाभदायक ठरते.

He should march when he is capable from the front and the rear for the sake of great result.

[377 - cp. K.N. XVI.16a]

अवश्ययातव्ये रिपौ पश्चात्प्रकोपशङ्कायां किं कुर्यादित्याह -

ज्याच्यावर चाल करणे आवश्यक आहे अशा शत्रूच्याबाबतीत तो नंतर भडकेल असे वाटले तर काय करावे ह्याबद्दल सांगितले आहे -

When it is essential to march on an enemy, which may become angry later, then what is to be done is told -

अवश्ययातव्यतयोद्यतः सन्पश्चात्प्रकोपाहितयानशङ्कः।
सेनापतिं वाप्यथवा कुमारं बलैकदेशेन पुरो निदध्यात् ॥३७८॥

चाल करून जायचेच, म्हणून आपण तयार झाल्यावर नंतर, त्याचा (शत्रूचा) कोप ओढवून घेणार आहोत, असे वाटत असेल तर, आपल्या सेनापतीला अथवा आपल्या (राज)कुमाराला सैन्याच्या एका भागासह पुढे पाठवावे.

After having become ready, surely to march, if one doubts that he (the enemy) will become angry, then he should send his army commander or prince forward with a troop of the army.

[378 - cp. K.N. XVI.18]

अभ्यन्तराद्बाह्यकृताच्च दोषादभ्यन्तरस्त्वेव तयोर्गरीयान्।
आदाय गच्छेत बहिःप्रचारांस्तान्मन्त्रिभिः सम्यगुपाददीत ॥३७९॥

आतल्या आणि बाहेरच्या दोषांमध्ये आतला दोष श्रेष्ठ मानून, बाहेर चाल करून जाणाऱ्या त्यांना, मंत्र्यांना बरोबर घेऊन त्यांचा योग्य तो उपयोग करावा.

Amongst the internal and external faults the internal fault is greater. He should go with the ministers having taken those that have gone out and should seize (him) properly.

[379 - cp. K.N. XVI.19, Variant - आभ्यन्तराद् बाह्यकृताच्च कोपादाभ्यन्तरस्त्वेव for अभ्यन्तराद्बाह्यकृताच्च दोषादभ्यन्तरस्त्वेव, गच्छेदबहिः प्रचारान् बाह्यांश्च कृत्वा विहितार्थकल्याणं for गच्छेत बहिःप्रचारांस्तान्मन्त्रिभिः सम्यगुपाददीत]

सामादिभिः संशमयेत्प्रकोपं परस्परावग्रहभेदनैश्च ॥३८०॥

साम (दान) इत्यादी मार्गांनी परस्परांमधला दुरावा नाहीसा करून त्यांच्यातला राग शांत करावा.

He should quieten the anger and differences held between each other with the help of *sāma* and others.

[380 - cp. K.N. XVI.22a]

एवं प्रस्थाय किं कुर्यादित्याह -

असे बाहेर पडल्यावर काय करावे ते सांगितले आहे -

After having started thus what is to be done is told -

यायाद्वैरिपुराभ्याशं भूभागे साधुसंमते ।
स्कन्धावारनिवेशज्ञः स्कन्धावारं निवेशयेत् ॥३८१॥

सज्जनांना मान्य अशा शत्रूच्या नगराच्या परिसरातील जागेत त्याने चाल करून जावे आणि सैन्याचा तळ कोठे ठोकावा ह्याचे उत्तम ज्ञान असलेल्या त्याने त्याच्या सैन्याचा तळ ठेवावा.

He should march reaching to the city of the enemy according to the opinion of the wise. The expert in the establishing of the king's camp should establish the king's camp.

[381 - cp. K.N. XVII.1, Variant - यात्वा वैरिपुराभ्याशं for यायाद्वैरिपुराभ्याशं]

चतुरस्रं चतुर्द्वारं नातिविस्तारसङ्कटम्।
साट्टप्रतोलीप्राकारं महाखनिसमावृतम् ॥३८२॥

चौकोनी, चारही बाजूने दरवाजे असलेला, अवाढव्य विस्ताराने गजबज नसलेला, टेहळणीचे बुरूज, महामार्ग, तटबंदी असलेला मोठ्या खंदकाने वेढलेला,

(He should construct the camp / fort which is) four-cornered, four-doored, not crowded because of being too wide, with watch tower, broad road, rampart and surrounded by a huge moat,

[382 - cp. K.N. XVII.2, Variant - चतुरश्रं for चतुरस्रं, महाखातसमावृतम् for महाखनिसमावृतम्]

शृङ्गाटमर्धचन्द्रं च मण्डलं दीर्घमेव च।
भूमिप्रदेशसामर्थ्यादाकारमुपकल्पयेत् ॥३८३॥

चौक असलेले, अर्धचंद्राकार, लांब वर्तुळाकार रस्ते असलेले, असे आकार त्याने त्या प्रदेशात जाऊन तयार करावेत,

(having) square, half-moon-shaped or circular and long (road) or should construct the design based on the capability of the land in the region,

[383 - cp. K.N. XVII.3, Variant - वा for च, वा for च, भूमिप्रदेशसामर्थ्यादगारमुपकल्पयेत् for भूमिप्रदेशसामर्थ्यादाकारमुपकल्पयेत्]

विभक्तैश्च विविक्तैश्च पार्श्वैरन्वितमायतैः।
गुप्तं पक्षपुटाकारं महामात्रासमावृतम् ॥३८४॥

विभागणी केलेला, एकांत असलेली ठिकाणे जेथे आहेत असा, ज्यांचा लांबट असा मागचा भाग आहे असा, लोकांना माहीत नसलेला, पंखाने झाकल्यासारखा, मोठ्या प्रमाणात वेढलेला,

with divisions, with places of solitude which have their rear region wide, secret,

as if covered with the wings (of a bird), encircled (with trees) to a large extent,
[384 - cp. K.N. XVII.4, Variant - महामार्गसमानृतम् for महामात्राममावृतम्]

तस्य मध्ये मनोह्लादि महन्मेलवदाहतः।
अन्तःकोशबलोपेतं कार्येद्राजमन्दिरम् ॥३८५॥

(टीप - 'हतः' हे 'हतः' असे वाचावे.)

(Note - sic. हतः to be read as हतः)

त्याच्यामध्ये मनाला प्रसन्न करणारे, नसा-नसापर्यंत एकोपा घडवणारे असे राजाने अन्तःपुर, कोश, आणि सैन्य ह्यांनी सुसज्ज असे राजमंदिर घडवावे.

in its midst, the king should get constructed a palace which has the harem which causes happiness to the mind and as if brings about the great meeting, and is endowed with the treasury and the army.

[385 - cp. K.N. XVII.5, Variant - महन्मौबलावृतम् for महन्मेलवदाहतः, कोशगृहोपेतं for कोशबलोपेतं]

मौलीभूतश्रेणिसुहृद्विषदाटविकं बलम्।
राजहर्म्यं समावृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ॥३८६॥

शिरोधार्य वाटावे असे मित्र, शत्रू आणि आरण्यक प्रकारचे सैन्य त्या राजप्रासादाला वेढून क्रमाने त्याठिकाणी बसवावे.

He should place around the royal palace in the order of the army of the ally, who can be placed at the top of the ladder (literally placed on the head i.e. very important), the army of the enemy (which has been captured) and the army of the foresters.

[386 - cp. K.N. XVII.6, Variant - मौलं भूतं for मौलीभूत]

अन्तश्चागणितक्रूरालुब्धकादुष्टकर्मणः।
पर्याप्तवेतनानाम्पण्डले विनिवेशयेत् ॥३८७॥

आतमध्ये (राजप्रासादात) असंख्य असे, क्रूर व लोभी नसलेले आणि वाईट कर्म न करणारे असे, पुरेसे वेतन असणारे आणि सगे-सोयरे नसलेले अशांना त्या ठिकाणी बसवावे.

He should place inside (the palace) in the circle numerous (persons) who are not cruel and greedy and not doing bad deeds, are getting enough salary and are not related (to him and with each other).

[387a - cp. K.N. XVII.7a, Variant - अन्ते श्वगणिनः क्रूरान् लुब्धकान् दुष्टकर्मणः for अन्तश्चागणितक्रूरालुब्धकादुष्टकर्मणः; 387b - cp. K.N. XVII.7c]

हस्तिनो वध्यमानास्तु तुरंगाश्च मनोजवाः ।
गृहोपकण्ठे नृपतेर्वसेयुः स्वाप्तरक्षिताः ॥३८८॥

मारले जाऊ शकतील (दुर्बळ) असे हत्ती आणि मनासारखा वेग असलेले घोडे असे जवळच्यांनी चांगल्या प्रकारे रक्षण केलेले, राजाच्या राजमंदिराजवळ राहतील असे पाहावे.

Those elephants which may be killed and horses with the speed of mind being well-protected by those people close to one's own (king), should be made to stay near the house of the king.

[388 - cp. K.N. XVII.8, Variant - लब्धनामानस्तुरंगाश्च for वध्यमानास्तु तुरंगाश्च, नृपतैर्वसेयुः for नृपतेर्वसेयुः]

यामवृत्या सुसंनद्धं रात्रिंदिवमुदाहृतम् ।
अन्तर्वंशिकसैन्यं च तिष्ठेदारान्निगुप्तये ॥३८९॥

(टीप - 'यामवृत्या' हे 'यामवृत्या' असे वाचावे.)

(Note - *sic*. यामवृत्या to be read as यामवृत्या)

प्रहरा-प्रहराला दक्ष असणारे रात्रिंदिवस ते आहेत, अन्तःपुरासाठीचे वंशपरंपरेने आलेले असे सैन्य रात्रभर रक्षणाकरिता सज्ज ठेवावे असे सांगितले जाते.

(टीप - वंशिकसैन्य : वंशपरंपरेने आलेले असे सैन्य : राजाला त्याच्या वडिलांकडून वारशाने मिळालेले सैन्य, माजी राजाकडून मिळालेले सैन्य आणि ज्या सैन्यात सैनिक नियुक्त केला जातो कारण त्याचे वडीलही राजाच्या सेवेत आहेत किंवा होते.)

It has been told that they are being on watch and well prepared day and night. In the secret parts (harem), throughout the night, should stand the army created through inheritance.

(Note - *vamśikasainya* : army created through inheritance : the army inherited by the king from his father, the army of the former king and also the army in which the soldier is appointed

because his father too is or was in service of the king.)

[389 - cp. K.N. XVII.9, Variant - रात्रिन्दिवमुदायुधम् for रात्रिन्दिवमुदाहृतम्, अन्तर्वशिकसैन्यश्च तिष्ठेद् राजाभिगुमये for अन्तर्वशिकसैन्यं च तिष्ठेदारत्रिगुमये]

युद्धयोग्यो महादन्ती संनद्धः साध्ववस्थितः ।
तिष्ठेन्नरपतेर्द्वारि वेगवांश्च तुरंगमः ॥३९०॥

युद्धाला योग्य असा मोठा हत्ती, उत्तम स्थितीमध्ये राजद्वारात नेहमी सज्ज ठेवावा तसेच अतिशय वेगवान् असा घोडापण ठेवावा.

A huge elephant fit for battle should be made stand well prepared at the door of the king, also should stand a very speedy horse.

[390 - cp. K.N. XVII.10, Variant - साध्वधिष्ठितः for साध्ववस्थितः, तिष्ठेन्नरपतिद्वारे for तिष्ठेन्नरपतेर्द्वारि]

सैन्यैकदेशसंनद्धः सेनापतिपुरःसरः ।
प्रयत्नवान्परिपतेन्मण्डलेन बहिर्निशि ॥३९१॥

रात्रीच्या वेळी बाहेरून सैन्याचा एका भाग तयार असलेला आणि पुढे सेनापती असलेल्या त्याने (राजाने) प्रयत्नपूर्वक गोल वेढा घालावा.

One part of the soldiers with the commander of the army in the front should be ready. At night, with effort, he (king) should rush forward in a circular manner.

[391 - cp. K.N. XVII.11]

परसैन्यविनाशार्थं सर्वां भूमिं विनाशयेत् ॥३९२॥

परक्या (शत्रूच्या) सैन्याच्या नाशासाठी त्याच्या सर्व भूमीचा नाश करावा.

He should devastate all the land for the sake of the destruction of the army of the enemy.

[392 - cp. K.N. XVII.16b, Variant - परसैन्यविधातार्थं for परसैन्यविनाशार्थं]

क्वचित्कण्टकशाखाभिः क्वचित्कीलैरधोमुखैः ।
भू(दू)षयेत्परितो भूमिं प्रच्छनैः प्रदरैरपि ॥३९३॥

कधी काटेरी फांद्यांनी, तर कधी खाली तोंड असलेल्या खिळ्यांनी, बाणांनी तोडफोड केलेली, झाकलेली अशी भोवतालची जमीन दूषित करावी.

Sometimes with thorny branches, sometimes with nails with their tips pointed upwards, he should also make the surrounding land bad with nails the mouths of which are pointed below.

[393 - cp. K.N. XVII.17, Variant - कचिच्छूलैरयोमुखैः for कचित्कीलैरधोमुखैः, दूषयेत्परितो for भू(दू)षयेत्परितो]

इति याननिरूपणम् साङ्गतो निरूपितम्।

असे हल्ल्याचे वर्णन सांगोपांग केले.

Thus the description of the attack with all its limbs has been done.

अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत्।
पालितं वर्धयेन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥३९४॥

जे मिळाले नाही ते धर्ममार्गाने मिळवण्याची इच्छा करावी, जे मिळाले त्याचे प्रयत्नपूर्वक रक्षण करावे. असे रक्षण केलेले ते नीतिपूर्वक वाढवावे आणि वाढलेले असेल ते योग्य व्यक्तींमध्ये ठेवावे (योग्य व्यक्तींना द्यावे).

One should obtain by means of *Dharma* what is not obtained, one should protect with effort what has been obtained, one should increase with good conduct what has been protected, and what has grown should be placed in proper persons (i.e. it should be given to deserving persons).

[394 - cp. Y.S. I.317]

• नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणेर्जितम्।
विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥३९५॥

राजाने युद्धामध्ये जे द्रव्य मिळविले ते विद्वान् ब्राह्मणांना दिले जाते, (आणि) प्रजेला अभय नेहमीच दिले जाते. ह्यासारखा श्रेष्ठ धर्म नाही.

The king should always give to the learned the wealth that he has won in battle and (give) security to his subjects. There is no greater *Dharma* than this.

[395 - cp. Y.S. I.323, Variant - यद्रणार्जितम् for यद्रणेर्जितम्]

तवाहं वादिनं क्लीबं निर्हेति परसङ्गतम् ।
न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षणकं तथा ॥३९६॥

“मी तुझा आहे” असा वाद करणाऱ्याला, नपुंसकाला, निःशस्त्राला, शत्रूच्या (केवळ) संगतीत असलेल्याला, युद्धातून परत फिरून आलेल्याला आणि युद्धाचा प्रेक्षक असलेल्याला मारू नये.

He should not kill the one arguing “I am yours”, a eunuch, an unarmed, the one who is (merely) in the company of an enemy, the one who has turned back from battle and also the one who is a spectator of the battle.

[396 - cp. Y.S. I.326, Variant - युद्धप्रेक्षणकादिकम् for युद्धप्रेक्षणकं तथा]

ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्वाः क्षोभनोरिषु।
स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥३९७॥

ब्राह्मणांच्या बाबतीत क्षमाशील, जे प्रेमळ असतील त्यांच्याशी सरळ, शत्रूंच्या बाबतीत भडकलेला आणि आपला सेवकवर्ग आणि प्रजा ह्यांच्याशी वडिलांप्रमाणे वागणारा राजा असावा.

A king should be merciful towards the Brahmins, not crooked towards his loving men, angry towards the enemy and like a father towards the class of servants and the subjects.

[397 - cp. Y.S. I.334, Variant - क्रोधनोऽरिषु for क्षोभनोरिषु]

पुण्यात्षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयेत्।
सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥३९८॥

पुण्याईपासून सहा भाग मिळतात, त्याचा न्यायाने काळजीपूर्वक सांभाळ करावा कारण प्रजेचा सांभाळ करणे हे सर्व दानांमध्ये सर्वश्रेष्ठ दान आहे.

Sixth part is obtained from piety (of the subjects), it should be protected with justice, because protection of the subjects is the greatest of all donations.

[398 - cp. Y.S. I.335, Variant - परिपालयन् for परिपालयेत्]

शत्रुतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः।
पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥३९९॥

शत्रू, चोर, वाईट वर्तनाचे लोक ह्यांच्यापासून अतिरेकी लोकांकडून आणि त्यातही करसंकलन व नोंदणी करणाऱ्यांपासून पीडित होत असलेल्या प्रजेचे विशेष करून रक्षण करावे.

(टीप - कायस्थ : करसंकलन व नोंदणी करणारे)

He should protect the subjects troubled from the enemies, the thieves, those having bad conduct and those who are extremely reckless and especially from the *Kāyasthas*.

(Note - *Kāyastha* : writer caste i.e. record-keeper and tax collector.)

[399 - cp. Y.S. I.336, Variant - चाट for शत्रु]

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किञ्चित्किल्बिषं प्रजाः।

तस्मात्तु नृपतेरर्धं यस्माद्ब्रह्मात्यसौ करान् ॥४००॥

रक्षण न केले गेलेले लोक जे काही पाप करतील त्याचा अर्धा भाग राजाकडे जातो, कारण तो प्रजेकडून कर घेत असतो.

Whatever sin the unprotected subjects commit, half belongs to the king because he takes taxes.

[400 - cp. Y.S. I.337]

ये राष्ट्रेधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम्।

साधून्संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् ॥४०१॥

राष्ट्रात नेमलेले जे अधिकारी आहेत, त्यांच्या हालचालींची हेरांकडून माहिती घेऊन, राजाने, जे सज्जन असतील त्यांचा सन्मान करावा आणि जे विरुद्ध वागणारे असतील त्यांचा घात करावा.

Learning about the activities of the officers of the state from the spies, he should honour the good ones and kill those that are the opposite.

[401 - cp. Y.S. I.338, Variant - राष्ट्राधिकृतास्तेषां for राष्ट्रेधिकृतास्तेषां]

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।

स दानमानसत्कारैः श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥४०२॥

लाच खाऊन जगणाऱ्यांची मिळकत जप्त करून त्यांना निराश्रित करावे. वेदाध्ययन करणाऱ्यांना दान, मान, सत्कार करून निवास करायला लावावे.

Having made them devoid of wealth he should remove, those who make a living through bribery, from their residence. With donation, honour and felicitation he should always cause the learned to reside.

[402 - cp. Y.S. I.339, Variant - सत्कारान् for सत्कारैः]

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात् स्वकोशं योभिवर्धयेत् ।
सोचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सबान्धवः ॥४०३॥

जो राजा अन्यायाने आपला खजिना वाढवेल तो निष्कांचन होऊन आपल्या आप्त-परिवारासह नाशाकडे जाईल.

Should the king increase from the state (subjects) his own treasury in an unjust manner, he along with his relatives goes to destruction, soon becoming a person whose wealth has gone.

[403 - cp. Y.S. I.340]

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।
राज्ञः श्रियं बलं प्राणानदग्ध्वा न निवर्तते ॥४०४॥

प्रजेला छळून त्यांच्या संतापाने निर्माण झालेली आग राजाचे ऐश्वर्य, सामर्थ्य आणि प्राण जाळून टाकल्याखेरीज शांत होत नाही.

Fire comes into existence from the affliction arising from the trouble to the subjects. It does not turn back without burning the wealth, strength and life of the king.

[404 - cp. Y.S. I.341, Variant - कुलं श्रियं प्राणांश्चादग्ध्वा for श्रियं बलं प्राणानदग्ध्वा]

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने ।
तमेव कृत्स्नमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥४०५॥

स्वतःच्या राष्ट्राचे उत्तम रक्षण करण्याचा जो राजाचा धर्म तोच परराष्ट्रांना वश करून (त्याला) सारे काही मिळवून देतो.

Protection of one's own state and taking to subjugation the enemy state is indeed the *Dharma* (duty) of the king. He obtains it (Dharma) completely indeed.

[405 - cp. Y.S. I.342, Variant - कृत्स्नमाशेति for कृत्स्नमाप्नोति]

किंतु यस्मिन्य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः।

तथैव परिपाल्योसौ यथावंशमुपागतः ॥४०६॥

परंतु ज्या ठिकाणी (उत्तम) आचरण, व्यवहार आणि कुलास्थिती भक्कम आहे, त्याचे त्याने कुलपरंपरेप्रमाणे रक्षण करावे.

But where conduct, practice and lineage is firm, there only this one is worthy to be protected just as it has come in the family.

[406 - cp. Y.S. I.343, Variant - यस्मिन्देशे य for किंतु यस्मिन्य]

मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम्।

कुर्याद्यथास्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥४०७॥

(मंत्रिमंडळाबरोबर) विचार-विनिमय हेच राज्याचे मूळ आहे. त्यामुळे हा विचार- विनिमयाचा पत्ता कामगिरी सफळ होईपर्यंत कोणालाही लागू देऊ नये.

Since consultation is the root of the state, therefore the counsel should be made secure; so that his activities will not be known until the result of the activities.

[407 - cp. Y.S. I.344, Variant - राज्यं तस्मान् for राज्यमतो]

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता।

तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् ॥४०८॥

दैव आणि पौरुष ह्यांच्यावर कामाची सिद्धी अवलंबून असते. त्यापैकी दैव हे प्रकट होते आणि पौरुष हे मात्र पूर्वपरंपरेकडूनच मिळत असते.

The success of the act is based on destiny and human effort. There, the destiny

is manifest and the human effort is derived from the former body.

[408 - Y.S. I.349]

केचिद्देवात्स्वभावाच्च कालात्पुरुषकारतः ।
संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः ॥४०९॥

हुशार बुद्धिमत्तेचे काही (राजे) दैवामुळे, काही स्वभावामुळे, काही कालधर्मांमुळे, काही पराक्रमामुळे आणि काही (मित्र-) संयोगामुळे फळाची इच्छा करतात.

Some intelligent (kings) desire the fruit from destiny, some from inherent disposition, some from time, some from human effort and some in conjunction (with friends).

[409 - cp. Y.S. I.350, Variant - केचिद्देवात्स्वभावाद्वा for केचिद्देवात्स्वभावाच्च]

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥४१०॥

ज्याप्रमाणे एकाच चाकावर रथ धावणार नाही त्याचप्रमाणे पराक्रमाशिवाय नशीब यशस्वी होत नाही.

Just as there cannot be the movement of a chariot merely on a single wheel, similarly destiny cannot be successful without human effort.

[410 - cp. Y.S. I.351, Variant - रथस्य न for न रथस्य]

क्रोधं कुर्यान्न चाकस्मान्मृदुवागुपकारिषु ।
एवं च राजा राज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छति ॥४११॥

राज्यावर असणाऱ्या, मृदू बोलणाऱ्या राजाला जर इथेच कल्याणकारक फळ मिळावे असे वाटत असेल तर त्याने तसेच उपकार करणाऱ्यांवर एकदम रागावू नये.

If a king established in the state desires good here then he, the soft-speaker, should suddenly not become angry with the benefactors.

अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमभ्येत्यनुत्तमम् ।
इति सर्वान्गुणानेतान्यथोक्तान्योऽनुवर्तते ।
अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥४१२॥

नाहीतर राजाला अतिशय वाईट भयाला तोंड द्यावे लागते. ह्याप्रमाणे ह्या सर्व सांगितलेल्या गुणांचे जो परिपालन करतो त्याला इथे सर्व कल्याणकारक अनुभव घेऊन स्वर्गातसुद्धा त्याची वाखाणणी होते.

Or else the king will face very bad danger. Thus one who follows all the virtues as mentioned earlier, experiences auspiciousness here and after death, and is honoured in the great heaven.

उक्तं च भारते -

महाभारतात सांगितले आहे -

It is told in the *Mahābhārata* -

न पुत्रायतमैश्वर्यं कुर्याद्राजा कथंचन ।
पुत्रार्पितप्रभुत्वो हि धृतराष्ट्रस्तृणोपमः ॥४१३॥
(टीप - 'पुत्रायतमैश्वर्यं' हे 'पुत्रायत्तमैश्वर्यं' असे वाचावे.)
(Note - *sic*. पुत्रायतमैश्वर्यं to be read as पुत्रायत्तमैश्वर्यं)

राजाने केव्हाही आपल्या मुलाच्या ताब्यात आपले ऐश्वर्य देऊ नये. ज्याने आपल्या मुलाला आपले राजेपण अर्पण केले तो धृतराष्ट्र गवतासारखा (तुच्छ) ठरला.

[टीप - जरी ग्रंथामध्ये हा श्लोक महाभारतातून घेतल्याचा उल्लेख असला, तरी हा श्लोक महाभारताच्या संशोधित आवृत्तीत सापडला नाही.]

A king should never ever make the wealth to rest with the son. *Dhṛtarāṣṭra* who surrendered his power to the son is comparable to grass.

[Note - Though the text explicitly refers to *Mahābhārata*, the verse is not found in the critical edition of *Mahābhārata*.]

कामं क्रोधं मदं मानं लोभं हर्षं तथैव च ।
एते वर्ज्याः प्रयत्नेन सुतरां पृथिवीक्षिता ॥४१४॥

पृथ्वीची इच्छा करणाऱ्याने (राजाने) काम, क्रोध, मद, मान, लोभ आणि हर्ष हे सर्व प्रयत्नपूर्वक पूर्णपणे टाळावेच.

Lust, anger, intoxication, pride, avarice and also joy, these are to be completely avoided with tremendous effort by the one desirous of the earth (i.e. king).

[414 - cp. M.P. 220.14, Variant - कामः क्रोधो मदो मानो लोभो हर्षस्तथैव च for कामं क्रोधं मदं मानं लोभं हर्षं तथैव च, Variant - सादरं for सुतरां]

एतेषां विजयं कृत्वा कार्यो भृत्यजयस्ततः।
कृत्वा भृत्यजयं राजा पौरजानपदान्त्रजेत् ॥४१५॥

(काम, क्रोध इत्यादि सर्वावर) राजाने विजय मिळवून आपल्या सर्व सेवकांवरसुद्धा विजय मिळवावा. सेवकांवर विजय मिळवून राजाने प्रजेकडे जावे.

Having won over these then he (king) should do the same over his servants. Having won over the servants he should go to the townsmen and country people.

[415 - cp. M.P. 220.15, Variant - पौराजानपदाञ्जयेत् for पौरजानपदान्त्रजेत्]

तदुक्तम् -

सांगितलेंच आहे -

It is said -

आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपातयेत् ।
ततो भृत्यांस्ततोमात्यांस्ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥४१६॥

विनयपूर्वक प्रथम राजाने स्वतःला सांभाळावे, त्यानंतर सेवकवर्ग, नंतर मंत्रिमंडळ, नंतर मुले आणि नंतर प्रजा.

A king should first hasten towards himself with discipline, then to the servants, then to the ministers, then to the sons and then to the subjects.

कृत्वा तु विजयं तेषां शत्रून्बाह्यांस्ततो जयेत् ॥४१७a॥

त्यांच्यावर (म्हणजे क्रोधादींवर) विजय मिळाल्यानंतर बाहेरच्या शत्रूंना त्याने जिंकावे.

Having won over them (i.e. anger etc.), then he should win over the external enemies.

[417a - cp. M.P. 220.16a, Variant - च for तु]

तेषां क्रोधादीनाम्।

त्या क्रोधादीवर

On those anger and others.

बाह्यास्तु त्रिविधा ज्ञेयास्तुल्याभ्यन्तरकृत्रिमाः॥४१७b॥

त्यातले बाह्य तीन - तुल्य, आभ्यन्तर आणि कृत्रिम, असे जाणावे.

The external (enemies) are to be understood as threefold, equal, internal and artificial.

[417b - cp. M.P. 220.16b, Variant - बाह्याश्च विविधा for बाह्यास्तु त्रिविधा]

षडङ्गरक्षा कर्तव्या तथानेन प्रयत्नतः ॥४१८a॥

तसेच सहा अंगांचे त्याने प्रयत्नपूर्वक रक्षण करावे.

Similarly, the protection of the six limbs should be done by him with effort.

[418a - cp. M.P. 220.21a, Variant - तथा तेन for तथानेन; cp. V.D. II.65.22b, Variant - तेन चापि for तथानेन]

अङ्गान्युक्तानि।

अंगे सांगितली आहेत.

The limbs are told.

अङ्गेभ्यो यस्त्वथैकोपि द्रोहमाचरतेल्पधीः।

वधस्तस्य तु कर्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥४१८ (b&c)॥

ह्या अंगांपैकी अल्पबुद्धीच्या एकाने जरी आपल्याशी द्रोह केला तरी राजाने ताबडतोब त्याचा वध करावा.

If even one among the limbs, one of little intellect follows treachery, the king should kill him immediately.

[418b - cp. M.P. 220.21b, Variant - यस्तथैकस्य for यस्त्वथैकोपि; cp. V.D. II.65.23a, Variant - यस्तथैकस्य for यस्त्वथैकोपि; 418c - cp. M.P. 220.22a, V.D. II.65.23b]

न राजा मृदुना भाव्यं मृदुर्हि परिभूयते।
न भाव्यं दारुणेनापि तीक्ष्णादुद्विजते जनः॥४१९॥

राजाने केव्हाही मवाळ राहू नये. मवाळाचा नेहमी पराभव होतो आणि त्याने जहालही होऊ नये कारण त्याने प्रजा उद्वोगून जाते.

A king should not be mild. A mild one is indeed defeated. He should not be harsh also as from a harsh (person) the people are agitated.

[419a - cp. M.P. 220.22b, V.D. II.65.24a ; 419b - cp. M.P. 220.23a, Variant - दारुणेनाति for दारुणेनापि; cp. V.D. II.65.24b]

काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः।
राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ॥४२०॥

वेळीच जो मवाळ होतो आणि वेळीच जो जहाल होतो तो दोन्ही लोकांची अपेक्षा करणारा (राजा) दोन्ही लोक मिळवतो.

At times he should be soft at times he should be hard. The king desirous of both worlds both the worlds will be of him.

[420a - cp. M.P. 220.23b, V.D. II.65.25a ; 420b - cp. M.P. 220.24a, V.D. II.65.25b]

भृत्यैः सह महीपालः परिहासं च वर्जयेत्।
भृत्याः परिभवन्तीह नृपं * * * संकथम् ॥४२१॥

आपल्या सेवाकवर्गाबरोबर राजाने चेष्टा मस्करी टाळावी. (जो) राजा अशा संभाषणाने (आनंदित होतो) त्याला सेवक पराभूत करतात.

(टीप - मत्स्यपुराणातील 'हर्षवशं' हा शब्द स्वीकारून भाषांतर केले आहे.)

A king should avoid jesting with the servants. The servants defeat the king (who becomes happy) with their conversation.

(Note - The word 'harṣavaśam' from *Matsya Purāṇa* is accepted to facilitate the translation.)

[421a - cp. M.P. 220.24b, Variant - विवर्जयेत् for च वर्जयेत्; cp. V.D. II.65.26a, Variant - विवर्जयेत् for च वर्जयेत्; 421b - cp. M.P. 220.25a, Variant - नृपं हर्षवशं गतम् for नृपं * * * संकथम्; cp. V.D. II.65.26b, Variant - नृपं हर्षलसत्कथम् for नृपं * * * संकथम्]

व्यसनानि च सर्वाणि भूपतिः परिवर्जयेत् ।
सप्तदोषा सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ॥४२२॥

राजाने सर्व व्यसने टाळावीत आणि व्यसनांपासून निर्माण होणारे सात दोष राजाने नाहीसे करावेत.

The king should abstain from all the addictions. The seven faults that rise from the addictions should always be avoided by the king.

[422a - cp. M.P. 220.25b, V.D. II.65.27a]

प्रायशोर्थे विनश्यन्ति धृतमूला अपीश्वराः ॥४२३॥

राजे भक्कम असले तरी बहुधा पैशाबाबत नाश पावतात.

Generally the lords (kings) are indeed destroyed even if they are firmly rooted in wealth.

तानि च व्यसनानि -

आणि ती व्यसने -

And these are the addictions -

स्त्रियोक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।
तथैव दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥४२४॥

स्त्रिया, फासे, शिकार, मद्यपान आणि पाचवी कठोर वाणी तसेच शिक्षेतला कठोरपणा आणि आर्थिक दुर्व्यवहार (ही व्यसने आहेत).

Womanising, dice, hunting, alcoholism and harshness in speech as the fifth, and also harshness in punishment and financial corruption (these are the addictions).

कामं क्रोधं च वर्जयेदित्युक्तं तत्र मूलमाह -

काम आणि क्रोध टाळावा असे सांगितले, त्याचे मूळ सांगितले आहे -

It has been told that lust and anger should be avoided. Its root is told -

मृगयाक्षा दिवास्वापः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौयंत्रिकं वृथात्यागः कामजो दशको गणः ॥४२५॥

(टीप - 'तौयंत्रिकं' हे 'तौर्यंत्रिकं' असे वाचावे.)

(Note - *sic*. तौयंत्रिकं to be read as तौर्यंत्रिकं)

शिकार, द्यूत, दिवसा झोपणे, चुका काढणे, स्त्रियांचा नाद, उन्मत्तपणा, संगीत (= गायन, वादन आणि नृत्य) आणि खोटा त्याग हे कामापासून जन्मणारे दहा दोष आहेत.

Hunting, dice, sleeping during the day, finding faults, womanising, intoxication, music (= vocal, instrumental and dance) and false sacrifice are the ten qualities that are born out of lust.

[425 - cp. M.S. VII.47, Variant - मृगयाक्षो दिवा स्वप्नः for मृगयाक्षा दिवास्वापः, वृथाढ्या च for वृथात्यागः]

पैशुन्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्यासूयार्थदूषणे।

वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोपि गणोऽष्टकः॥४२६॥

दुसऱ्यांच्या चहाड्या करणे, नको त्या ठिकाणी साहस दाखवणे, दगाबाजी, खुन्नस, मत्सर, आर्थिक दुर्व्यवहार, वाणीतला आणि शिक्षेतला कठोरपणा हा क्रोधापासून निर्माण होणाऱ्या आठांचा समूह आहे.

Slander, heedlessness, treachery, envy, jealousy, financial corruption, harshness rising from speech and punishment are indeed the group of eight (vices) born out of anger.

[426 - cp. M.S. VII.48, Variant - गुणोऽष्टकः for गणोऽष्टकः]

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे।

क्रोधजेपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा॥४२७॥

दंडाच्या बाबतीत अधःपात, तसेच वाणीतला कठोरपणा, आर्थिक दुर्व्यवहार हे क्रोधापासून निर्माण होणारे त्रिकूट सर्वदा त्रासदायक ठरते.

Falling of the punishment (i.e. degradation in the administration of justice) and also harshness in speech and financial corruption; this triad always becomes the troublesome, counted as born out of anger.

[427 - cp. M.S. VII.51]

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥४२८॥

मद्यपान, द्यूत, स्त्रीसंग आणि शिकार हे ह्या क्रमानेच कामदोषापासून निर्माण होणारी चौकात अत्यंत त्रासदायक ठरते.

Alcoholism, dice, womanising and also hunting in that order, these become more troublesome, the quartet are counted as born out of lust.

[428 - cp. M.S. VII.50]

व्यसनानि वर्जयेदस्यापवादमाह -

व्यसने टाळावीत ह्याचे अपवाद सांगतो -

The vices should be avoided. Its exceptions are being told -

लोकसंग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत्।
शौण्डीरस्य नृपेन्द्रस्य नित्यमुत्सिक्तचेतसः॥४२९॥

अहंकारी, सदा चेकाळलेले चित्त असलेल्या राजाने लोक जोडण्यासाठी व्यसनांचे ढोंग करावे.

(In the case) of the drunken king who always has a disturbed mind, false addictions may be done for the sake of collecting people.

[429 - cp. M.P. 220.26, Variant - नरेन्द्रस्य नित्यमुद्रिक्तचेतसः for नृपेन्द्रस्य नित्यमुत्सिक्तचेतसः; cp. V.D. II.65.27b and 28a, Variant - नरेन्द्रस्य नित्यमुत्क्षिप्तचेतसः for नृपेन्द्रस्य नित्यमुत्सिक्तचेतसः]

जनो विरागमायाति सदा दुःसेव्यभाषतः।
तस्मात्पूर्वाभिभाषी स्यात्सर्वस्यापि महीपतिः॥४३०॥

ज्याच्याकडून बोलण्याची कदर केली जात नाही त्यापासून प्रजा सदैव तुटून दूर जाते. म्हणून राजाने सर्वच बाबतीत प्रथम बोलणे सुरू करावे.

Subjects always go to indifference of the one whose speech is not agreeable. Therefore indeed, the king should initiate in the act of speaking with anyone.

[430 - cp. M.P. 220.27, Variant - जना for जनो, स्मित for तस्मात्, सर्वस्यैव for सर्वस्यापि, cp. V.D. II.65.28b and 29a, Variant - विरागमायाति for विरागमायान्ति, स्मित for तस्मात्, सर्वस्यैव for सर्वस्यापि]

अदीर्घसूत्रश्च भवेत्सर्वकर्मसु पार्थिवः।
दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानिर्भवेद्भुवा ॥४३१॥

सर्व कामांच्याबाबतीत राजाने कामातील रेंगाळणे टाळावे. रेंगाळत काम करणाऱ्या राजाची कार्यहानी नक्कीच होणार.

The king should not be a procrastinator in any of his works. Surely the work will be destroyed of the king who is a procrastinator.

[431a - cp. M.P. 220.29b, V.D. II.65.31a ; 431b - cp. M.P. 220.30a, Variant - कर्महानिर्ध्रुवं भवेत् for कर्महानिर्भवेद्भुवा; cp. V.D. II.65.31b, Variant - कर्महानिध्रुवं भवेत् for कर्महानिर्भवेद्भुवा]

अस्यापवादमाह -

आता ह्याला अपवाद सांगतो -

Now exception to this is told -

रागे दर्पे च माने च दोहे पापे च कर्मणि।
अप्रिये चैव कर्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ॥४३२॥

(टीप - 'दोहे' हे 'द्रोहे' असे वाचावे.)

(Note - sic. दोहे to be read as द्रोहे)

प्रेम, गर्व, मान, द्रोह आणि पाप अशा कामांमध्ये तसेच नावडते काम करीत असतांना रेंगाळणे वाखाणले जाते.

Procrastination is praised in passion, in haughtiness and in pride, and in treachery, and in sinful activities and also in duty that is unpleasant.

[432a - cp. M.P. 220.30b, V.D. II.65.32a, Variant - मनि for माने; 432b - cp. M.P. 220.31a, V.D. II.65.32b]

पौरुष्यं दैवसंपत्त्या काले फलति पार्थिवे ॥४३३॥

राजाच्या बाबतीत त्याचे भाग्य दैवीसंपदेनेच (योग्य) काळी फळतं.

O king, the manly strength is fruitful in the course of time on account of divine qualities.

[433 - cp. M.P. 221.7b]

दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम।
त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात्फलप्रदम् ॥४३४॥

अरे माणसातल्या श्रेष्ठ (राजा), नशीब, पराक्रम आणि काळ ह्या तीन गोष्टी एकत्र आल्यास त्या माणसाला उत्तम फलदायी ठरतात.

O best among men (king), destiny, human effort and time, these three mingled become fruit-giving to the man.

[434 - cp. M.P. 221.8, Variant - पुरुषोत्तम for मनुजोत्तम, स्यात्फलावहम् for स्यात्फलप्रदम्]

कृष्टिवृष्टिसमायोगाद् दृश्यन्ते फलसिद्धयः।
ताश्च काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथंचन।
तस्मात्सदैव कर्तव्यं सधर्मं पौरुषं नृभिः ॥४३५॥

शेती आणि पाऊस ह्यांचा उत्तम योग जुळून आला तर फलसिद्धी नक्कीच दिसून येते. ते उत्तम हंगामात पहायला मिळतात; दुष्काळात कधीच नाही. म्हणून नेहमीच माणसांनी धर्मानेच पराक्रम करावा.

The accomplishment of fruit is seen, in the combination of agriculture and rainfall. They are expressly seen in (proper) course of time, never indeed at the wrong time. Therefore manly acts with *Dharma* should always be done by the king.

[435a - cp. M.P. 221.9a ; 435b - cp. M.P. 221.9b, Variant - तास्तु for ताश्च; 435c - cp. M.P. 221.10a, Variant - नरैः for नृभिः]

साम भेदस्तथा दानं दण्डश्च मनुजोत्तम।
उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालं च पार्थिव ॥४३६॥

अरे उत्तम माणसा, राजा, साम, भेद, दान आणि दंड तसेच उपेक्षा आणि माया आणि इन्द्रजाल (ह्यांचा प्रयोग राजाने करावा).

O best among men, O king, *sāma*, *bheda*, as also *dāna* and *daṇḍa* and *upekṣā* (disregard) also *māyā* (illusion) and *indrajāla* (magic) (should be applied).

[436 - cp. M.P. 222.2, Variant - मनुजेश्वर for मनुजोत्तम]

द्विविधं कथितं साम तथ्यं चातथ्यमेव च ।
तत्राप्यतथ्यं साधूनामाक्रोशायैव जायते ।
तत्र साधुः प्रयत्नेन सामसाध्यो नरोत्तम ॥४३७॥

त्यातले साम हे दोन प्रकारचे - खरे आणि खोटे सांगितले आहे. त्यातले खोटे हे सज्जनांना आक्रोश करायला लावते. तेव्हा सज्जनाला, अरे राजा, साम-मार्गानेच आपलेसे करावे.

Sāma is said to be twofold, true and also false. There too the false is indeed born for the sake of the reviling of the good people. Therefore O king, accomplish the good *sāma* with effort.

[437a - cp. M.P. 222.3b ; 437b - cp. M.P. 222.4a ; 437c - cp. M.P. 222.4b]

ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रतीता धर्मे स्थिता धर्मरता विनीताः ।
ते सामसाध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा अनुव्रता ये सततं च राजन् ॥४३८॥

हे राजा, जे उत्तम कुळातले, सरळ स्वभावाचे, धर्मात दृढ आणि धर्मातच स्थिर असणारे, विनयशील दिसतात, ती नेहमीच व्रतस्थ माणसे साममार्गाने मिळवावीत असे सांगितले आहे.

Those who are of pure inheritance, recognised as straight-forward, established in Dharma, engrossed in Dharma, disciplined, those men who have accomplished *sāma*, they are always ordained and devoted, O king.

[438 - cp. M.P. 222.10, Variant - प्रणीता for प्रतीता, स्थिताः सत्यपरा for स्थिता धर्मरता, मानोन्नता for अनुव्रता ; cp. V.D. II.67.10, Variant - प्रणीता for प्रतीता, स्थिताः सत्यपरा for स्थिता धर्मरता, मानोन्नता for अनुव्रता, राम for राजन्]

अथ भेदः -

आता भेद -

Then *bheda* -

परस्परं ये (वि)द्विष्टाः क्रुद्धा भीता विमानिताः ।
तेषां भेदं प्रयुञ्जीत भेदसाध्या हि ते मताः ॥४३९॥

एकमेकांचा द्वेष करणारे, रागावलेले, घाबरलेले, अपमानित अशांच्या बाबतीत भेद-नीतीचा प्रयोग करावा. त्यांना भेदानेच जिंकले जाते असे मानले जाते.

They who hate each other, are angry, are afraid, are dishonoured, in their case *bheda* is to be applied, they are considered as worthy to be accomplished by *bheda*.

[439 - cp. M.P. 223.1, Variant - तु ये दुष्टाः for ये (वि)द्विष्टाः, भीतावमानितः for भीता विमानितः]

अन्तःकोपो बहिःकोपो यत्र स्यातां महीक्षिताम्।
अन्तःकोपो महांस्तत्र नाशकः पृथिवीक्षिताम् ॥४४०॥

मनातला राग आणि बाहेरचा राग असे राजांच्या बाबतीत जिथे असतील, त्या ठिकाणी त्याच्या मनातला राग हा राजांचा नाश करणारा मानला जातो.

In the case of kings there are internal anger and external anger. Of them the internal anger is great destroyer of king.

[440 - cp. M.P. 223.7]

सामन्तकोपो बाह्यस्थकोपः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
महिषीयुवराजाभ्यां तथा सेनापतेर्द्विज ॥४४१॥

विद्वानांनी सांगितल्याप्रमाणे सामंतांचा राग हा बाह्य (प्रकट) राग असतो. असाच हे ब्राह्मणा, महाराणीचा, युवराजांचा तसेच सेनापतींचाही राग हा प्रकट राग असतो.

It is said by the learned that the anger of subordinate kings, of the chief queen and of the prince, of the commander and of the twice born, is external anger.

[441 - cp. M.P. 223.8, Variant - बाह्यस्तु कोपः for बाह्यस्थकोपः, महीभृतः for मनीषिभिः, सेनापतेर्नृप for सेनापतेर्द्विज]

अमात्यमन्त्रिणां चैव राजपुत्रे तथैव च ।
अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो दारुणः पृथिवीक्षिताम् ॥४४२॥

अमात्य, मंत्री आणि राजपुत्रांचा राग हा राजांसाठी हानिकारक असा आतला मनातला राग दारुण म्हणून सांगितला गेला आहे.

(The anger of) prime-minister, ministers and also of prince is pointed out to be the grave internal anger for a king.

[442 - cp. M.P. 223.9]

इति भेदः। अथ दानम् -

हा भेद. आता दान -

This is *bheda*. Now *dāna* -

सर्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं महत् ।
सुदत्तेन समायाति दानेनोभयलोकजित् ॥४४३॥

सर्व उपायांमध्ये दान हे सर्वश्रेष्ठ आहे. चांगले दान केल्याने दोन्ही लोकांवर विजय मिळवता येतो.

Of all the remedies *dāna* is the best and great(est). With donation given well both the worlds can be reached.

[443 - cp. M.P. 224.1, Variant - मतम् for महत्, सुदत्तेनेह भवति for सुदत्तेन समायाति]

न केवलं दानपरा जयन्ति भूलोकमेकं पुरुषप्रवीराः ।
जयन्ति ते राजसुरेन्द्रलोकं सुदुर्जनं(यं) यद्धनुषा तथैव ॥४४४॥

श्रेष्ठ, वीर पुरुष दान-धर्मांमुळे केवळ एक भूलोकच जिंकतात, तसेच ते जो लोक जिंकणे कठीण आहे असा इंद्रलोकही धनुष्याने जिंकावे, तसे जिंकतात.

The foremost heroic men (kings) not only win this one earth, they also win the world of the king of gods which is very difficult to win with the bow (as it were).

[444 - cp. M.P. 224.8, Variant - सुदुर्जयं यो विबुधाधिवासः for सुदुर्जनं(यं) यद्धनुषा तथैव]

इति दानस्वरूपकथनम्। दण्डस्वरूपं निरूप्यते -

असे दानस्वरूप सांगून झाले. आता दण्डस्वरूप सांगितले जाते -

Thus is the form of *dāna* told. Now the form of *daṇḍa* is explained -

न शक्या ये वशीकर्तुमुपायत्रितयेन तु।
दण्डेन तान्वशीकुर्याद्वण्डो हि वशकृन्नृणाम् ॥४४५॥

(साम, दान, भेद) ह्या तीनही मार्गांनी ज्यांना जिंकता येत नाही त्यांना दंडानेच वश करावे कारण दंड (शिक्षा) हा माणसांना वश करू शकतो.

Indeed if it is not possible to subjugate those with the three instruments, he should subjugate them with *daṇḍa* (punishment). For *daṇḍa* is the subjugator of men.

[445 - cp. M.P. 225.1]

आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वाथ गुणि(रु)र्महान् ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोस्ति स्वधर्मे वावतिष्ठति ॥४४६॥

आश्रमातील असो अथवा वर्णी (संन्यासी) किंवा पूज्य महान, गुणी असो, राजाने शिक्षा करू नये असा कोणीही नाही, जरी तो आपला धर्म पाळत असला तरी.

(टीप - आश्रमी : आश्रमातील : ब्रह्मचर्य, गृहस्थ किंवा वानप्रस्थ)

Let him be *āśramī*, or *varṇī* (monk), or worthy of worship or meritorious or great, no one is not worthy of punishment of a king even if he is following his own *Dharma*.

(Note - *āśramī* : belonging to the *āśrama* viz. *brahmacarya*, *grhastha* or *vānaprastha*)

[446 - cp. M.P. 225.5, Variant - गुरुर्महान् for गुणि(रु)र्महान्, यः स्वधर्मेण तिष्ठति for स्वधर्मे वावतिष्ठति]

एवं सांसिद्धिकं लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् ।
अन्धे तमसि मज्जेत यदि दण्डं न पातयेत् ॥४४७॥

जगात हा एक सिद्धांतच आहे की दंडनीतीमुळेच सर्व भक्कम होते. जर शिक्षाच केली गेली नाही तर जग अंधारात बुडून जाईल.

Thus it is existing absolutely in the world, that all are established in *daṇḍa*. If punishment is not enforced, then (the world) will submerge in blind-darkness.

[447a - cp. M.P. 225.16b, Variant - सांसिद्धिके for सांसिद्धिकं; 447b - M.P. 225.17a, Variant - मज्जेयुर्यदि for मज्जेत यदि]

यस्मादण्ड्यं दण्डयति दुर्मदान्दमयत्यपि ।
दमनादण्डनाच्चैव तस्मादण्डं विदुर्बुधाः ॥४४८॥

ज्यामुळे अपराधींना शिक्षा केली जाते, उन्मत्तांना वाकवले जाते त्यामुळे वाकवणे आणि शिक्षा करणे ह्यामुळे विद्वान् लोक त्याला दंड (असे म्हणतात).

Since he punishes those worthy of punishment, he causes the extremely haughty ones to be overpowered, by subduing and punishing indeed; the learned (call it) *daṇḍa*.

[448a - cp. M.P. 225.17b, Variant - यस्माद्दण्डो दमयति दुर्मदान्दण्डयत्यपि for यस्माद्दण्ड्यं दण्डयति दुर्मदान्दमयत्यपि ; 448b - cp. M.P. 225.17c]

तदवाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत्।
धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ॥४४९॥

म्हणून राजाने दण्डनीतीचा स्वीकार करावा आणि त्याचा प्रहार दुर्जनांवर करावा. ब्रह्मदेवाने प्राचीन काळी खरोखरी दण्डरूपाने (च) धर्म निर्माण केला.

Therefore the king having accepted *daṇḍa* (punishment, also literally means stick) should cause it to fall on those having bad nature. *Dharma* indeed in the form of punishment was created by *Brahman* in the past.

स नेतुं न्यायतः शक्योऽलुब्धेन कृतबुद्धिना।
सत्यसंधेन शुचिना ससहायेन धीमता ॥४५०॥

त्याला न्यायाने, कृतज्ञपणाने, निलोभीपणाने, सत्यशील, पवित्र वृत्तीने, सन्मित्रांच्या साहाय्याने, बुद्धिमान् (राजा) पुढे नेऊ शकतो.

It can be executed justly, without avarice, with a resolved mind, being attached with truth, with purity, along with the associates and with intellect.

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् सदेवासुरमानुषम् ।
जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तत्प्रकोपयेत् ॥४५१॥

शास्त्राप्रमाणे अवलंब केला तर देव, राक्षस आणि मनुष्यांचे जग तो आनंदी करील, नाहीतर तो ह्या सर्वांचा कोप ओढवून घेईल.

If it is executed according to the *Śāstras*, he will make joyful the all-world with gods, asuras and men. Or else he will cause it to be enraged.

अधर्मदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम्।
सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥४५२॥

धर्मदण्डाचा अवलंब केला नाही तर स्वर्ग, कीर्ति आणि लोक ह्यांचा (त्याच्याकडून) नाश होईल. राजाने दण्डाचा योग्य वापर केला तर त्याला स्वर्ग, कीर्ति आणि जय मिळेल.

The punishment that is not based on *Dharma* destroys the heaven, fame and the world (of the king). Proper punishment by the king brings about heaven, fame and victory.

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशपात्यये स्त्रियाम्।
विवादयेत्सद्य एव कालोन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥४५३॥

हिंसक कृती, चोरी, कठोरपणा, दुभती गाय, अभिशाप ह्याबद्दलचे आरोप (तसेच) स्त्रियांबद्दलचे (आरोप), या विवादांमध्ये तत्काळ (आरोपीकडून) उत्तर घ्यावे. इतरत्र (न्यायाधीशांच्या) इच्छेप्रमाणे वेळ ठरेल असे स्मृतिग्रंथांत सांगितले आहे.

[टीप - साहस : हिंसक कृती, विषारी शास्त्राने ठार मारणे; पारुष्य : कठोरपणा, वाक्पारुष्य (वाणीतला कठोरपणा) आणि दण्डपारुष्य (शिक्षेतला कठोरपणा); अभिशाप : पातकाचा आरोप; स्त्रियाम् : स्त्रियांबद्दलचे आरोप, कुलस्त्रीच्या आचाराविषयी, दासीच्या अधिकाराविषयी]

The accusations, in connection with violent act, theft, harshness, (milch-) cow, imprecation and regarding women; should be answered immediately only (by the defendant) ; elsewhere the time depends upon the desire (of the judicial officer), so it is mentioned in the *Smṛti*-texts.

[Note - *sāhasa* : violent act, killing with the help of poisonous weapons; *pāruṣya* : harshness, *vākṣpāruṣya* i.e harshness in speech and *daṇḍapāruṣya* i.e. harshness in punishment; *abhiśāpa* : imprecation, accusation of sinning; *striyām* : regarding women, viz. vilifying a respectable woman, rights of a servant-woman, etc.]

[453 - cp. Y.S. II.12]

देशादेशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च।
ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेव(ति) च॥४५४॥

हा देशातून त्या देशात भटकत जातो, ओठांचे कोपरे परत परत चाटतो, कपाळावर घाम फुटून तोंड काळे-
निळे पडते,

A person who goes from one country to another country, who licks the corners
of his mouth, and whose forehead sweats, whose face changes colour (becomes
white or black),

[454 - cp. Y.S. II.13, Variant - वैवर्ण्यमेति for वैवर्ण्यमेव(ति)]

परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते।
वाक्चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥४५५॥

(त्याचे) तोंड कोरडे पडते, अडखळतो, खूप उलट-सुलट बडबडतो, तसेच ओठ वेडेवाकडे करतो, वाणीवर
आणि डोळ्यांवरही त्याचा ताबा राहात नाही,

whose (mouth) dries up, whose words falter, who talks contradictorily a lot,
whose speech and appearance is not honoured, and also who bends (makes
crooked) his lips,

[455 - cp. Y.S. II.14]

स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः।
अभियोगे च साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः॥४५६॥

स्वभावामुळेच मनावर, वाणीवर आणि शरीरावर विकृतपणा येतो (ताबा सुटतो). म्हणूनच त्याला
न्यायालयातील खटल्यात आणि साक्षीदार म्हणून वाईट मानले जाते.

who changes naturally with mind, speech, body and acts; he is known as a bad
person in a complaint and also in evidence (as a witness).

[456 - cp. Y.S. II.15]

दण्डादेतत्प्रभवति याति तद्व्यसने क्षयम्।
अरयोपि हि मित्रत्वं यान्ति दण्डवतो ध्रुवम् ॥४५७॥

हे शिक्षेपासून निर्माण होते आणि त्याचा संकटकाळी नाश होतो. शत्रूसुद्धा दंड करणाऱ्याचे पक्के मित्र होतात.

This generates from punishment, and goes to decay at the time of calamity. The enemies go to firm friendship of the one who punishes.

[457a - cp. K.N. XIV.36b ; 457b - cp. K.N. XIV.37a]

दण्डप्रायो हि नृपतिर्धुत्वा चाक्रम्य मेदिनीम्।
संस्तम्भयति मित्राणि अमित्रान्नाशयत्यपि ॥४५८॥

(टीप - 'धुत्वा' हे 'धूत्वा' असे वाचावे.)

(Note - sic. धुत्वा to be read as धूत्वा)

उत्तम दंडनीतीमुळे राजा पृथ्वीला आक्रमण करून थरथर कापायला लावून आपल्या मित्रांना थक्क करते आणि शत्रूंचा नाशसुद्धा करतो.

Generally with the punishment, the king having agitated and invaded the earth causes the friends to become stable and also destroys the enemies.

[458a - cp. K.N. XIV.37b, Variant - नृपतिर्भुनयाक्रम्य for नृपतिर्धुत्वा चाक्रम्य ; 458b - cp. K.N. XIV.38a, Variant - शत्रून्नुत्सादयत्यपि for अमित्रान्नाशयत्यपि]

कामन्दकः -

कामन्दक (सांगतो) -

Kāmandaka (says) -

अनुबन्धं परीक्ष्यादौ देशकालौ च तत्त्वतः।
सारापराधावालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥४५९॥

सुरुवातीला संदर्भ निरखून, देश-कालानुसार योग्य तो विचार करून, अपराधाचे गांभीर्य ओळखून अपराधींना शिक्षा करावी.

At the beginning having examined the connection in reality regarding (the matter of) place and time, having looked at the gravity of the offence, the punishment should be meted to those deserving punishment.

आगःस्वपि तथान्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः ।
दण्डं प्रकल्पयेद्राजा सामन्तब्राह्मणैः सह ॥४६०॥

अपराधींच्या बाबतीत आणि इतर बाबतीतही (अपराध्याची) जात, संपत्ती आणि वय जाणून घेऊन राजाने सामंत आणि ब्राह्मणांबरोबर विचार विनिमय करून शिक्षा निश्चित करावी.

In offences and also in other matters, having considered the caste, wealth and age (of the criminal), a king should cause the punishment to be executed (in consultation) with the ministers and Brahmins.

दण्डभेदानाह -

दंडाचे प्रकार सांगतो -

The types of punishment are told -

धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।
योज्याः समस्ता व्यस्तास्तु ह्यपराधवशादिमे ॥४६१॥

धिक्दण्ड (धिक्कार), वाक्दण्ड (इशारा), धन-दण्ड (आर्थिक दण्ड), वध (देह-दण्ड) ह्या शिक्षापैकी अपराधाप्रमाणे एक अगर सर्व शिक्षा कराव्यात.

dhigdaṇḍa i.e. punishment by censure, *vāgdaṇḍa* i.e. verbal punishment, *dhanadaṇḍa* i.e. monetary punishment and also *vadha* i.e. corporal punishment - these are to be employed jointly or severally taking into account the offense indeed.

[461 - cp. Y.S. I.367, Variant - योज्या व्यस्ताः समस्ता वा for योज्याः समस्ता व्यस्तास्तु]

वाग्धिग्वधः स्वकं चैव चतुर्धा वर्तितो दमः ।
पुरुषे दोषविभवं ज्ञात्वा संपरिकल्पयेत् ॥४६२॥

वाक्, धिक्, वध आणि स्वक (स्वतःची धनसंपदा) असे शिक्षेचे चार प्रकार आहेत आणि अपराधी पुरुषाच्या बाबतीत त्याच्या दोषांचे गांभीर्य जाणून घेऊन (शिक्षेची) योजना करावी.

The fourfold punishment is *vāk* i.e. verbal, *dhik* i.e. censure, *vadha* i.e. corporal and *svaka* (belonging to one's wealth) i.e. fine or seizure of wealth. Having understood the rank of the crime, punishment should be caused to be executed.

अपराधवशान्नियोजयेदित्युक्तं तत्र कस्मिन्कं नियोजयेदित्याह -

अपराधाप्रमाणे शिक्षा करावी असे सांगितले तेव्हा कोणाला किती शिक्षा करावी ते सांगतो -

Execution (of punishment) should be based upon the crime has been told. There, whom and how much (punishment) is to be executed is thus told -

गुरून्पुरोहितान्विप्रान्वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।
विवादिनो नरांश्चान्यान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ।
महापराधयुक्तांश्च वधदण्डेन दण्डयेत् ॥४६३॥

गुरु, पुरोहित आणि विद्वान् ह्यांना वाक्-दंडाची शिक्षा करावी. वादग्रस्त इतर अपराधींना अर्थ-दंडाची शिक्षा करावी. सर्वात मोठे अपराधी असतील त्यांना वध-दंडाची शिक्षा करावी.

Teacher, family-priest, learned Brahmin should be punished with verbal punishment. The other controversial men who are blameworthy should be punished with monetary punishment. Those who have committed grave crimes should be punished with corporal punishment.

किञ्च -

तसेच -

Moreover -

मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विषु।
यथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्तं साधुकल्पितम् ॥४६४॥

मित्र वगैरेंच्या बाबतीत वाक्दण्डाचा प्रयोग करावा, तपस्वींना धिक्दण्ड द्यावा. ज्याच्या बाबतीत जे सांगितले ते करावे आणि जे सांगितले नाही त्याबाबतीत योग्य ते करावे.

Verbal punishment should be meted towards friends, punishment by censure towards the mendicants. That should be done as is told of him and proper decision should be taken about that which has not been spoken about.

अधार्मिकं त्रिभिर्नयायैर्निगृहीयात्प्रयत्नतः।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥४६५॥

धर्म-शून्यांच्या बाबतीत तीन प्रकारचा न्याय यत्नपूर्वक करावा- थोपवून (थांबवून), वेगवेगळ्या बंधनात अडकवून आणि वध करून.

He should with effort control the non-follower of *Dharma* with the help of the three-fold justice which is restraining, confinement and with the different corporal punishments.

[465 - cp. M.S. VIII.310]

दण्डस्थानान्याह -

शिक्षेची ठिकाणे सांगतो -

The places of punishment are being told -

दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥४६६॥

स्वयंभू मनूने शिक्षेची दहा ठिकाणे सांगितली आहेत. ती तीन वर्णांकरिता आहेत, पण त्यातून ब्राह्मणाला वगळावे.

Self-existent Manu spoke about the ten spots of punishment. Those are for the three *varṇas*. The Brahmin may move uninjured (i.e. unpunished).

[466 - cp. M.S. VIII.124, Variant - यानि for तानि]

तानि दशस्थानान्याह -

ती दहा ठिकाणे सांगतो -

Those ten spots are told -

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्।
चक्षुर्नासे च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥४६७॥

गुप्तेन्द्रिय, पोट, जीभ, दोन हात, दोन पाय हे पाचवे; डोळे, नाक, दोन कान, संपत्ती आणि शरीर अशी दहा ठिकाणे सांगितली आहेत.

The organ that is under (i.e. the generative organs), stomach, tongue, two hands, two feet - these are the five; eyes, nose, two ears, wealth and also body (make the ten spots).

[467 - cp. M.S. VIII.125, Variant - चक्षुर्नासा च कर्णौ for चक्षुर्नासे च कर्णौ]

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते।
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ॥४६८॥

ब्राह्मणाला त्याचे मुंडन करणे हाच त्याचा वध-दंड मानला जातो. विशेष करून कुलीन पुरुष आणि बायकांच्या बाबतीतसुद्धा (मुंडन हाच वध-दंड आहे).

The shaving of the head of a Brahmin is considered to be a punishment equal to death-punishment, especially in the case of the men from good families and women.

[468a - cp. M.S. VIII.379a, Variant - मौण्ड्यं for मौण्ड्यं]

अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्वपापेष्ववस्थितान्।
यदध्य (स्या)कुशलं यत्नान्न तद्राजा समाचरेत्।
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥४६९॥

सर्व पापांचा अपराधी असला तरी ब्राह्मण ठार मारण्यास योग्य नाही असे सांगितले आहे. जर राजाने प्रयत्नपूर्वक त्याचे अकुशल होईल अशी शिक्षा करू नये. त्याला त्याच्या सर्व धनाला हात न लावता राज्याबाहेर घालवून द्यावे.

It is said that though a Brahmin is established in all the sins still he is unworthy of being killed. A king should not, with an effort, punish him which will lead to his adversity. Without injuring all his wealth, he should be sent outside the kingdom.

एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च।
यशोस्मिन्प्रथते लोके सर्गे वासस्तथा क्षयः ॥४७०॥

अशा धर्माने वागणारा आणि दंडनीतीने वागणारा राजा पृथ्वीवर यशस्वी होतोच, तसेच स्वर्गामध्येही त्याचे स्थान अमर होते.

Thus of a king whose conduct is based on *Dharma* and is the upholder of *Danḍa*, his success spreads in the world and also his stay in heaven is unbroken.

ब्राह्मणप्रशंसामाह -

आता ब्राह्मणाची प्रशंसा सांगतो -

Now praise of Brahmin is being told -

इयं वसुंधरा देवी धर्मेण खलु धार्यते ।
ध्रुवं स धार्यते वेदैस्ते धार्यन्ते द्विजातिभिः ॥४७१॥

ही पृथ्वी देवी खरोखर धर्मानेच धारण केली जाते. तो (धर्म) वेदांनी भक्कमपणे धारण केला आहे आणि ते (वेद) द्विजातींनी धारण केले आहेत.

(टीप - द्विज : दोनदा ज्याचा जन्म होतो तो, म्हणजेच पहिल्यांदा मातेच्या उदरातून आणि दुसऱ्यांदा उपनयन झाल्यावर; म्हणून ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य ह्यांना 'द्विजाति' म्हणतात.)

This goddess earth is held by *Dharma* indeed. He (*Dharma*) is held firmly with the (help of the) *Vedas* and they (*Vedas*) are held by the twice borns.

(Note - *dvija* : twice born, i.e. born once from the womb of the mother and then born again as a part of the *Upanayana* ceremony. The *Upanayana* is performed by the three *Varnas* viz. Brahmin, *Kṣatriya* and *Vaiśya* so they are called *Dvijāti*.)

अतः सर्वस्य लोकस्य मूलमेते द्विजातयः।
पालनीयाः प्रयत्नेन पूजनीयाश्च सर्वदा ॥४७२॥

म्हणून सर्व जगाचे मूळ हे 'द्विजाति' आहेत. म्हणूनच प्रयत्नाने सर्वांनी त्यांचे नेहमी पालन करावे आणि ते पूज्य मानून आदर करावा.

Therefore the root of all the world is these twice borns. They have to be protected with effort and always worshipped.

सुराणां भूसुराणां च सुरभीणां च पालनम् ।
युगे युगे च ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ॥४७३॥

देवांचे, पृथ्वीवरील देवांचे आणि गायींचे पालन करणे; प्रत्येक युगातला धर्म आहे. हे 'द्विज' त्या धर्मांमध्ये (स्थापित) आहेत.

The protection of the gods, the gods on earth and the cows is the *Dharma* since many *Yugas*. These 'twice born' are (established) in those *Dharmas*.

आक्रम्य ब्राह्मणैर्युक्तैः परिक्षीणैश्च बान्धवैः।
गोभिश्च नृपशार्दूल राजसूयाद्विशिष्यते ॥४७४॥

जो राजा ब्राह्मण, क्षीण झालेले बांधव तसेच गायी ह्यांच्या सह आक्रमण करतो तो, हे वायाप्रमाणे असलेला राजा, राजसूयापेक्षा विशेष ठरतो.

O tiger among the kings, having attacked along with the Brahmins, the weak relatives and the cows, he surpasses the *Rājasūya*.

अभिषिक्तस्य राज्ञः दण्डधारणप्रकारमाह -

अभिषेक झालेल्या राजाचे दंड-धारण-प्रकार सांगतो -

The types of holding *Danḍa* of a consecrated king are told -

अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचराद्विजाः।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चोरभक्तप्रियो हि सः ॥४७५॥

ज्या गावातील द्विज व्रतशून्य, अध्ययन न करणारे आणि भीक मागून जगणारे आहेत त्या गावाला राजाने शिक्षा करावी. (अन्यथा) तो चोरांचा प्रिय आणि लाडका ठरेल.

A king should punish that village that has twice-borns who do not follow the vows, who do not study and who make a living, begging alms. Else, that (king) will become dear and devoted to the thieves.

यो योनर्णो महीयेत यश्चेदेकमनुव्रजेत्।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात्प्रच्युतं स्थापयेत्पथि ॥४७६॥

जो जो कर्जबाजारी नसल्यामुळे सत्कार प्राप्त करतो, आणि जो त्याच्या पाठीमागे जातो, तिथे त्याला पाहून जर तो स्वतःहून मार्गापासून दूर गेला तर तो त्याला योग्य मार्गावर स्थिर करतो.

Whosoever being free from debt is honoured and whosoever will follow him, there, having seen him, he himself should establish him on the path if fallen from the way.

अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्यात्मना राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥४७७॥

शास्त्राविरुद्ध तसेच अन्य पापी कार्यात अशा अपराधींना नीट शोधून काढून राजाने स्वतः त्यांना शिक्षा करावी.

A king, having himself examined, should cause the punishment to be meted to those who are against the *Śāstras*, and those others involved in sinful acts.

कुलानि जातिं श्रेणीश्च गणान्जानपदानपि।
स्वधर्माच्चलितान्ब्रात्यान्विनये स्थापयेत्पथि ॥४७८॥

जे ब्रात्य तसेच कुळ, जाती, श्रेणी, गण, खेडूत स्वधर्मापासून विचलित झाले आहेत, त्यांना त्याने शिस्तीच्या मार्गावर आणून ठेवावे.

He should establish on the disciplined-path, those who are *Vrātyas*, those who have walked away from their own *Dharma* and also families, castes, associations, groups and even villages (if they are fallen from the *Dharma*).

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥४७९॥

पिता, आचार्य, मित्र, आई, पत्नी, मुलगा, पुरोहित ह्यांपैकी कोणीही जर स्वतःचा धर्म सोडून वागत असतील तर ते, राजाला शिक्षा करण्यास अयोग्य असे नाहीत.

Father, teacher, friend, mother, wife, son or family priest, there is no one not worthy of punishment of a king, who has transgressed from his own *Dharma*.

[479 - cp. M.S. VIII.335, Variant - यः स्वधर्मे न तिष्ठति for धर्माद्विचलितः स्वकात्]

दण्ड्यदण्डनप्रशंसामाह -

दंडाई लोकांना केल्या जाणाऱ्या दंडाची प्रशंसा सांगतो -

The praise of punishment of those worthy of punishment is told -

यो दण्ड्यान्दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत्।
इष्टं स्याद्यज्वभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः ॥४८०॥

जो राजा शिक्षेस पात्र असणाऱ्यांना शिक्षा करेल आणि ठार मारण्या योग्य असणाऱ्यांना ठार मारेल (जणु), तर त्याने समाप्तीची योग्य दक्षिणा देऊन यज्ञकार्य केल्यासारखेच होईल.

That king who will punish those worthy of punishment and kill those worthy of being killed, it will be to him like a sacrifice performed by him with proper sacrificial gift at the end.

[480 - cp. Y.S. I.359, Variant - स्यात्क्रतुभिस्तेन for स्याद्यज्वभिस्तेन]

अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥४८१॥

जो राजा निरपराधींना शिक्षा करतो, तसेच अपराधींना शिक्षा करित नाही, तो मोठी दुष्कीर्ती मिळवतो आणि नरकात जातो.

That king who will punish those not worthy of punishment and will not punish those worthy of punishment, he obtains great infamy and also goes to hell.

प्रकारान्तरेण दण्डस्य द्वैविध्यमाह -

अन्य पद्धतीने दोन प्रकारचे दंड सांगतो -

Two types of punishments are told in another manner -

शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डः स्याद्विविधः स्मृतः।

शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः।

काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ॥४८२॥

शारीरिक शिक्षा आणि आर्थिक दंडाची शिक्षा असे दंडाचे दोन प्रकार सांगितले आहेत. शरीराला (सर्वांगाला) चोप देणे इत्यादि तसेच मृत्यूपर्यंतचा दंड हे शरीरदंड प्रसिद्ध आहेत आणि काकिणी इत्यादीपासून ते सगळे पैसे जप्त करणे हा अर्थ-दंड मानला गेला आहे.

[टीप - काकिणी : एक लहान नाणे जे कौरीचा (कवडीचा) विसाव्या भाग किंवा पणाचा चौथा भाग असते.]

The punishment is two-fold according to the *Smṛtis*, viz. corporal punishment and monetary punishment. Corporal is beating etc. up to death indeed is well-known and monetary punishment is of *Kākiṇī* onwards up to everything (i.e. all wealth).

[Note - *Kākiṇī* : a small coin or a small sum of money equal to twenty *Kapardas* or cowries, or to a quarter of *Paṇa*.]

अराजके हि लोकेस्मिन्सर्वतो विद्यते भयम् ।
रक्षार्थमस्य सिद्धस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥४८३॥

अराजकापासून ह्या जगात सर्वांनाच भीती असते आणि त्यापासून सिद्ध अशा (राज्याचे) रक्षण करण्याकरिताच भगवंताने राजाला निर्माण केले.

Fear exists for all from anarchy in this world. God created the king for the sake of protection of the established (kingdom).

[483 - cp. M.S. VII.3, Variant - विद्यते भयात् for विद्यते भयम्, सर्वस्य for सिद्धस्य]

इन्द्रानिलयमर्काणामग्रेष्वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥४८४॥

इंद्र, वायु, यम, सूर्य, अग्नि, वरुण, चंद्र आणि कुबेर ह्या सर्वांचे अविनाशी अंश काढून घेऊन,

Having taken the eternal matters of *Indra*, Wind, *Yama*, Sun and *Agni* and also of *Varuna*, Moon and the Lord of wealth,

[484 - cp. M.S. VII.4]

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥४८५॥

ह्या सर्व देवांच्या अंशांपासून राजा निर्माण केला गेला असल्यामुळे तो आपल्या तेजाने सर्व प्राणिमात्रांच्यापेक्षा तेजाने वरचढ ठरतो.

from portions of these gods a king is created. Therefore he surpasses all the beings with the lustre.

[485 - cp. M.S. VII.5, Variant - मात्राभ्यो निर्मितो for मात्राभिर्निर्मितो]

दण्डप्रणयनार्थाय राजा सृष्टः स्वयंभुवा ।
देवभागानुपादाय सर्वभूतानुगुप्तये ॥४८६॥

उत्कृष्ट शासनासाठी ब्रह्मदेवाने राजा निर्माण केला. तसेच सर्व जगाच्या रक्षणासाठी त्या त्या देवतांचे अंश घेऊन (पूर्वीच्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे) राजा निर्माण केला गेला.

The king was created by the Self-born (*Brahman*) for the sake of punishment and love having obtained the parts of the gods for the sake of protecting all beings.

[486 - cp. M.P. 226.1, Variant - सर्वभूतादिगुप्तये for सर्वभूतानुगुप्तये]

तेजसा यदमुं कश्चिन्नैव शक्नोति वीक्षितुम्।
तदा भवति लोकेस्मिन् राजा भास्करवत्प्रभुः ॥४८७॥

कोणीही ह्याला (स्वतःच्या) तेजाने पाहू शकत नाही. म्हणूनच ह्या जगात राजा हा सूर्याप्रमाणे ठरतो.

No one can see him with this lustre. Therefore the king is the sun-like god in this world.

[487 - cp. M.P. 226.2, Variant - ततो for तदा]

यदास्य दर्शनाल्लोकः प्रसादमुपगच्छति।
नयनानन्दकारित्वात्तदा भवति चन्द्रमाः ॥४८८॥

जेव्हा ह्याच्या दर्शनामुळे जग प्रसन्न झालेले असते, तेव्हा (जणू) डोळ्यांना आनंद देणारा (तो) चंद्र निर्माण झालेला असतो.

When the world goes to happiness from his appearance, then he is the moon as the joy-giver to the eyes (as it were).

[488 - cp. M.P. 226.3]

यथा यमः प्रियद्वोष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति।
तथा राजा विधातव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥४८९॥

ज्याप्रमाणे यम (हा देव) लाडका आणि शत्रू ह्या दोघांनाही हा काळ आला असता नियंत्रित करतो, त्याप्रमाणे राजाने प्रजेच्या बाबतीत करावे; हेच यमव्रत असते.

Just as *Yama* controls at the (proper) time the loved one or hated one, similarly indeed, in the matter of the subjects the king should behave. This is the vow of *Yama*.

[489 - cp. M.P. 226.4, Variant - प्रियद्वोष्ये for प्रियद्वोष्यौ, प्रयच्छति for नियच्छति]

वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एव प्रदृश्यते।
तथा पापान्निगृहीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥४९०॥

ज्याप्रमाणे एखादा मनुष्य वरुणाच्या पाशांनी बांधलेला दिसतो त्याप्रमाणे राजाने पापींना बांधावे (पकडावे).
(हेच) वरुणव्रत (असते).

Just as (someone) is seen bound by the bonds by *Varuṇa*, similarly indeed a king should control (the subjects). This is the vow of *Varuṇa*.

[490 - cp. M.P. 226.5]

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते स्वयम् ।
तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥४९१॥

ज्याप्रमाणे पृथ्वी सर्व प्राणिमात्र स्वतः धारण करते, त्याप्रमाणे राजा सर्व प्राणिमात्रांना धारण करतो. हे राजाचे पार्थिवव्रत असते.

Just as the earth herself holds all the beings, similarly he holds all the beings.
This is the vow of Earth.

[491 - cp. M.P. 226.8]

इन्द्रस्यार्कस्य वातस्य यमस्य वरुणस्य च।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥४९२॥

इंद्र, सूर्य, वायु, यम, वरुण, चंद्र, अग्नि आणि पृथ्वी ह्यांच्या तेजोवलयंप्रमाणे राजाने वागावे.

The king should act according to the circles of lustre of *Indra*, Sun, Wind, *Yama*, *Varuṇa* and Moon, Fire and Earth.

[492 - cp. M.P. 226.9, Variant - तेजोव्रतं for तेजोवृत्तं]

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोप्यभिवर्षति।
तथाभिवर्षन्स्वं राज्यं काममिन्द्रव्रतं स्मृतम् ॥४९३॥

दरवर्षी चार महिने जसा इंद्र पाऊस पाडतो तसे स्वतःच्या राज्यावर आपल्या शासनाचा (लोकांच्या) इच्छेनुसार अभिषेक (करणान्या राजासाठी) ते इंद्रव्रत मानले आहे.

Just as *Indra* rains four months in a year, similarly he showers on his own kingdom, in accordance with (their) desire, this is the vow of *Indra*, thus is said in the *Smrtis*.

[493 - cp. M.P. 226.10, Variant - तथाऽभिवर्षत्स्वं राष्ट्रं for तथाभिवर्षत्स्वं राज्यं]

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः।
तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥४९४॥

ज्याप्रमाणे सूर्य आठ महिने किरणांनी पाणी शोषून घेतो, त्याप्रमाणे राष्ट्रापासून राजाने करवसुली करावी - तेच हे अर्कव्रत.

Just as the sun takes away with the rays the water for eight months, similarly he should take the taxes from the kingdom. It is the obligatory vow of Sun.

[494 - cp. M.P. 226.11]

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः।
तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥४९५॥

ज्याप्रमाणे सर्व प्राणिमात्रात प्रवेश करून वारा फिरत राहतो, त्याप्रमाणे राजाने हेरांकरवी प्रवेश करावा - हेच वायुव्रत.

Just as the wind moves having entered all beings, similarly indeed, he should move (through the kingdom), through the spies. This is the vow of Wind.

[495 - cp. M.P. 226.12]

ज्ञात्वापराधं पुरुषं च लोके विचार्य सभ्यैर्विदुषैः(?) समग्रम्।
दण्ड्येषु दण्डं परिकल्पयेत पापस्य यद्यच्छमनं प्रकुर्यात् ॥४९६॥

जगातल्या (राज्यातल्या) लोकांचा अपराध जाणून आणि विद्वानांशी समग्र विचारविनिमय करून राजाने अपराधींना शिक्षा करावी, ज्यामुळे पाप नाहीसे होईल.

Having known the crime of man in the world and having deliberated well with the learned members, he should cause to execute the punishment to those worthy of punishment and then should do the pacification of the sin.

[496 - cp. M.P. 227.217, Variant - ज्ञात्वाऽपराधं पुरुषस्य राजा कालं तथा चानुमतं द्विजानाम्। दण्ड्येषु दण्डं परिकल्पयेत्तु यो यस्य युक्तः स समीक्ष्य कुर्यात्॥ for ज्ञात्वापराधं पुरुषं च लोके विचार्य सम्यैर्विदुषैः(?) समग्रम्। दण्ड्येषु दण्डं परिकल्पयेत् पापस्य यद्यच्छमनं प्रकुर्यात्॥]

दूषा(प्या)नुपांशुदण्डेन हन्याद्राजाविलम्बितम्।
अदृष्टघातं कुर्वीरन्ये पापा राजवल्लभाः ॥४९७॥

राजाने पापी, (तरी) राजाचे लाडके असणारे जे असतील त्या अपराधींना गुप्त शिक्षेनुसार त्वरित ठार मारावे.
Without delay, a king should secretly kill; with the secret punishment the criminals who are sinful (though) beloved of the king.

यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये।
कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येवतिष्ठते ॥४९८॥

कोशाच्या बाबतीत, देशाच्याबाबतीत आणि शिक्षेच्या बाबतीत जो कोणी भरभराट अगर हानी ह्यांच्या बाबतीत योग्य (स्थळकाळाचे) प्रमाण जाणत नाही, तो राज्यात राहू शकत नाही.

He who does not know the scale in (matter of) place, growth as also decay about treasury, village and punishment, he is not (allowed) remain in the kingdom.

[498 - cp. MBh. V.34.10]

यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।
युक्तो धर्मार्थयोग्यानि स राज्यमधिगच्छति ॥४९९॥

जो सांगितल्याप्रमाणे ह्या सर्व प्रमाणांचे पालन करतो तो धर्म आणि अर्थाने युक्त असे राज्य मिळवतो.

He who follows these scales as mentioned, he goes to (obtains) the kingdom possessed of proper *Dharma* and *Artha*.

[499 - cp. MBh. V.34.11, Variant - धर्मार्थयोज्ञानि for धर्मार्थयोग्यानि]

न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।
श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥५००॥

“राज्य मिळाले” म्हणून अयोग्य आचरण करू नये. बेशिस्तपणा हा संपदेचा नाश करतो, ज्याप्रमाणे म्हातारपण उत्तम रूप नाहिसे करते.

“The kingdom has been obtained” thus he should not behave improperly. Indiscipline kills wealth; like old age, the best appearance.

[500 - cp. MBh. V.34.12]

वनस्पतेरपक्वानि फलान्यवचिनोति यः ।
स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं तस्य विनश्यति ॥५०१॥

जो झाडाची कच्ची फळे तोडतो त्याला त्याचा रस तर मिळत नाहीच, त्याचे बी पण नष्ट होते.

He who plucks the unripe fruits from the tree, he does not obtain juice from it and its seed is destroyed.

[501 - cp. MBh. V.34.15, Variant - फलानि प्रचिनोति for फलान्यवचिनोति, चास्य for तस्य]

यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥५०२॥

परंतु वेळेवर पिकलेले फळ जो स्वीकारतो त्याला त्यापासून रस तर मिळतोच पण त्याच्या बियांपासून परत फळ मिळते.

He who obtains the fruit ripened in due course of time, he obtains juice from the fruit and also the fruit again from the seed.

[502 - cp. MBh. V.34.16]

यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः ।
तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविर्हिसया ॥५०३॥

भुंगा ज्याप्रमाणे फुलांना राखत मध घेतो त्याप्रमाणे हिंसा न करता (न दुखावता) जनतेकडून पैसा मिळवावा.

Just as a bee obtains honey protecting the flowers, in the same manner he takes the wealth from the men without harming.

[503 - cp. MBh. V.34.17]

पुष्पं पुष्पं विचिन्वन्ति मूलच्छेदं न कारयेत्।
मालाकार इवारा मे न यथाङ्गारकारकः ॥५०४॥

हार बनवणारा जसे बागेतले एक-एक फूल वेचतो, तसे (त्याने त्याचे धन वेचावे). कोळसा बनवणाऱ्याप्रमाणे त्याने मूळ कधीच तोडू नये (झाडाचा नाश करू नये).

The garland-maker plucks the flowers individually from a garden. (In the same way, the king should collect money.) The roots should not be cut by him, like the charcoal-maker.

[504 - cp. MBh. V.34.18, Variant - विचिन्वीत for विचिन्वन्ति]

उत्खातान्प्रतिरोपयन्परिमितान्चिन्वन्लघून्वर्धयन्
प्रोत्तुङ्गान्नमयन्नतान्समुदयन्विश्लेषयन्संहतान्।
क्षुद्रान्कण्टकिनो बहिर्विनिमः*न्म्लानान्मुहुः सिञ्चयन्
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नन्दतु ॥५०५॥

(उद्यानातील) उखडलेले (वृक्ष) पुन्हा रुजवणारा, मोजकेच निवडणारा, लहानांना वाढवणारा, खूप वाढलेल्यांना वाकवणारा (छाटणारा), वाकलेल्यांना उभे करणारा, मेलेल्यांना बाजूला करणारा, दाटलेल्यांना वेगळे करणारा, लहान काटेरी झुडुपांना बाहेर करणारा, मरगळलेल्यांवर पाणी शिंपडणारा, असा माळ्याप्रमाणे प्रयोगात निपुण असलेला राजा, चिरकाल नांदो.

Replanting uprooted ones (trees), plucking those in small measure, growing the short ones, causing to bend the tall ones, straightening the bent ones, separating the thick ones, discarding the small thorny shrubs, watering the feeble ones, like the gardener, may the king expert in practice (of administration) live happily for long.

अपक्वः पक्वसंकाशो न च सीदेत कस्यचित्।
सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्योदुरारुहः ॥५०६॥

(टीप - 'स्योदुरारुहः' हे 'स्यादुरारुहः' असे वाचावे.)

(Note - sic. स्योदुरारुहः to be read as स्यादुरारुहः)

न पिकलेले हे पिकलेल्या बरोबर कधीही ठेऊ नयेत. उत्तम फुलोरा आलेला वृक्षसुद्धा फळ देत नाही आणि फळला तरी तो चढायला कठीण असतो.

The unripe should never be placed near the ripe, though well flowered becomes without fruit, though with fruit becomes difficult to climb.

[506a - cp. MBh. V.188*b, Variant - अपक्वः पक्वसंकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् for अपक्वः पक्वसंकाशो न च सीदेत कस्यचित्]

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥५०७॥

डोळ्याने, मनाने, वाणीने आणि कर्माने ह्या चार मार्गाने जो लोकांना (प्रजेला) प्रसन्न ठेवतो त्याच्यावर लोक प्रसन्न असतात.

He who causes happiness in the world in the fourfold manner, viz. with the eyes, with the mind, with the speech and with the actions, the world is happy with him.

[507 - cp. MBh. V.34.23, Variant - लोकं यः for यो लोकं]

यस्माश्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥५०८॥

ज्याप्रमाणे शिकार्यापासून मृगासारखे प्राणी दूर जातात, त्याप्रमाणे लोक त्याच्यापासून दूर जातात. त्याला सागरापर्यंतची पृथ्वी जिंकता आली तरी त्याचा पराभवच होतो.

From whom (king) the beings fall (go away), just as animals from hunter, though having obtained the great earth up to the end of the ocean he is defeated (as it were).

[508 - cp. MBh. V.34.24, Variant - यस्मात्प्रस्यन्ति for यस्माश्यन्ति]

पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तं वा स्वेन तेजसा ।
वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनयस्थितः ॥५०९॥

वाडवडिलांकडून अगर स्वतःच्या पराक्रमाने मिळालेले राज्य, न्यायाचा मार्ग सोडलेला राजा, वाऱ्याने ढगाला कवटाळून त्याला नाहिसे करावे तसे (राज्य) नाहिसे करतो.

The kingdom may be obtained from father and grand-father or with one's own

power. The one (king) who is not established in proper conduct, causes to fall (destroys) (the kingdom), like the wind having reached the cloud (destroys it).

[509 - cp. MBh. V.34.25, Variant - प्राप्तवान्स्वेन for प्राप्तं वा स्वेन, भ्रंशयत्यनये स्थितः for भ्रंशयत्यनयस्थितः]

धर्ममाचरतो राज्ञः षड्भिश्चरितमानसः।
वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धिनी ॥५१०॥

सहा (गुणांनी) मनापासून धर्माचरण करणाऱ्या राजाची पृथ्वी धनधान्यांनी भरभरून ऐश्वर्य वाढवतच राहते.
(टीप - 'षुण'साठी पहा II.2)

The earth, which is full of treasures, grows, increasing the prosperity, of the king, who follows mindfully the *Dharma* with the six (qualities).

(Note - For *Ṣadguṇa* : six qualities, see II.2)

[510 - cp. MBh. V.34.26, Variant - सद्भिश्चरितमादितः for षड्भिश्चरितमानसः]

अथ संत्यजतो धर्ममधर्ममनुतिष्ठतः।
प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्ममिवाहितम् ॥५११॥

धर्ममार्ग सोडून अधर्माने वागणाऱ्या राजाची पृथ्वी, अग्रीत टाकलेल्या चामड्याप्रमाणे, ज्हास होत जाते.

Then, the earth, of the one (king) who has given up *Dharma* and follows no *Dharma*, contracts like the leather thrown in the fire.

[511 - cp. MBh. V.34.27, Variant - धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः for धर्ममधर्ममनुतिष्ठतः]

अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात्।
अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥५१२॥

नको ते केल्यामुळे घाबरलेल्या, जे करायला हवे (सत्कार्य) ते करणे टाळलेल्या, नको त्या वेळी रहस्य प्रकट केलेल्या राजाने मस्ती येईल अशा गोष्टी पिऊ नयेत.

He (the king), who is afraid of doing that which is not worthy to be done and avoiding that which is worth doing, disclosing the secrets prematurely, he should not drink that by which intoxication is caused.

[512 - cp. MBh. V.34.41]

धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः।
श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥५१३॥

श्रीमंत असून जो धर्म आणि अधर्म ह्यांचा त्याग करेल आणि इंद्रियांच्या आहारी जाईल त्याला ताबडतोब ऐश्वर्य, प्राण, संपत्ती आणि पत्नीपासून दूर व्हावे लागेल.

Being rich, he who having abandoned *Dharma* and *Artha*, has gone in favour of the senses, he is soon abandoned by beauty, life, wealth and wife.

[513 - cp. MBh. V.34.60]

वाक्सायका वदनान्निःपतन्ति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि।
परस्परौ मर्मसु ते पतन्ति तान्पण्डितो नावसृजेषु * * * ॥५१४॥

ज्यांच्या तोंडून बाणासारखे आघात बाहेर पडतात आणि त्यामुळे रात्रंदिवस दुःख करावे लागते, ते इतरांचा मर्माघात करीत असतात, अशांवर शहाण्या राजाने ते (वाग्बाण) सोडू नयेत.

(टीप - छापील आवृत्तीत श्लोकाचा शेवटचा शब्द सापडत नाही. ह. दा. वेलणकरांनी त्यांच्या टीपांमध्ये नावसृजेषु * * * च्या जागी 'नावसृजेत्परेभ्यः' हे त्यांनी वापरलेल्या महाभारताच्या आवृत्तीनुसार सुचवले आहे.)

From whose mouth the speechess like arrows fall, hurt by them he grieves night and day, they fall on each other's vital parts, the wise (king) does not release them on others.

(Note - In the printed text the last words of the verse are kept blank. The reading suggested by H.D. Velankar in his notes is, *nāvasrjetparebhyaḥ* in place of *nāvasrjeṣu* * * *, on the basis of the text of the *Mahābhārata* available to him.)

[514 - cp. MBh. V.34.77, Variant - परस्य नामर्मसु for परस्परौ मर्मसु, नावसृजेत्परेषु for नावसृजेषु * * *]

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मतिः।
तथा तथास्य सर्वार्थाः शिष्यन्ते नात्र संशयः ॥५१५॥

जसे जसे माणूस (दुसऱ्याच्या) हिताची चिंता करतो तसेतसे त्याचे सर्व अर्थ (चारही पुरुषार्थ) त्याच्याबरोबर (कायम) राहतात. ह्यात काही संशय नाही.

Just as man makes his mind towards benevolence accordingly all his *Arthas* (*puruṣārthas* = aims of man viz. *Dharma*, *Artha*, *Kāma* and *Mokṣa*) remain with him (permanently), there is no doubt here.

[515 - cp. MBh. V.35.34, Variant - मनः for मतिः]

श्रीर्मङ्गलात्संभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ।
दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति ॥५१६॥

वैभवलक्ष्मी मंगलामुळे निर्माण होते, खोल विचाराने ती वाढत राहते, दक्ष राहिलात तर ती दृढमूल होते आणि संयमामुळे भक्कम होते.

Wealth originates from auspiciousness, it increases from maturity, it makes root from caution and it is established on account of restraint.

[516 - cp. MBh. V.35.44]

संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः।
संभाव्यं स्त्रीषु चापल्यं संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥५१७॥

गार्यीपासून संपन्नता संभवते, ब्राह्मणाच्या (विद्वानाच्या) (ठिकाणी) तप संभवते, स्त्रियांच्या बाबतीत अस्थिरता संभवते आणि नातलगांपासून भय संभवते.

There is a possibility of prosperity in (from) cows, there is a possibility of penance in a Brahmin, there is a possibility of fickleness in women, there is a possibility of fear in (from) relatives (the intimately related).

[517 - cp. MBh. V.36.56]

ब्राह्मणेषु च ये धीराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च।
वृक्षादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥५१८॥

हे धृतराष्ट्रा, जे ब्राह्मणांच्या बाबतीत, स्त्रियांच्या बाबतीत, नातलगांच्या बाबतीत आणि प्राण्यांच्या बाबतीत धीर धरत नाहीत ते झाडावरून पिकून पडणाऱ्या फळासारखे पडतात.

O *Dhṛtarāṣṭra*, who are impatient in (matters of) Brahmins, in women, in relatives, in cows, they fall like the ripe fruit from the tree.

[518 - cp. MBh. V.36.59, Variant - शूराः for धीराः, वृन्तादिव for वृक्षादिव]

धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ते संहतानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥५१९॥

हे भरतश्रेष्ठा, धृतराष्ट्रा, निखारे जसे वेगळे केले तर धुमसत राहतात, एकत्र केले तर पेटतात; तसे नातलग असतात.

O *Dhṛtarāṣṭra*, the best among the *Bharatas*, the relatives are like the piece of burning charcoal, they smoke if separated and are inflamed if placed together.

[519 - cp. MBh. V.36.58, Variant - ज्वलन्ति for ज्वलन्ते]

यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।

मायाचारो मायया बाधितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥५२०॥

ज्याच्याबरोबर मनुष्य जसा वागतो त्याच्याशी तसेच वागणे हा धर्म असतो. (जशास तसे,) ढोंगीपणाला ढोंगीपणानेच नष्ट करावे, सज्जनपणाला सज्जनपणानेच उत्तर द्यावे.

The manner in which a man behaves with someone, he should behave in the same manner with that one, this is *Dharma* (rule), deceitful behaviour is to be annulled with deceit, the well-behaved is to be replied with goodness.

[520 - cp. MBh. V.37.7, Variant - वर्तितव्यः for बाधितव्यः, प्रत्युदेयः for प्रत्युपेयः]

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम्।

तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥५२१॥

पूर्वीच्या काळात जुगार हा माणसाला शत्रुत्व निर्माण करणारा पहायला मिळतो. त्यामुळे शहाण्या माणसाने हास्यविनोदासाठी सुद्धा जुगाराच्या मार्गाला जाऊ नये.

In the ancient times, the game of dice was seen as the generator of quarrel of men. Therefore the wise should not practise the game of dice even for the sake of joy.

[521 - cp. MBh. V.224*]

वाक्यं तु यो नाद्रियतेनुशिष्टः प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।

प्रज्ञाभिमानि प्रतिकूलवादी त्याज्यः सदा दुर्धर एष भृत्यः ॥५२२॥

आपले बोलणे जो सांगून सुद्धा मानत नाही, त्याला (कामावर) नेमल्यावर सुद्धा तो उलट बोलतो, अशा

बुद्धीची घमेंड असणाऱ्या, उलटे बोलणाऱ्या सेवकाला नेहमी टाळावे. त्याला सांभाळणे कठीणच असते.
He who, does not honour the word, though ordered, who talks back even when appointed, a servant who is proud of his intelligence and who talks the opposite is worthy to be abandoned, is difficult to be borne.

[522 - cp. MBh. V.37.24, Variant - स तादृवरयैव for सदा दुर्धर एष]

बलं पञ्चविधं लोके पुरुषाणां निबोध मे।
यत्र बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥५२३॥

माणसांच्या पाच प्रकारच्या बळांबद्दल माझ्याकडून जाणून घे; ज्या ठिकाणी बाहुबल हे सगळ्यात कनिष्ठ मानले आहे.

Understand from me the five-fold strengths in the world where the strength of the arms indeed is said to be the lowest strength.

[523 - cp. MBh. V.37.48, Variant - नित्यं for लोके]

अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते।
तृतीयं धनलाभं तु बलमाहुर्मनीषिभिः(णः) ॥५२४॥

चांगला मंत्री (अमात्य) मिळणे ह्याला दुसरे शुभ बळ असे सांगितले आहे. तिसरे बळ हे धनलाभ असे विद्वान् लोक सांगतात.

Obtainment of (good) minister is said to be the second auspicious strength, the third is said by the learned, to be obtainment of wealth.

[524 - cp. MBh. V.37.49, Variant - धनलाभस्तृतीयं तु बलमाहुर्जिगीषवः for तृतीयं धनलाभं तु बलमाहुर्मनीषिभिः(णः)]

यत्त्वस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम्।
अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥५२५॥

हे राजा, वाडवडिलांकडून सहजपणे मिळालेले जे बळ आहे त्याला अभिजातबळ (जन्माने प्राप्त झालेले बळ) असे म्हटले आहे, ते चौथे बळ मानले गेले आहे.

(टीप - येथे 'बल' या शब्दाचा अर्थ 'सैन्य' असा घ्यावा. वारसहक्काने मिळालेल्या सैन्याची येथे स्तुती केली आहे.)

O King, that strength which is congenital, obtained from the father and grand-father is indeed called '*abhijāta*' (obtained by birth), considered as the fourth strength.

(Note - Here the word *bala* literally 'strength' is to be taken to mean the army. The inherited army is praised here.)

[525 - cp. MBh. V.37.50]

येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत।
यद्वलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते॥५२६॥

अरे भारता, ज्याने ही सगळी (बळे) प्राप्त केली त्यापैकी सर्व बळांतले सर्वश्रेष्ठ बळ हे प्रज्ञाबळ सांगितलेले आहे.

O *Bhārata*, by whom indeed all these strengths have been collected (obtained), the best strength amongst these strengths is said to be the strength of intellect.

[526 - cp. MBh. V.37.51]

अमोघह * * षस्य स्वर्य(यं) कृत्यानुवेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुंधरा ॥५२७॥

स्वतः केलेल्याचे जो सूक्ष्म चिंतन करतो आणि ज्याचा राग आणि आनंद हे वाया जात नाहीत अशा आत्मविश्वासाचा खजिना (कोश) असलेल्यासाठी पृथ्वी ही (त्याला) संपदा देणारी असते.

Of the one whose anger and joy are not wasted, who is himself the examiner of what is to be done, of the one whose treasury is self-realization; for him the earth is the giver of treasures.

[टीप छापील आवृत्तीत श्लोकाच्या पहिल्या ओळीतील काही शब्द सापडत नाहीत. ह. दा. वेलणकरांनी त्यांच्या टीपांमध्ये 'अमोघह * * षस्य' च्या जागी 'अमोघक्रोधहर्षस्य' हे त्यांनी वापरलेल्या महाभारताच्या आवृत्तीनुसार (V.३८.२६) सुचवले आहे. महाभारताच्या संशोधित आवृत्तीनुसार त्याचा पत्ता V.३८.२३a असा आहे.]

(Note - In the printed text the words in the first line of the verse are kept blank. The reading suggested by H.D. Velankar in his notes is, *amoghakrodhaharṣasya* in place of *amoghaha* * * *rṣasya*, on the basis of the text of the *Mahābhārata* available to him M.B.V.38.26a. In

the constituted text of *Mahābhārata* of Bhandarkar Oriental Research Institute, however, it is M.B.V.38.23a.)

[527 - cp. MBh. V.38.23, Variant - वसुधेयं for वसुदैव]

अतिसंक्षीणकोशोपि लभते परिवारणम् ।
धृतिः शमो दमः शौचं कारणं वारनिष्ठुराः (?)॥५२८॥

(राजाचा) खजिना अती रोडावला असला तरी त्याला संरक्षण लाभते, धैर्य, शांतता, निग्रह, शुद्ध (चांगले) उद्दिष्ट, दयापूर्ण वाणी,

(टीप - छापील आवृत्तीत श्लोकाच्या दुसऱ्या ओळीत 'वारनिष्ठुराः' असा शब्द आहे. ह. दा. वेलणकरांनी ह्या शब्दानंतर अशुद्ध पाठ सूचित करण्यासाठी प्रश्नचिह्न घातले आहे. त्यांच्या टीपांमध्ये ह्या शब्दाला 'वागनिष्ठुरा' असे शुद्धीकरण त्यांनी वापरलेल्या महाभारताच्या आवृत्तीनुसार (V.38.37b-39) सुचवले आहे. महाभारताच्या संशोधित आवृत्तीनुसार त्याचा पत्ता V.38.34b-35a असा आहे.)

An extremely weak treasury obtains a covering. Firmness, tranquillity, restraint, purity, cause, kind speech,

(Note - In the printed text the word in the second line of the verse is *vāraṇiṣṭhurāḥ*. H.D. Velankar has added a question mark in bracket after the word to indicate that it is a corrupt reading. In his notes he mentions the word as, *vāganiṣṭhurā* in its place, on the basis of the text of the *Mahābhārata* available to him M.B.V.38.37b-39. In the constituted text of *Mahābhārata* of Bhandarkar Oriental Research Institute however it is M.B.V.38.34b-35a.)

[528a - cp. MBh. V.38.34b, Variant - अपि for अति; 528b - cp. MBh. V.38.35a, Variant - कारुण्यं for कारणं]

मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ।
असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः॥५२९॥

आणि मित्राबरोबर वैर नसणे ह्या वैभवाच्या (अग्रिकुंडासाठीच्या) सात समिधा आहेत. (आपले) दुसऱ्याला न देणारा, दृष्ट वृत्तीचा, कृतघ्न, निर्लज्ज,

and no enmity with friends, these seven are the fire-sticks (for the fire-altar) of wealth. One who does not share, is evil-minded, unmindful of past services rendered, shameless,

[529a - cp. MBh. V.38.35b ; 529b - cp. MBh. V.38.36a]

तादृङ्गराधिपो लोके वर्जनीयो जनाधिप।
न शत्रुरङ्कमा(साद्य) मोक्तव्यो वध्यतां गतः ॥५३०॥

हे राजा, अशा प्रकारचा राजा जगात नेहमी टाळावा. ज्याला ठार मारले पाहिजे अशा शत्रूला, तो आपल्या मांडीवर बसला असला तरी, त्याला सोडू नये.

O king, a king should avoid (persons) of this type. An enemy though seated on the lap, who has gone to become worthy to be killed, should not be worthy to be released.

[530a - cp. MBh. V.38.36b, Variant - तादृङ्गराधमो for तादृङ्गराधिपो, नराधिप for जनाधिप; 530b - cp. MBh. V.38.26a, Variant - शत्रुरङ्कमापन्नो for शत्रुरङ्कमा(साद्य)]

आहताद्धि भयं तस्मात्संभवत्यचिरादिह ।
यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशासिता ॥५३१॥

जिथे स्त्री, जिथे जुगारी, जिथे पोरकट (व्यक्ती) राजपदावर असेल; तिथे दुखावलेल्या (शत्रू)पासून लवकर भय संभवते.

Here, soon, there is a possibility of fear, from him who has been beaten; where there is a woman, where there is a gambler, (or) where there is a foolish ruler.

[531a - cp. MBh. V.38.26b, Variant - तस्माज्जायते नचिरादिव for तस्मात्संभवत्यचिरादिह; 531b - cp. MBh. V.38.40a, Variant - यत्र बालोऽनुशास्ति च for बालो यत्रानुशासिता]

मज्जन्ति तेवशा राजन् नद्यामश्मप्लवा इव ।
न वृत्तिर्बहुमन्तव्या या वृत्तिः क्षयमावहेत् ॥५३२॥

नदीत दगडाच्या साहाय्याने तरू पाहणारे जसे बुडतात तसे हे राजा, (आपल्याला) वश न होणारे आणि ज्यांची वृत्ती आपला नाश ओढवणारी असेल ते जणू बुडतात. त्यांना कधी बहुमान देऊ नये.

O king, those who cannot be controlled sink like those who try to swim with stones in the river. Their behaviour is not worthy to be honoured, whose behaviour invites destruction.

[532a - cp. MBh. V.38.40b, Variant - देशा for राजन्]

क्षयोपि बहुमन्तव्यो यः क्षयो बुद्धिमावहेत् ।
न स क्षयो महाराज यः क्षयो बुद्धिमावहेत् ॥५३३॥

ती हानी सर्वश्रेष्ठ समजावी जी बुद्धी प्राप्त करून देईल, आणि महाराज, ती हानीच नव्हे की जी बुद्धी प्राप्त करून देईल.

That destruction is to be honoured which destruction invites intellect. O king that is not destruction at all, which destruction invites intellect.

[533a - cp. MBh. V.39.5b, Variant - क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् for क्षयोपि बहु मन्तव्यो यः क्षयो बुद्धिमावहेत्; 533b - cp. MBh. V.39.5a, Variant - वृद्धिमावहेत् for बुद्धिमावहेत्]

क्षयः स इह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बुद्धिमावहेत् ।
समृद्धा गुणतः केचित् भवन्ति धनिनोपरे ॥५३४॥

ती हानी इथे (श्रेष्ठ) समजावी जी मिळाल्याने बुद्धी प्राप्त होते. काही लोक गुणांनी श्रीमंत असतात आणि इतर काही धनाने श्रीमंत असतात.

Here that destruction is to be honoured, having obtained it, he invites intellect. Some are rich because of their qualities; some others are rich because of their wealth.

[534a - cp. MBh. V.39.5b, Variant - त्विह for इह ; 534b - cp. MBh. V.39.6a, Variant - धनतोऽपरे for धनिनोपरे]

धनवृद्धान्गुणैर्हीनान् धृतराष्ट्र विवर्जय ।
ज्ञायेत वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः परम् ॥५३५॥

भरपूर धन परंतु गुणी नसलेले, हे धृतराष्ट्रा, त्यांना तू टाळ. जे स्वतःच्या आत्म्याला श्रेष्ठ करण्याची इच्छा करतात ते वाढवण्यास योग्य जाणावेत.

Those with increased wealth (but) devoid of merits, O *Dhṛtarāṣṭra*, you should avoid. The ultimate soul is desired by them, one should know those as worthy of growth.

[535a - cp. MBh. V.39.6b, Variant - विवर्जयेत् for विवर्जय; 535b - cp. MBh. V.39.16a, Variant - ज्ञातयो for ज्ञायेत, शुभम् for परम्]

कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ।
सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥५३६॥

म्हणून हे राजेंद्र, कुलाची भरभराट होईल असे तू चांगले वाग. हे भरतर्षभ, समाजातील नातलगांनी सुखाचा भोग घ्यावा.

O king, you behave well from whom the growth of the family (will take place).
O bull among the *Bharatas*, (may you be) the enjoyer of pleasures along with your intimately acquainted (i.e. relatives).

[536a - cp. MBh. V.39.16b ; 536b - cp. MBh. V.39.21b]

संबोधनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम्।
ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ॥५३७॥

परस्परांना नीट समजणे, नीट बोलणे, एकमेकांवर प्रेम करणे, ह्यामुळे नातलग एकमेकांना तारतातही आणि मारतातही.

Mutual understanding, mutual conversation and mutual love towards each other, thus, here the relatives (can) cause to take across and the relatives (can) cause to sink.

[537a - cp. MBh. V.39.22a, Variant - संभोजनं for संबोधनं; 537b - cp. MBh. V.39.23a]

मन्त्रभेदस्य षट् प्राज्ञो ज्ञाता(द्वारा)ण्येतानि रक्षयेत् ।
अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ॥५३८॥

सल्लामसलतीचे सहा प्रकारचे भेद, म्हणजे ही द्वारे जाणणाऱ्या शहाण्या माणसाने नेहमी पाळावीत. (त्यातील) अर्थ आणि संततीची इच्छा करण्यासाठी नेहमीच ह्यांचे रक्षण करावे.

The intelligent knower should cause to protect these six doors of breaking of secret consultation. The one desirous of wealth and progeny should always protect these.

[538a - cp. MBh. V. Appendix I.1.6, Variant - द्वाराणीमानी लक्षयेत् for ज्ञाता(द्वारा)ण्येतानि रक्षयेत्; 538b - cp. MBh. V. Appendix I.1.7]

मदः स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्यसंशयम् ।
दुष्टामात्येषु विश्रम्भं दूताच्चाकुशलादपि ॥५३९॥

उन्मत्तपणा, झोपाळूपणा, जाण नसणे आणि अति संशय येणार नाही असे रूप, दुष्ट अमात्यावर भरवसा आणि हुशार नसलेल्या दूतापासूनही (मंत्रभेद होऊ शकतो.)

Intoxication, sleep, no knowledge and a form that is beyond doubt, reliance on an evil minister and from an inexperienced messenger also (there is a fear of break of the secret consultation.)

[539a - cp. MBh. V. Appendix I.1.8, Variant - मदं for मदः, चात्मसंभवम् for चात्मसंशयम्; 539b - cp. MBh. V. Appendix I.1.9]

द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृपः।
त्रिवर्मचरणे युक्तः स शत्रूनधितिष्ठति ॥५४०॥

(टीप - 'त्रिवर्म' हे 'त्रिवर्ग' असे वाचावे.)

(Note - *sic*. त्रिवर्म to be read as त्रिवर्ग)

अशी ही (मंत्रभेदाची) द्वारे जाणून, ती जो राजा झाकून ठेवतो तो तीन पुरुषार्थांचे आचरण करित शत्रूंवर मात करतो.

(टीप - त्रिवर्ग - तीन पुरुषार्थ - धर्म, अर्थ आणि काम)

Having known these doors, the king who always closes (them). He, who is engrossed in following the three aims dominates his enemies.

(Note - *trivarga* - three aims i.e. *puruṣārtha*-s viz. *Dharma*, *Artha* and *Kāma*.)

[540a - cp. MBh. V. Appendix I.1.10 ; 540b - cp. MBh. V. Appendix I.1.11]

न वै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
धर्मार्थौ वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ॥५४१॥

(चांगले सांगितलेलेसुद्धा) ऐकून न जाणता आणि थोरा-मोठ्यांची सेवा न करता, बृहस्पतीसारख्यांनासुद्धा धर्म आणि अर्थ समजू शकत नाहीत.

If there is knowledge without understanding, and not serving the elders, then

it is not possible to understand *Dharma* and *Artha* even by those who are like *Brhaspati*.

[541a - cp. MBh. V. Appendix I.1.12 ; 541b - MBh. V. Appendix I.1.13]

राजोपसेवितं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम् ।
मित्रवन्तं स्ववाक्यं च सुहृदं परिपालयेत् ॥५४२॥

राजाने आपल्या सेवेत असलेले सेवक, वैद्य, धर्मानुष्ठानी, ज्यांचे दर्शन आवडू शकते असे, मित्र ज्याला चांगला मित्र आहे आणि जो चांगले बोलतो अशा मित्रांचे रक्षण करावे.

(टीप - 'स्ववाक्यं'च्या ऐवजी 'सुवाक्यं' असे महाभारताच्या संशोधित आवृत्तीत (M.B. V.235*.2) सापडते. तो शब्द भाषांतर करताना घ्यानात घेतला आहे.)

He (the king) should take care of such persons as are in the service of a king, a physician, a devout, one who has a pleasant appearance and the friend who has friend and (speaks) good words.

(Note - In place of *svavākyaṁ* the reading *suvākyaṁ* from the constituted text of *Mahābhārata* of Bhandarkar Oriental Research Institute, M.B. V.235*.2 , is accepted here for better sense.)

[542a - cp. MBh. V.235*a ; 542b - cp. MBh. V.235*b, Variant - सुवाक्यं for स्ववाक्यं]

दुःकुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लङ्घयेत् ।
धर्मापेक्षी मृदुर्हीमान् स कुलीनः शताध्वरः ॥५४३॥

त्याचे कूळ वाईट असो वा बरे असो, जो मर्यादा सोडून वागत नाही, तो धर्माने चालणारा, मवाळ आणि लाज राखणारा, असा कुलीन शंभर यज्ञ करणाऱ्या इतका श्रेष्ठ असतो.

He whose family may be bad or good, he does not cross the limit, who expects *Dharma*, who is mild and shameful, he (is considered to be) the one born in a good family, the one who has performed a hundred sacrifices.

[543a - cp. MBh. V.235*c ; 543b - cp. MBh. V.235*d, Variant - शताध्वरः for शताध्वरः]

आपदां प्रतिकारज्ञो तदात्वे दृढनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञो नरोर्थेन प्रहीयते ॥५४४॥

संकटांचा प्रतिकार जाणणारा, ती ओढवली असता दृढनिश्चय असणारा, ती पार पडल्यावर उरलेल्या

कामाची जाण असणारा, अशा माणसाला संपदा दूर ठेवीत नाहीत.

Knower of defence against calamities and is firmly determined at that time, the knower of the remaining of the work to be done from the past, such a man is not kept away by wealth.

[544 - cp. MBh. V.39.41, Variant - आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे for आपदां प्रतिकारज्ञो तदात्वे]

कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ।
दुःखार्तेष्वप्रशान्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ॥५४५॥

जे दुःखाने पिचलेले आहेत, जे शांती नसलेले (क्षुब्ध) आहेत, ते नास्तिक आहेत आणि जे आळशी आहेत अशांची (एकवेळ) खुशाल सेवा करावी पण वेड्यासारखे वागू नये.

The vow of a foolish man may not be accepted at will but it should not be practised in (matters of) those who are extremely grieved, those who are extremely agitated, those who are non-believers (in God) and those who are lazy.

[545a - cp. MBh. V.39.47b ; 545b - cp. MBh. V.39.48a, Variant - दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु for दुःखार्तेष्वप्रशान्तेषु]

न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ।
अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिप्रियम् ॥५४६॥

जे संयमशून्य आहेत (बेफाट आहेत), उत्साहशून्य आहेत, त्यांच्याकडे लक्ष्मी कधी राहत नाही. जे नको इतके सज्जन, जे नको इतके दानी, जे नको इतके शूर आणि जे नको इतके प्रिय असणारे आहेत,

Wealth does not stay in those who are unrestrained, who are devoid of enthusiasm, who are too noble, too generous, too courageous and too dear,

[546a - cp. MBh. V.39.48b ; 546b - cp. MBh. V.39.50a, Variant - व्रतम् for प्रियम्]

प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ।
न चातिगुणवत्स्वेषा नात्यन्तं निर्गुणेषु च ॥५४७॥

आपल्या बुद्धीचा फाजील अभिमान असणाऱ्या जवळ लक्ष्मी घाबरूनच जात नाही. तसेच गुणांचा अतिरेक असणारे आणि अत्यंत निर्गुण (ह्यांच्या जवळही लक्ष्मी राहत नाही.)

Wealth, on account of fear does not approach those who are proud of their intelligence, and also not towards those who have too many merits and towards those who are completely devoid of merits.

[547a - cp. MBh. V.39.50b ; 547b - cp. MBh. V.237*a]

उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते ॥५४८॥

अशा जवळ उन्मत्त झालेल्या आंधळ्या गायीप्रमाणे लक्ष्मी केव्हातरीच येऊन राहते.

Like a blind intoxicated cow, the wealth rarely rests.

[548 - cp. MBh. V.237*c]

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥५४९॥

नित्य जो नम्रपणे प्रणाम करून वृद्धांची सेवा करतो, त्याच्यासाठी आयुष्य, प्रज्ञा, यश आणि बळ हे चार वाढतच राहतात.

He who is always inclined towards prostration and serving the elders, of him the four i.e. life, intellect, success and strength increase.

[549 - cp. MBh. V.39.60, Variant - संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशो for तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो]

अतिक्लेशेन यैर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।

अरेर्वा प्रणिपातेन मास्मातबु(स्म तेषु) मनः क(कृ)थाः ॥५५०॥

अतिशय कष्टाने आणि धर्ममर्यादा ओलांडून, शत्रूसमोर वाकून जी संपदा मिळेल तिच्यावर मन जडवू नकोस.

For whom, the wealth is (obtained) with a lot of effort, with transgressing the *Dharma* and with salutation of the enemy, may your mind not be made towards them.

[550 - cp. MBh. V.39.61, Variant - मा स्म तेषु मनः कृथाः for मास्मातबु(स्म तेषु) मनः क(कृ)थाः]

अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मैथुनमप्रजम् ।

निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राज्यमराजकम् ॥५५१॥

विद्याशून्य पुरुषाचा शोक करावा, प्रजा निर्माण होणार नाही अशा स्त्रीसंगतीचा शोक करावा, ज्यांना अन्न मिळत नाही त्या प्रजेचा शोक करावा आणि राजा नसलेल्या राज्याचा शोक करावा.

A man without knowledge is worth lamenting, worth lamenting is the copulation without progeny, the subjects without food are worth lamenting, the kingdom without a king is worth lamenting.

[551 - cp. MBh. V.39.62, Variant - मिथुनमप्रजम् for मैथुनमप्रजम्, राष्ट्रमराजकम् for राज्यमराजकम्]

यस्य दानजितं मित्रं शत्रवो बुद्धिनिर्जिताः ।
अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥५५२॥

दानाने ज्याने मित्र जिंकले, बुद्धीने शत्रूंना जिंकले, पत्नीला खाणे आणि पिणे ह्यांनी जिंकले, त्याचे जीवन सफळ झाले.

His life is fruitful who has won friends with generosity, who has won enemies with intelligence (and) one who has won wives with food and drink.

[552 - cp. MBh. V.39.67, Variant - मित्रममित्रा युधि निर्जिताः for मित्रं शत्रवो बुद्धिनिर्जिताः]

आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तः क्रोधः श्रियं हन्ति कदर्यताम् *।
अपालनं हन्ति * * * भूपे एकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥५५३॥

आशा धैर्याचा नाश करते, आंतरिक राग समृद्धीला मारतो, कंजूषपणा श्रीमंतीचा नाश करतो, पालन न केल्याने पशू मारतात, हे राजा, रागावलेला एक ब्राह्मण राष्ट्राचा नाश करतो.

(टीप - हा श्लोक भ्रष्ट आहे हे '*' ने सूचित केले आहे. हा श्लोक महाभारताच्या संशोधित आवृत्तीत V.४०.७ येथे सापडतो. त्यानुसार 'कदर्यताम् *' च्या ठिकाणी 'कदर्यता', तसेच 'हन्ति * * * भूपे एकः' च्या ठिकाणी 'हन्त पशूंश्च राजन्नेकः' असे पाठ सापडतात. भाषांतरासाठी मूळ श्लोकाचा आधार घेतला आहे.)

Hope destroys firmness, internal anger ends prosperity, miserliness destroys prosperity, not protecting destroys animals, O king, a single angry Brahmin destroys the nation.

(Note - The reading of this verse is corrupt as is indicated by the * in both the lines. This verse is from the critical edition of the *Mahabhārata*, V.40.7 which reads as *kadaryatā* in place of *kadaryatām* * and further *hanta paśūnśca rājannekaḥ* in place of *hanti * * * bhūpe ekaḥ*. This reading is accepted here for translation.)

[553 - cp. MBh. V.40.7]

अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नीनिष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च।
गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥५५४॥

वेदांचा अभ्यास करून, अग्नींच्या भोवती परिस्तरण करून आणि यज्ञ करून, प्रजांचे पालन करून, गायी आणि ब्राह्मणांसाठी युद्धात लढताना ठार झालेला क्षत्रिय स्वर्ग मिळवतो.

Having studied the *Vedas*, having sprinkled water around the fires, having offered sacrifice and having protected the subjects, a *Kṣatriya* goes to the heaven being killed in battle himself purified with weapons for the sake of the cows and the Brahmins. .

[554 - cp. MBh. V.40.24]

प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता।
कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः संपत्तिहेतवः ॥५५५॥

(इतरांवर) छाप पाडणे, शुद्ध आचरण, मैत्रीभाव, त्याग, सत्यशीलता, कृतज्ञता, शील आणि इंद्रियांवर ताबा हे गुण संपत्ती देणारे असतात.

The qualities which are the causes of wealth are influence, piety, friendship, sacrifice, truth, gratitude, being born in a good family, good character and (self) restraint.

[555 - cp. K.N. I.24]

कामन्दकः -

कामन्दक (सांगतो) -

Kāmandaka (says) -

सकामासक्तमनसां कान्तामुखविलोकने ।
गलन्ति गलिताश्रूणां यौवनेन सह श्रियः ॥५५६॥

कामासक्त मनाने (उपभोगाच्या इच्छेने) सुंदर स्त्रीच्या मुखाकडे पहात असतांना, गळणाऱ्या अश्रूंबरोबरच तारुण्यासह (त्यांच्या) वैभवालासुद्धा गळती लागते.

With mind engrossed in pleasures looking at the face of the beloved, the youth of the trickling tears trickles along with the prosperity.

[556 - cp. K.N. I.50, Variant - निकाम for सकामा]

ग्रीष्मसूर्याशुसंतप्तं उद्वोजनमनाश्रयम्।
मरुस्थलमिवोदग्रं त्यजेद् दुर्जनसंगमम् ॥५५७॥

कडक उन्हाळ्यातील सूर्यकिरणांनी तापलेल्या, उद्वोगकारक आणि सावलीलासुद्धा जागा नसलेल्या भीषण वाळवंटाप्रमाणे असणारी दुष्टांची संगत (राजाने) टाळावी.

Association with the wicked should be abandoned (by a king) like the fierce desert tortured by the rays of the sun in summer which is agitating and without any resort.

ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रियमिच्छन्ति तत्कृतम् ।
श्रीमन्तोवद्यचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥५५८॥

जे गोड बोलतात आणि त्यांनी केलेले गोड असावे अशी इच्छा करतात, असे श्रीमंत लोक स्तुत्य चरित्राचे असणारे असे नररूप धारण केलेले (जणू) देवच असतात.

Those who speak sweetly, and desire that what is done by them to be sweet, the rich with blameless character are the gods (as it were) in the form of men.

[558 - cp. K.N. III.30, Variant - च भाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतम् for प्रभाषन्ते प्रियमिच्छन्ति तत्कृतम्, श्रीमन्तो वन्द्यचरणा for श्रीमन्तोवद्यचरिता]

याने शय्यासने भोज्ये पाने शस्त्रे विभूषणे।
सर्वत्रैवाप्रमत्तः स्याद् युद्धे न विषदूषणम् ॥५५९॥

वाहनातून (प्रवास करतांना), झोपतांना, खाता-पितांना, शस्त्र आणि अलंकार धारण करतांना अशा सर्व ठिकाणी सावध असावे; त्यामुळे युद्धामध्ये विषसुद्धा बाधत नाही.

In the vehicle (while travelling), in the bed, during eating and drinking, in (bearing) weapons and ornaments, everywhere, one should be alert, (so that even) in battle the poison is not violating them.

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च।
द्वैधीभावं संश्रयं च षण्ण्यं चिन्तयेत्सदा ॥५६०॥

तह आणि युद्ध, हल्ला करणे आणि स्थिर राहणे. दुटप्पी वर्तन, आश्रय घेणे, ह्या सहा गुणांचा नेहमी विचार करावा.

The six qualities i.e. alliance, war, march, encampment, ambivalent attitude and leaguings together for mutual protection should always be pondered upon.

पौरा जानपदान्सर्वाः शत्रुग्रहणसमयः।
दीर्घाध्वनि परिश्रान्तं क्षुत्पिपासाहितश्रमम् ॥५६१॥

(टीप - 'पौरा जानपदान्सर्वाः शत्रुग्रहणसमयः' हे 'पौरान् जानपदान्सर्वान् शत्रुग्रहणसमये' असे वाचावे.)

(Note - sic. पौरा जानपदान्सर्वाः शत्रुग्रहणसमयः to be read as पौरान् जानपदान्सर्वान् शत्रुग्रहणसमये)

शत्रूवर चाल करून जात असतांना (राजाने) नागरिक, खेडूत ह्या सर्वांचे, तसेच मोठ्या प्रवासात थकलेले, भुकेलेले, तहानलेले,

At the time of capturing the enemy (the king) (should protect) all the citizens and villagers, being tired due to a long journey, fatigued by hunger and thirst,

[561a - cp. K.N. XVIII.51a, Variant - पौरान् जानपदांश्चैव दण्डमुख्यांश्च दण्डवित् for पौरा जानपदान्सर्वाः शत्रुग्रहणसमयः; 561b - cp. K.N. XIX.50b, Variant - क्लमम् for श्रमम्]

व्याधिदुर्भिक्षमरकपीडितं तद्वदेव हि।
घोराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहतम् ॥५६२॥

रोगराई, दुष्काळ, महामारीने पिडलेले, प्रचंड आग लागण्याच्या भीतीने घाबरलेले, पावसाने, वादळाने चोपलेले,

distressed by disease, famine and plague and also troubled by the fright from a terrible fire, beaten by rain and wind,

[562a - cp. K.N. XIX.51a, Variant - मरकैः for मरक, दस्युभिर्द्रुतम् for तद्वदेव हि; 562b - cp. K.N. XIX.52b, Variant - चोराग्निभयवित्रस्तं for घोराग्निभयवित्रस्तं, समाकुलम् for समाहतम्]

पङ्कपांसुजलस्कन्नव्यस्तं श्वासाकुलाकुलम्।
प्रसुप्तं भोजने व्यग्रमभूमिष्वसनं स्थितम् ॥५६३॥

चिखल, धुरळा, उसळणारे पाणी, ह्यांनी त्रासलेले, श्वासाकरिता व्याकूळ झालेले, झोपलेले, खाण्या-पिण्यात बुडलेले, निराधार, फेकले गेलेले,

(टीप - येथे दुसऱ्या ओळीत अशुद्ध पाठ दिसतो. भाषांतराच्या सोयीसाठी 'अभूमिष्वसनं स्थितम्' च्या ठिकाणी 'अभूमिष्ठमसंस्थितम्' असे कामन्दकीय नीतिसार, XIX.52a नुसार घेतले आहे.)

distressed by mud, sand and rising waters, anxious for breath, asleep, engaged in eating, not at the proper place and not well established,

(Note - The reading here seems corrupt. The translators have accepted *abhūmiṣṭhamasamsthitam* in place of *abhūmiṣvasanam sthitam* taking into account the reading from *Kāmandakīyanītisāra* XIX.52a.)

[563a - cp. K.N. XIX.51b, Variant - च्छत्रं व्यस्तं षुञ्जीकृतं पथि for स्कन्नव्यस्तं श्वासाकुलाकुलम् ; 563b - cp. K.N. XIX.52a]

एवमादिषु जातेषु व्यसनेषु समाकुलम्।
स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यं च घातयेत्।
विशिष्टो देशकालाभ्यां युक्तः प्रकृतिभिर्बलैः॥५६४॥

अशा प्रकारच्या संकटांना तोंड देतांना (राजाने) आपल्या सैन्याचे नीट रक्षण करावे आणि विशिष्ट देश आणि काळ ह्यांनी युक्त आणि प्रजाजनांनी युक्त अशा राजाने शत्रूच्या सैन्याचा घात करावा.

being anguished by the rising of such like calamities, he (the king) should protect well his own army and destroy the army of the enemy being equipped with the subjects and army from (the point of view of) specific place and time.

[564a - cp. K.N. XIX.53a, Variant - व्यसनेष्वसमाकुलः for व्यसनेषु समाकुलम्; 564b - cp. K.N. XIX.53b, Variant - संरक्षेत् for रक्षेत; 564c - cp. K.N. XIX.54a, Variant - मित्रादिप्रकृतिर्बली for युक्तः प्रकृतिभिर्बलैः]

निशि विश्रम्भसंयुक्तं तत्सौप्तिकविधानवत्।
इत्येवं कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रून्लघूत्थितः॥५६५॥

रात्रीच्या वेळी (शत्रू) बेसावध असतांना आणि झोपेत मारावे तसे कूटयुद्धाने त्याला एकदम हल्ला केल्याप्रमाणे मारावे.

In the night (when the enemy is) engaged in relaxation like in a sleeping manner,

in the same way through a deceitful battle the enemy should be killed by the one waking quickly.

[565a - cp. K.N. XIX.66b, Variant - विस्रम्भसुप्तं वा for विश्रम्भसंयुक्तं, विधानवित् for विधानवत्; 565b - cp. K.N. XIX.68b]

उपरुन्धन्ति राजानो भूतानि विविधानि च।
त एव विनयं प्राप्य वर्धयन्ति पुनः प्रजाः॥५६६॥

राजे निरनिराळ्या जीवांना नियंत्रित करतात. ते खरोखर, शिस्त प्राप्त करून प्रजेला पुन्हा समृद्ध करतात.

The kings restrain the different beings. They indeed, having obtained discipline, cause the subjects to prosper again.

ता लुण्ठेत्पीडयेच्च शत्रोः प्रकृतयः स्वयम्।
वशे जाते पुनस्तासु पितृवद्वृत्तिमाचरेत् ॥५६७॥

त्याने (राजाने) स्वतः शत्रूच्या त्या प्रजेला लुबाडावे आणि पीडावे, आणि ते ताब्यात आल्यावर त्याने पित्याच्या मायेने त्यांच्याबरोबर वागावे.

He should himself loot and trouble the subjects of the enemy. On they being controlled, he should again, follow the behaviour of a father towards them.

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ।
परिव्राड्योगयुक्तश्च युद्धे चाभिमुखो गतः॥५६८॥

सूर्यमंडल भेदून जाण्याची कृती ह्या दोघांच्या मध्येच आहे. योगयुक्त संन्यासी आणि युद्धात शत्रूला तोंड देत गेलेला (वीर).

These are the two (types of) people in the world who can pierce the Solar Circle. Those who, being engaged in *Yoga* have abandoned the world and those who go facing (the enemy) in battle.

[568 - cp. MBh. V.178*, Variant - रणे for युद्धे, हतः for गतः]

राजनीति:

आहवेषु मिथोन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः।
युध्यमानाः परं शया स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः॥५६९॥

राजे जे युद्धात ठार मारण्याची इच्छा करून, मोठ्या शक्तीने लढतात, (ते) मागे न फिरता स्वर्गाला जातात.
The kings desirous of mutually killing each other in battles, fighting with their ultimate strength, go to heaven without facing backwards.

द्वैपायनेन मुनिना मनुना च धर्मा
युद्धेषु ये निगदितास्तु तेगः (?)।
स्वर्ग्य(र्भ्य)र्थगोद्विजहिते त्यजतां शरीरं
लोका भवन्तु विपुलाः सुलभं यशश्च ॥५७०॥

(टीप - 'तेगः' हे 'तेभ्यः' असे वाचावे; 'स्वर्ग्य' हे 'स्वर्ग्य' असे वाचावे.)

(Note - sic. तेगः to be read as तेभ्यः, स्वर्ग्य to be read as स्वर्ग्य)

द्वैपायन मुनींनी आणि मनूने जे धर्म सांगितले आहेत त्यांच्या ठिकाणी स्वर्गाकरिता आणि गार्यीकरिता आणि ब्राह्मणांकरिता जे लढतांना मरण स्वीकारतात त्यामुळे प्रजा मोठी होवो आणि त्यांना सहज यश मिळो.

(टीप - द्वैपायन मुनी : वेद व्यास, महाभारताचे रचयिता, मनु : मनुस्मृतीचा रचयिता)

The duty in battle is explained by *Dyaipāyana Muni* and *Manu* for them (i.e. for the kings). They who give up their bodies for the benefit of heaven, earth, wealth, cows and twice borns, (for them) may the worlds become extensive and may (their) success be easily obtainable.

(Note - *Dyaipāyana Muni* : *Veda Vyāsa*, the composer of *Mahābhārata*; *Manu* : the composer of *Manusmṛti*)

स्वर्गस्य मार्गा बहवः प्रदिष्टास्ते कृच्छ्रसाध्याः कुटिलाः सविघ्नाः।
निमेषमात्रेण महाफलोयमृजुश्च पन्थाः समरे व्यसुत्वम् ॥५७१॥

स्वर्गाचे अनेक मार्ग सांगितले आहेत. ते मोठ्या कष्टाने मिळणारे, वेडेवाकडे आणि संकटांनी भरलेले आहेत. (परंतु) ताबडतोब महाफळ देणारा आणि सरळ मार्ग म्हणजे युद्धातील मरण, हा होय.

Many paths of heaven have been told. They are worthy to be obtained with a lot of labour, are crooked and with obstacles. But the quickest, great fruit giving, upright path is the death in battle.

द्विजा अपि न गच्छन्ति यां गतिं नैव योगिनः।
स्वाम्यर्थे संत्यजन्प्राणांस्तां गतिं याति सेवकः॥५७२॥

जी गती ब्राह्मणाला मिळत नाही आणि योग्याला पण मिळत नाही ती गती (स्वर्ग) मालकाकरिता प्राण टाकणाऱ्या सेवकाला मिळते.

A servant goes to the refuge, giving up his life for the sake of the master.
Neither the twice born nor the *Yogis* go to that refuge.

एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः।
चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धे न पलायते ॥५७३॥

हेच तप (लढत मरण्याचे), हेच पुण्य आणि हाच सनातन धर्म त्यांनी (सांगितलेले) चार आश्रम हे युद्धातून पळून न जाणाऱ्याला मिळतात.

This is the penance, this, the virtue, this, the everlasting *Dharma*, the four *Āśramas* are his who does not flee from battle.

यदि समरमपास्य नास्ति जन्तो-
र्भयमिति युक्तमतोन्यतः प्रयातुम्।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥५७४॥

जर माणसाला युद्ध टाळून अन्यत्र कुठेही भीती नसेल तर ते त्याने युद्ध सोडून जाणे योग्य आहे. परंतु माणसाला जर मरायचेच आहे तर मग अकारण यश मलिन का करावे ?

If man has no fear other than in participating in battle then it is proper to go out (of the battlefield). But when death of man is certain then why do you all unnecessarily taint the success?

वृद्धो बालो न हन्तव्यो नैव स्त्री नैव वा द्विजः ।
तृणपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् ॥५७५॥

वृद्ध, लहान मुले, स्त्री आणि ब्राह्मण ह्यांना कधीच मारू नये. तसेच तोंडात गवत धरून मी तुझा आहे असे सांगणाऱ्याला (शरण येणाऱ्याला) मारू नये.

An old person, a child is not worthy to be killed and also not a woman and never a twice born and also the one having a mouth full of grass saying, "I am yours".

ब्राह्मणार्थे समुत्पन्ने * भिनिसृज्य युध्यति ।
आत्मानं यूपमुत्सृज्य स यज्ञोनन्तदक्षिणः ॥५७६॥

ब्राह्मणाकरिता (त्याच्या रक्षणाकरिता) जो स्वतःला अर्पण करून लढतो तो जणू यूप नसलेल्या (तरी) अनंत दक्षिणा देऊन केलेल्या यज्ञासारखा ठरतो.

One who fights having abandoned (everything) when the cause of a Brahmin is arisen, this is like the sacrifice of endless gifts, having released oneself to the sacrificial pole.

यस्य पार्वति शस्त्राणि तनुं भिन्दन्ति संयुगे।
तावतः सोऽश्नुते लोकान् सर्वान्कामदुघोक्षयान् ॥५७७॥

हे पार्वति, युद्धात ज्याची काया शस्त्रांनी मारली गेली आहे त्याला सर्व इच्छा पूर्ण करणाऱ्या अविनाशी लोकांची (स्वर्गाची) प्राप्ती होते.

O *Pārvati*, the weapons pierce the body of him in the battle, so long, he enjoys all the imperishable desire-fulfilling worlds.

यदस्य रुधिरं गात्रादाहवेषु प्रवर्तते ।
सह तेनैव रक्तेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥५७८॥

ज्याचे शरीरातील रक्त युद्धांत (= यज्ञांत) कामी येते. तसेच कामी येते, तो त्याच रक्ताबरोबर सर्व पापांपासून मुक्त होतो.

He whose blood from the body flows in the battles (=sacrifices), with that blood itself he is released of all the sins.

त्यागेन यः सहायानां स्वप्राणांस्त्रातुमिच्छति।
संहन्युः काष्ठलोष्ठैर्वा दहेयुर्वा कटाग्निना ॥५७९॥

आपल्या सहकार्यांचा त्याग करून जो स्वतःचे प्राण वाचवू इच्छितो त्याला लाकडांनी किंवा ठेकळ्यांनी (चोपून) ठार करावे अथवा त्याला कटाग्रीने जाळावे.

(टीप - कटाग्रीने जाळणे : गळ्याभोवती सुकलेल्या गवताच्या पेंढ्या बांधून जाळणे.)

With the sacrifice of his associates he who desires to protect his own life, he should be killed with sticks or lumps of clay, or he should be burnt with fire around his neck.

(Note - *kaṭāgni* : the straw is wound round the neck and then kindled.)

अजामिव प्रजां हन्याद्यो मोहात्पृथिवीपतिः ।
तस्यैव जायते तृप्तिर्द्वितीयस्य कथंचन ॥५८०॥

जो राजा वेडेपणाने प्रजेची बकरीप्रमाणे हत्या करील त्यामुळे त्याचीच तृप्ती होते. दुसऱ्या कोणाचीही नाही.
The king, who, out of folly kills the subjects like goats, his satisfaction alone comes out of it and not of anyone else.

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।
राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्तते ॥५८१॥

प्रजेला पीडून तिच्या (प्रजेच्या) संतापाने भडकलेला अग्नी राजाचे वैभव, त्याचे घराणे आणि प्राण ह्यांना जाळून टाकल्याशिवाय परत जात नाही.

The fire that has arisen from the fury of the agitated subjects, returns (subsides) having burnt the wealth, family and life of the king.

भूमिर्मित्रं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयम् ।
नास्त्येकमपि यद्येषां तत्र कुर्यात्कथंचन ॥५८२॥

भूमी, मित्र आणि सोने-नाणे ही शत्रुत्वाची तीन फळे आहेत. ह्यापैकी एकही जर मिळणार नसेल तर काहीही करून तसे (शत्रुत्व) करू नये.

The three fruits of discord are land, friends and gold. If, of them there is not even one, then one will never do it.

शपथैः संधितस्यापि न विश्वासं व्रजेद्रिपोः।
राज्यलोको(भो)द्धतो वृद्धः शत्रेण शपथैर्हतः॥५८३॥

(टीप - 'वृद्धः' हे 'वृत्रः' असे वाचावे.)

(Note - sic. वृद्धः to be read as वृत्रः.)

शपथ घेऊन जरी तह केला असला तरी शत्रूवर विश्वास ठेवू नये. राज्याच्या लोभामुळे उलटलेल्या वृत्राला इंद्राने शपथेनेच मारले होते.

(टीप - पाठाच्या संपादकांनी सुचविल्याप्रमाणे भाषांतर करतांना 'लोको'च्या जागी 'लोभो' हा शब्द स्वीकारला आहे.)

Even if the accord is with an oath, even then one should not keep faith on the enemy. *Vṛtra* who uprose on account of greed of kingdom was killed by *Indra* with the oath.

(Note - The translators have accepted the reading *lobho* in place of *loko* as suggested by the editor of the text.)

कौर्म संस्थानमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत्।
काले काले च मतिमान् उत्तिष्ठेत्कृष्णसर्पवत् ॥५८४॥

कासवाच्या वृत्तीने, तडाखे बसले तरी ते सोसावेत आणि वेळ येताच बुद्धिमंताने (राजाने) काळ्या सापाप्रमाणे उभे रहावे (फणा उगारून).

He (the king) having reached a position like a tortoise should even endure the blows. An intelligent (king) should rise at the proper time like a black snake.

तावद्भयाद्धि भेतव्यं यावद्भयमनागतम्।
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥५८५॥

जोपर्यंत भय आपल्यासमोर आलेले नाही तोपर्यंत त्याची भीती बाळगावी. परंतु आलेले भय दिसताच; घाबरट नसलेल्याप्रमाणे त्याला ठोकून काढावे.

One should be afraid of the fear only till the fear has not come. Having indeed seen the fear that has come, it is worthy of being fought with like a one who is not afraid.

[585 - cp. S.R.B. 170|500, Variant - वीक्ष्य वा for दृष्ट्वा (Not the original source)]

स्वगात्राण्यपि भाराय भवन्ति हि विपर्यये।
मा त्वं तात बले स्थित्वा बाधेथा दुर्जनं जनम् ॥५८६॥

वाईट काळी स्वतःची गात्रेच भार होतात, तेव्हा अरे राजा, तू शक्तिमान् राहून दुर्जनांना पीडू नकोस.

In misfortune even one's own limbs are like a burden, O dear (king) you having stood on strength should not kill the evil people.

न हि दुर्बलदग्धानां बाल किञ्चित्प्ररोहति ॥५८७॥

अरे बाळा, दुर्बलांना जाळले तर तिथे काही उगवत नाही.

O child (king) nothing grows out of the burning of the weak.

यानि मिथ्याभिभूतानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम्।
तानि संतापकान्धन्ति सपुत्रपशुबान्धवान् ॥५८८॥

ज्याच्या खोट्या वागणुकीमुळे पराभूत केलेल्यांचे अश्रू ढळतात, तेच (अश्रू) अशा ताप देणाऱ्याचा पुत्र, पशु, बांधवांसह घात करतात.

Those tears that fall due to the crying of the deceitfully defeated, they kill the tormentors along with the sons, animals and relatives.

बुद्धौ कलुषभूतायां विकारे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नोपसर्पति ॥५८९॥

बुद्धी बिघडली आणि विकृती निर्माण झाली असतांना नीतीसारखी दिसणारी अनीती हृदयातून बाहेर जात नाही.

In case of the pollution in the intellect, deficiencies arise. (Then) the immorality appearing like morality does not go away from the heart.

न कालः खमादाय शिरः कस्यापि कृन्तति।
कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ॥५९०॥

राजनीति:

काळ हा हातात तलवार घेऊन कोणाचा शिरच्छेद करीत नाही. काळाचे हे बळच आहे की त्यामुळे अनिष्ट गोष्टी दिसू लागतात.

Time having taken a sword does not cut the neck of anyone. So much is the strength of time in exhibiting of opposite things.

न तु हन्यान्महीपालो दूतं कस्यांचिदापदि।
दूतं हत्वा तु नरकं प्राविशेन्मन्त्रिभिः सह॥५९१॥

(टीप - 'प्राविशेन्' हे 'प्रविशेन्' असे वाचावे.)

(Note - sic. प्राविशेन् to be read as प्रविशेन्)

राजाने (स्वतः) कोणत्याही संकटात पडला तरी, आपल्या दूताला मारू नये. (कारण) अशा प्रकारे दूताला मारून तो आपल्या मंत्र्यांसह नरकात प्रवेश करेल.

A king should never kill a messenger in misfortune of any kind. Having killed a messenger he surely enters hell along with the ministers.

नरपतिहितकर्ता द्रोष्यतां याति लोके
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रैः।
इति महति विरोधे वर्तमाने समाने
तदुभयहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रैः॥५९२॥

राजाचे भले करणाऱ्याचा लोक द्वेषच करतात. लोकांचे भले करणाऱ्याला राजे त्यागतात. अशा मोठ्या विरोधात सापडले असतांना दोघांचेही भले करणाऱ्याचा राजांकडून त्याग होतो.

In the world, the benefactor of a king goes to hatred. A benefactor of the subjects is discarded by the kings. Thus when a great and equal contrast is existing, the benefactor of both is discarded by the kings.

न कश्चिच्चण्डकोकानामात्मीयो नाम भूभुजाम्।
होतारमभिजित्स्वन्ते दहत्येव हि पावकः॥५९३॥

खूप रागावणाऱ्या राजांचा 'आपला कोणी' असा नसतो. आहुती देणाऱ्यालासुद्धा आहुती देत असतांना अग्नी जाळतोच.

(टीप - ह्या श्लोकाचा पाठ भ्रष्ट आहे. 'सुभाषितरत्नभाण्डागारम्' मध्ये "न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभृताम्। होतारमपि जुह्वन्तं दहत्येव हुताशनः॥" असा श्लोक आढळतो. ह्या श्लोकानुसार भाषांतराच्या सोयीसाठी 'चण्डकोकानाम्' च्या जागी 'चण्डकोपानाम्', 'भूभुजाम्' च्या जागी 'भूभृताम्' आणि 'अभिजित्स्वन्ते'च्या जागी 'अपि जुह्वताम्' असे घेतले आहे.)

Of kings who are burning hot with anger, there is no one who can be called 'his own'. The fire indeed burns the offerer while offering oblations.

(Note - The reading of this verse seems corrupt. In *Subhāṣita-Ratna-Bhāṇḍāgāra* we come across a verse that reads *na kaściccaṇḍakopānāmātmīyo nāma bhūbhṛtām / hotāramapi juhvantam dahatyeva hutāśanaḥ* //. In the light of this verse the translators have accepted the reading *caṇḍakopānām* in place of *caṇḍakokānām*, *bhūbhujām* in place of *bhūbhṛtām* and *api juhvantam* in place of *abhijitsvante*.)

[593 - cp. S.R.B. 152|160 (Not the original source.)]

गृध्राकारोप(पि)सेव्यः स्याद्हंसाकारैः सभासदैः।
हंसाकारोपि संत्याज्यो गृध्राकारैः सभासदैः॥५९४॥

हंसासारख्या (सज्जन) सभासदांना गिधाडासारख्यांची (दुर्जनांची) (पण) सेवा करावी लागेल आणि गिधाडासारख्या सभासदांना हंसासारख्यांचा सुद्धा त्याग करावा लागेल.

The (member) having vulture-like disposition is to be served by the members having swan-like disposition; being the member having swan-like disposition, he is to be discarded by the members having vulture-like disposition.

आसन्नमेव भजते नृपतिर्मनुष्यं विद्याविहीनमकुलीनमपण्डितं च ।
प्रायेण भूमिपतयो - - - पार्श्वयोर्भवति तं परिवेष्टयन्ति ॥५९५॥

जवळ बसणाऱ्या माणसालाच राजा स्वीकारतो. मग तो विद्याविहीन असो, अकुलीन असो अगर अपंडित असो. बहुतेक राजे, (स्त्रिया आणि लता) (जो) त्यांच्या बाजूला असतो, त्याला वेढतात.

(टीप - श्लोकातील काही शब्द वगळलेले दिसतात. ते शब्द 'प्रमदा लताश्च यः' असे घेऊन श्लोकाचे भाषांतर केले आहे आणि ते शब्द कंसात ठेवले आहेत. 'सुभाषितरत्नभाण्डागारम्' मध्ये ह्यासारखा श्लोक आढळतो.)

A king accepts the man who is seated near (though) he is devoid of knowledge, does not belong to a good family, and is not learned. The kings, (women and creepers) generally surround him (who) are in (their) proximity.

(Note - The text of the verse indicates that some words have been omitted. The missing words are *pramadā latāśca yaḥ* which have been translated but kept in brackets. A similar verse is found in *Subhāṣita-Ratna-Bhāṇḍāgāra* .)

[595 - cp. S.R.B. 158|403 (Not the original source.)]

यस्मिन्सुधाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ।
कुलीनो वाकुलीनो वा स श्रियो भाजनं भवेत् ॥५९६॥

ज्याच्याबाबतीत राजा अमृतापेक्षा अधिक (गोडीने) त्यांच्याकडे पाहतो. मग तो कुलीन असो वा अकुलीन असो, तो वैभवाचा धनी ठरतो.

The king places his eyes which are sweeter than nectar, upon him, who may be born in a good family or not born in a good family; he shall become the partaker of the wealth.

धवलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः ।
सदामत्ताश्च मातङ्गाः प्रसन्ने सति भूपतौ ॥५९७॥

राजा प्रसन्न असेल तेव्हा, त्याची छत्रे शुभ्र असतील, घोडे सुंदर असतील, हत्ती सदा मदोन्मत्त असतील.

When the king is pleased, then (one's) umbrellas are white and the horses are beautiful, (and) the elephants are always intoxicated.

आयाच्चतुर्थभागेन व्ययकर्म प्रवर्तयेत् ।
प्रभूततैलदीपोपि चिरं भद्राणि पश्यति ॥५९८॥

(कोशात) येणान्या (जमा होणान्या) चौथ्या भागातून खर्च भागवावा. भरपूर तेलाचा दिवा जसा दीर्घकाळ प्रकाशित राहतो तसा तो दीर्घकाळ भरभराट पाहतो.

The fourth part of the income (in the treasury) should be used for expenditure. (Like) a lamp with ample oil (which burns for along time) he will also (thus) obtain auspicious things always.

अबुद्धिमाश्रितानां च क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषे क्वचित् ॥५९९॥

आपल्या आश्रयाला आलेल्या कमी बुद्धीच्या अपराध्यांनासुद्धा क्षमा करावी; कारण माणसाच्या ठिकाणी पांडित्य (कुठे-कुठेच, सगळीकडे नव्हे) सुलभ नसते.

The criminal with no intellect who has sought refuge is worthy of being excused. Learnedness is not easily found everywhere, rarely indeed in man.

हन्तुमेषो(वो)पसरति मृगेन्द्रः संकुचत्यपि।
बुद्धिमन्तः सहन्त्येव निधाय हृदि किञ्चन ॥६००॥

(टीप - 'सहन्त्येव' हे 'सहन्त्येव' असे वाचावे.)

(Note - sic. सहन्त्येव to be read as सहन्त्येव)

सिंह हा स्वतःला आवरून धरले तरी (सावज) ठार करायला चाल करून जातो. बुद्धिमान् (राजे) अंतःकरणात काही (विचार) ठेवून (अपमान) सहन करतात.

The lion contracts and indeed expands for the sake of killing. The intelligent (kings) indeed tolerate, having kept something in the heart.

ऋतौ निवाहे व्यसने रिपुस्करे यशस्करे कर्मणि मित्रसंग्रहे।
प्रियासु नारीष्वधनेषु बन्धुषु धनव्ययस्त्वेषु न गण्यते बुधैः ॥६०१॥

(टीप - भाषांतरासाठी 'निवाहे' (पडतीच्या काळात) च्या जागी 'विवाहे' (लग्नसराईत) जास्त सयुक्तिक वाटते.)

(Note - The translators suggest *vivāhe* (in marriage) in place of *nivāhe* (in downfall), which seems more logical.)

बुद्धिमान् लोक हंगामात, लग्नसराईत, संकटकाळी, शत्रूच्या बाबतीतल्या आणि यशाच्या बाबतीतल्या कामांमध्ये, मित्र जोडतांना, लाडक्या स्त्रियांवर, गरिबांवर, बांधवांवर खर्च केलेला मोजत नाहीत.

In suitable season, in marriage, in calamity, in work concerning the enemy, in work concerning success, in connecting to friends, in (matter of) beloved, in women, in (matter regarding the) poor, in relatives, the expenditure of wealth is not counted by the wise.

कोहं कौ देशकालौ समविषमगुणाः (केरयः के सहायाः
का शक्तिः कोभ्युपायः फलमिह च कीयत् कीदृशी) दैवसंपत्।

संपत्तौ को निबन्धः प्रविदितवचनस्योत्तरं किं नु मे स्या-
दित्येवं कार्यसिद्धाववहितमनसः संपदो हस्तसंस्थाः ॥६०२॥

मी कोण, देश कसा आणि काळ कसा, अनुकूल आणि प्रतिकूल असे गुण कोणते, शत्रू कोण आणि मित्र कोण, (आपले) सामर्थ्य काय, (आपल्याला) (अजिंक्य होण्यासाठीचा) उपाय कोणता आणि त्याचे फळ काय, (आपल्याला) दैवी संपत् केवढी आणि कशी (मिळेल), आपल्या संपत्तीवर अडथळे काय, जाणून केलेल्या बोलण्याचे उत्तर काय, अशा ह्या सगळ्या गोष्टी (आपल्या) कार्यसिद्धीकरिता (आपण) सुदृढ मनाने सांभाळल्या तर आपली सर्व वैभवे (आपल्या) हातात असतात.

Who am I, at what place and time are the equal and contrasting qualities, who are enemies, who are the associates, what is the strength, what is the agreement, how is the fruit here and how is divine wealth? In wealth what is the composition, what is the reply to the mentioned word, what indeed will be mine? Thus such is the wealth in the accomplishment of work which is established in the hand.

परान्नं परवस्त्रं च परशय्यासने स्त्रियम् ।
परवेश्मनिवासं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥६०३॥

दुसऱ्याकडून मिळणारे अन्न, परक्याचे कपडे, परक्याच्या शय्येवरील स्त्री, परक्याच्या घरी राहणे हे सर्व दुरूनच टाळावेत.

Food of others, clothing of others, woman in the bed of others and staying in the shelter of others should be avoided from a distance.

धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासंग्रहणेषु च ।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ॥६०४॥

धन आणि धान्याच्या वापरांबाबत, विद्या मिळवितांना, आहारात आणि व्यवहारात, (जो) निलाजरा आहे; तो सुखी होईल.

In the uses of wealth and grains, and in the grasping of knowledge, in eating and in behavior, one who has abandoned shame, will become happy.

मूर्खस्तु परिहर्तव्यः प्रत्यक्षो द्विपदः पशुः ।
विध्यते वाक्यशल्येन अदृष्टः कण्टको यथा ॥६०५॥

मूर्खाला टाळावेच कारण तो आपल्याला भेटणारा दोन पायांचा पशूच असतो. नुसत्या बोलण्याच्या भाल्याने (तो) जखमी करतो; जसा न पाहिलेला काटा.

A fool is worthy to be avoided as he is actually a bi-ped animal. Just as an unseen thorn he hurts by words similar to a spear.

कणशेषं शत्रुशेषमग्निशेषं तथैव च।

पुनः पुनः प्रवर्धन्ते तस्माच्छेषं न धारयेत् ॥६०६॥

(एक) कणसुद्धा मागे ठेवू नये, शत्रू मागे ठेऊ नये, अग्नी मागे ठेऊ नये कारण हे (सगळे) वाढत राहते म्हणून काहीही मागे ठेऊ नये.

The remnant of a particle, the remnant of the enemy and also similarly the remnant of fire increase again and again. Therefore no remnant should be kept.

अशक्यं नारभेद्विद्वान्नैवाकार्यं च कारयेत् ।

अफलं नैव सेवेत तथासत्यं च (न) जल्पयेत् ॥६०७॥

शहाण्याने जे अशक्य आहे त्याचा आरंभच करू नये, न करण्यासारखे कधीच करू नये, ज्याचे फळ नाही त्याच्या मागे जाऊच नये आणि खोटे कधीही बोलूच नये.

The learned should not begin that which is impossible and never do or get done, what is unworthy to be done. The fruitless should not be served and one should not blabber untruth.

भजन्तं भजते प्राज्ञो नाभजन्तं कथंचन।

प्रत्यक्षं दृश्यते लोके हस्तं हस्तेन क्षालयेत् ॥६०८॥

शहाणा, जो आपल्याशी आदराने वागतो त्याच्याशीच, आदराने वागतो. केव्हाही जो (आपल्याबरोबर) आदराने वागत नाही (त्याच्याबरोबर) नाही. आपण जगात पाहतोच, हात हातानेच धुतला जातो.

The intelligent turns to the devoted (person), and not to the one who is not devoted. In the world it is actually seen that hand is wiped by the hand.

रिपुराजाग्निसर्पेषु विषे चाग्निषु शृङ्गिषु ।
शस्त्रपाणिषु मूर्खेषु विश्वासो न कदाचन ॥६०९॥

शत्रूवर, राजावर, अग्नीवर, सापावर, विषावर आणि धगधगणान्या अग्नीवर, शिंग असलेल्या (प्राण्यांवर); तसेच हातात शस्त्र असलेल्या (माणसांवर) आणि मूर्खांवर कधीही विश्वास ठेऊ नये.

One should not keep faith in the enemy, the king, the fire, the snake, the poison, the fire, (animals) with horns, (those) with weapon in the hands and the fools.

न क्लेशविरहे द्रव्यं द्रव्यहीने कुतः क्रिया ।
क्रियाहीने कुतो धर्मो धर्महीने कुतः सुखम् ॥६१०॥

कष्टाशिवाय पैसा नाही, पैशाशिवाय व्यवहार कसा? काम केल्याखेरीज धर्म कुठला? आणि धर्म (केल्याशिवाय) सुख कुठून येणार?

There is no wealth without trouble, where is the action devoid of wealth? Where is *Dharma* devoid of action? Where is happiness devoid of *Dharma*?

जीवितं मृतकं मन्ये देहिनां धर्मवर्जितम् ।
मृतो धर्मेण संयुक्तो दीर्घजीवी भविष्यति ॥६११॥

धर्माशिवाय असणारे जीवन हे मृतवत् आहे असे मला वाटते. मृत असूनही धर्माने युक्त असेल तर तो चिरंजीव होईल.

The living of the bodies devoid of *Dharma*, I consider, as dead. A dead man in conjunction with *Dharma* will be a long living one.

स धर्मो यत्र नाधर्मस्तत्सुखम् यत्र नासुखम् ।
तज्ज्ञानं यत्र नाज्ञानं सा गतिर्यत्र नागतिः ॥६१२॥

तोच धर्म जिथे अधर्म नाही, तेच सुख जिथे दुःख नाही. तेच ज्ञान जिथे अज्ञान नाही आणि तीच (सद्)गति जिथे (दु)गति नाही.

That *Dharma* is where there is no non-*Dharma*. That is happiness where there is no unhappiness. That is knowledge where there is no non-knowledge. That is the going (death, final refuge) where there is no non-going.

सत्यं शौचं दया दानं परद्रव्यं न गृह्यते।
ब्रह्मचर्यं तपो मूलमेतद्धर्मस्य लक्षणम् ॥६१३॥

सत्य, शुद्धता, दया, दान, दुसऱ्याचे धन न घेणे आणि तपश्चर्येचा पाया असणारे ब्रह्मचर्य हेच धर्माचे लक्षण आहे.

Truth, purity, compassion, generosity, not taking others' wealth, celibacy is the root of penance; this is the characteristic mark of *Dharma*.

क्षीयन्ते सर्वदानानि राज्ञां होमे बलिक्रिया।
न क्षीयते महादानमभयं सर्वदेहिनाम् ॥६१४॥

सर्व दाने राजांच्या होमातील बळी ह्या सर्व गोष्टी क्षीण होतात, सर्व प्राणिमात्रांना अभय (संरक्षण) देणे हे सर्वश्रेष्ठ दान हे कधी कमी होत नाही.

All the gifts, the act of animal offering in the royal sacrifice are diminished. The great gift of security to all the beings is not diminished.

राज्यं च संपदो भोगाः कुले जन्म सुदृष्टता ।
पाण्डित्यमायुरारोग्यं धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥६१५॥

राज्य आणि संपत्तीचा उपभोग, चांगल्या कुळात जन्म, देखणेपणा, विद्वत्ता, दीर्घायुष्य, (उत्तम) आरोग्य हे धर्मफळ मानले गेले.

Kingdom, enjoyment of wealth, birth in a good family, good appearance, learnedness, long life and good health, this is the fruit of *Dharma* which should be known.

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥६१६॥

आळस हाच मनुष्याच्या शरीरातील मोठा शत्रू आहे. उद्योगासारखा (थोर) बंधूच नाही, जो केला असता (मनुष्य) कधी नाश पावत नाही.

Laziness is indeed the great enemy staying in the body of man. There is no relative like labour, having done which one does not come to an end.

[616 - cp. N.S. miscellaneous 1]

उत्तमैः सह संयोगं पण्डितैः सह संकथाः।
अलुब्धैः सह मित्रत्वं कुर्वाणो नावसीदति ॥६१७॥

उत्तम लोकांबरोबर मैत्री, विद्वानांबरोबर वार्तालाप, लोभी नसणाऱ्यांबरोबर मैत्री करणारा कधी नाश पावत नाही.

Conjunction with the best people, good conversation with the learned men, friendship with those who are not greedy, doing this one does not come to an end.

[617 - cp. M.S.S. Vol. IV, page 1645 verse 6497 (Not the original source.)]

अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।
नीचवाक्यं चापमानं मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥६१८॥

शहाण्या माणसाने (आपल्याला झालेली) आर्थिक हानी, मानसिक ताप, आणि घरातील गैर वागणूक, हलकट बोलणे आणि होणारा अपमान उघड करू नये.

The destruction of wealth, mental agony, bad behaviour at home, humiliating word and insult are not be brought to light by the intelligent.

पण्डिताश्च विनीताश्च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः।
बन्धनस्थापि तिष्ठेयुर्न तु राज्यं खलैः सह ॥६१९॥

विद्वान्, शिक्षित, धर्मज्ञ, सत्यवादी ह्यांनी बांधून घ्यावे; परंतु दुष्टांना बरोबर घेऊन राज्य करू नये.

The learned men, the disciplined men, the knowers of *Dharma* and the speakers of truth may indeed stay in bondage, but they should not be ruling with the evil people.

अर्थेनापि हि किं तेन अन्यायोपार्जितेन च।
न तेन गम्यते स्वर्गं दत्तेन बहुनापि वा ॥६२०॥

अन्यायाने मिळवलेल्या पैशांनी करायचे तरी काय? कितीही दान केले तरी त्यामुळे स्वर्गालाही जाता येत नाही.

What is the use of the wealth which has been obtained by improper means? The act of going to heaven is not done by him indeed through the act of giving (of that wealth).

अतिलौल्यप्रसक्तानां विपत्तिर्नैव दूरतः ।
गलिका इव लुब्धानां मीनानां तु यथाम्भसि ॥६२१॥

ज्याप्रमाणे पाण्यात लोभी माशांच्या बाबतीत गळ त्याप्रमाणे अति लोभाने खेचल्या जाणाऱ्यांकरिता संकट कधीच दूर नसते.

The adversity is never afar for those attached to extreme greed, just like the bait for the greedy fish in the water.

स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुविग्रहे ।
भार्यादिष्वपि विश्वासो न कर्तव्यः कथंचन ॥६२२॥

स्त्रीवर, राजावर, सापावर, (केवळ) स्वतःच्या अभ्यासावर, शत्रूच्या फूट पडण्यावर आणि बायको इत्यादींवर कधीही विश्वास ठेवू नये.

Faith should never be kept in women, in kings, in snakes, in one's own study, in the war with the enemy (and) in the wives etc.

न जातु गच्छेद्विश्वासं संधितेपि हि बुद्धिमान् ।
अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः पुरावधीत् ॥६२३॥

पूर्वी इंद्राने वृत्राला द्रोह न करण्याविषयी तह करून ठार मारले म्हणून शहाण्याने एखाद्याबरोबर तह करूनसुद्धा विश्वास ठेवू नये.

The intelligent never go to keep faith though there is an alliance (struck with the enemy). In ancient times, *Indra*, having made the agreement for non-treachery, killed *Vrtra*.

[623 - cp. K.N. IX.54, Variant - संहितोऽपि for संधितेपि, अद्रोहे समयं for अद्रोहसमयं]

बलीयसापि संधाय तं प्रविश्य प्रतापवान्।
तथा साध्वनुगन्तव्यो यथा विश्रम्भमाप्नुयात् ॥६२४॥

शूर (राजाने) आपल्यापेक्षा बलिष्ठाबरोबर युतीमध्ये प्रवेश करून, सज्जन मार्गाने जावे, ज्यामुळे विश्वास प्राप्त होईल.

The valourous (king) having entered into an alliance with a stronger (king) should follow the good so as to obtain confidence.

[624 - cp. K.N. IX.65, Variant - प्रयत्नवान् for प्रतापवान्, तथासावुपगन्तव्यो for तथा साध्वनुगन्तव्यो, विस्त्रम्भमाप्नुयात् for विश्रम्भमाप्नुयात्]

नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजाबुद्धिभिः सह।
नारोहेद्विषमां नावमपरीक्षितनाविकाम् ॥६२५॥

एकट्या राजाने अविद्वान् लोकांबरोबर विचार-विनिमय करू नये. बिन भरवशाच्या नावेत नावाडी पाहिल्याखेरीज प्रवेश करू नये.

No king should deliberate with the unintelligent (men). One should not climb the unstable boat without having examined the boatman.

ये चास्य भूमिं जयिनो भवेयुः परिपन्थिनः ।
तानानयेद्विशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥६२६॥

जे शत्रू ह्या राजाची भूमी जिंकतील त्यांना सर्वांना राजाने साम, दान, इत्यादी उपायांनी वश करून घ्यावे.

Whichever enemies may have conquered his land, all those should be brought under control with activities like *Sāma* and others.

यथा न स्यात्कृशीभावः प्रजानामनवेक्षया।
तथा राजा वर्तितव्यं स्वराज्यं परिरक्षति(ता) ॥६२७॥

ज्यामुळे प्रजेकडे लक्ष न दिल्यामुळे प्रजा रोडावली जाणार नाही, तशा प्रकारे स्वराज्याचे रक्षण करणाऱ्या राजाने आपले वर्तन ठेवावे.

A king should behave and protect his own kingdom. The weakening should not happen by disregarding his subjects.

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया।
सोचिराश्यते राज्याजीविताच्च सबान्धवः ॥६२८॥

जो राजा मोहाला बळी पडून, न पाहिल्यामुळे, स्वतःचे राष्ट्र खाली खेचतो, तो लवकरच आपले राज्य, आपले प्राण, बांधवांसह घालवितो.

The king who causes to tear, by disregarding, his own kingdom on account of delusion, he soon becomes fallen from the kingdom, from the life and the relatives.

[628 - cp. M.S. VII.111]

यो राष्ट्रमनुगृह्णाति स राज्यं परिरक्षति ॥६२९॥

जो राष्ट्रावर कृपा करतो तोच राज्याचे रक्षण करतो.

He protects the kingdom who favours the kingdom.

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दिशग्रामाधिपं तथा।
विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥६३०॥

(टीप - 'कुर्याद्दिशग्रामाधिपं' हे 'कुर्याद्दिशग्रामाधिपं' असे वाचावे.)

(Note - *sic*. कुर्याद्दिशग्रामाधिपं to be read as कुर्याद्दिशग्रामाधिपं)

ग्रामप्रमुखाला दहा गावांचा प्रमुख करावे आणि मग त्याला वीस ग्रामांचा प्रमुख, त्याला शंभर ग्रामांचा प्रमुख आणि त्याला हजार गावांचा प्रमुख करावे. (अशी क्रमिक बढती असावी.)

The chief of a village should be made the chief of ten villages. The chief of ten villages should be made the chief of twenty (villages), the chief of twenty villages should be made the chief of hundred (villages) and then the chief of hundred villages should be made the chief of thousand (villages). (Thus is the gradual promotion).

[630 - M.S. VII.115, Variant - कुर्याद्दिशग्रामपतिं for कुर्याद्दिशग्रामाधिपं]

इति श्रीमद्भुशबलान्वयमुकुटालंकारश्रीमच्छाहराजसुतश्रीमच्छिवच्छत्र-पतिसुत-
श्रीमच्छम्भुराजविरचिते बुधभूषणे राजनीतिः॥

श्रीमंत, बलवान् वंशाच्या मुकुटातील जणु अलंकार असलेल्या, श्री शहाराजांचे पुत्र अशा श्री शिव छत्रपतींचे पुत्र असणाऱ्या श्री शंभूराजांनी विरचितेलेल्या बुधभूषणातील राजनीति (हा अध्याय) (संपूर्ण झाला).

Thus, the one possessed with wealth, endowed with a large army, the crown among the jewels, the king *Śambhu*, the son of the wealthy king *Śiva*, the lord with the umbrella (above his head), (who is) the son of the wealthy king *Śāha* (*Śāhumahārāja*), composed (the chapter on) Statesmanship, in *Budhabhūṣaṇa*.

...

तृतीयोऽध्यायः
अध्याय तिसरा

Chapter 3

प्रकीर्णनीतिः
संकीर्ण (राज)नीती

MISCELLANEOUS POLICY

उवा भूरिविभेदां बुधसंतुष्ट्यै राजनीतिमनवद्याम्।
संप्रति मिश्रकनीतिर्विबुधविनोदाय तन्यते शिरसा ॥१॥

विद्वानांच्या संतोषाकरिता भरपूर प्रकार असलेली वन्द्य राजनीति सांगून आता सज्जनांच्या संतोषासाठी मिश्रक नीति नतमस्तक होऊन सांगत आहे.

Having told the many varieties of the faultless statesmanship, for the sake of the learned; now for the enjoyment of the wise with the head bent, the miscellaneous policy (is being told).

क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते च कामान् ।
नासंस्पृष्टो ह्युपयुङ्क्ते परेषां तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥२॥

पटकन् जाणून घेतो, भरपूर ऐकून घेतो आणि त्याचा अर्थ जाणून ईप्सित कामाला लागतो, इतरांमुळे प्रभावित होत नाही आणि इतरांना उपयोगी ठरतो – असे हे उत्तम पंडिताचे पहिले लक्षण आहे.

He understands quickly, listens for long, and having understood the meaning he engages in the desired work, he is untouched by others and useful to others; this is the first sign of a learned man.

नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति याचितुम्।
आपत्सु न विमुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥३॥

जे मिळू शकत नाही त्याची इच्छा करत नाहीत, जे नाश पावले आहे ते मागायची इच्छाच करत नाहीत, संकटांमध्ये डगमगत नाहीत - असे लोकच बुद्धिमान् पंडित होत.

They do not desire for that which is impossible to obtain, they do not desire to ask for the perishable, they are not bemused during calamities, such are the wise, learned men.

प्रवृत्तवाक्चित्रकथा ऊहवान्प्रतिभानवान्।
आशुग्रन्थार्थवक्ता च यः स पण्डित उच्यते ॥४॥

अस्खलित वाणीने चित्रकथा बोलून दाखवणारा, प्रतिभासंपन्न, ग्रंथांचा अर्थ ताबडतोब सांगणारा असा जो; त्यालाच पंडित म्हणतात.

One who can fluently narrate the picture-story, intelligent, who can speak the meaning of a text quickly, he is known as learned.

स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति।
मिथ्याचरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥५॥

जो स्वतःला मान्य असलेला अर्थ टाकून दुसऱ्याला मान्य असलेल्या अर्थाच्या मागे लागतो आणि आपल्या मित्रासाठी जो खोटेपणाने वागतो तो मूढ (मूर्ख) मानला जातो.

He who having given up one's own motive follows the motive of the other, who for the sake of friend indulges in false behavior, he is known as a fool.

अमित्रं कुरुते मित्रं (मित्रं) द्रोष्टि हिनस्ति च।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥६॥

जो शत्रूशी मैत्री करतो आणि मित्राचा द्वेष करून त्याची हत्या करतो, दुष्टासारखा वागायला सुरुवात करतो, तो मूर्खचित्त म्हटला जातो.

He who makes the enemy his friend, and hating (the friend) kills (him), starts wrong deed, he is known to be of foolish intellect.

अनाहूतः समभ्येति अपृष्टो बहु भाषते ।
अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥७॥

न बोलावता येऊन उभा राहतो, न विचारता भरपूर बडबडतो आणि ज्याच्यावर भरवसा नसावा अशावर विश्वास ठेवतो तो मूढचित्त नीच मनुष्य (मानला जातो.)

He who though uninvited arrives, he who speaks a lot though not spoken to, he who relies on the unreliable, such is the one with foolish intellect the lowest among men.

एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥८॥

क्षमाशीलांचा एकच दोष ; दुसरा सापडत नाही. अशा क्षमाशीलाला जग दुर्बळ मानते.

There is only one fault of the forbearing, no second is found; viz. people consider him weak who is endowed with forbearance.

सोस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।
अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं वापि योजयेत् ॥९॥

तो ह्याचा दोष मानू नये ; क्षमा हे खरोखरी श्रेष्ठ बळ आहे. क्षमाशून्य माणसाने दुसऱ्याचे दोष आपलेच आहेत असे मानावे.

That should not be considered his fault, forbearance is the greatest strength. The one without forbearance should add the faults of the other as one's own (fault).

द्वौ कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिँल्लोके महीयते ।
अब्रुवन्परुषं किञ्चिदसतो वर्जयन्स्तथा ॥१०॥

दोन कामे करून माणूस जगात मोठा होतो. (एक) काही कठोर बोलायचे नाही आणि तसेच (दोन) दुष्टांना टाळायचे.

Men, doing two deeds, are glorified in this world, (one) not ever speaking harshly and (two) avoiding the company of the wicked.

षड् दोषाः पुरुषेणैव हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥११॥

वैभवाची इच्छा असणान्या पुरुषाने सहा दोषांचा नाश करावा - झोप, गुंगी, भीती, क्रोध, आळस आणि चालढकल करणे.

The six faults should be shunned by a man desiring wealth viz. sleep, lassitude, fear, anger, laziness and procrastination.

अष्टौ पूर्वाणि चिह्नानि नरस्य विनशिष्यतः।
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥१२॥

नाश पावणान्या नराची आठ चिह्ने दिसू लागतात : पहिले - तो ब्राह्मणांचा द्वेष करतो, (दुसरे) ब्राह्मण त्याचा विरोध करतात.

The eight early signs of a man going to be destroyed are : first he hates the Brahmins, (second) the Brahmins oppose him,

ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति।
रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥१३॥

(तिसरे) ब्राह्मणांना तो लुबाडतो, (चौथे) ब्राह्मणांचा घात करू इच्छितो, (पाचवे) त्यांची कुटाळकी करण्यात रमतो, (सहावे) त्यांची प्रशंसा कधी वाखाणत नाही.

(third) who takes away the belongings of a Brahmin, (fourth) he desires to kill the Brahmins, (fifth) he enjoys censuring them, (sixth) he is not gladdened by their praise,

नेतान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति।
एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो वध्ये बुद्ध्वा विवर्जयेत् ॥१४॥

(टीप - 'नेतान्' हे 'नैतान्' असे वाचावे.)

(Note - sic. नेतान् to be read as नैतान्)

(सातवे) काम करतांना ह्यांची आठवण काढत नाही, (आठवे) ह्याच्याकडे (त्यांनी) मागितले असता (तो) (त्यांचा) तिटकारा करतो - हेच सर्व दोष शहाण्या माणसाने देहदंडाचा अपराध मानून कायम टाळावेत.

(seventh) he does not remember them while doing the deeds, (eighth) if begged at he despises them. The intelligent man should avoid these faults knowing them to be worthy of death (penalty).

नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी।
न चाभिमानी न च हीनवृत्तो रुक्षां व वसंति वर्जयन्तीम् (?) ॥१५॥

(टीप - अशुद्ध पाठ सूचित करण्यासाठी प्रश्नचिह्न वापरण्यात आले आहे.)

(Note - A question mark has been used to indicate unclear text.)

आक्रस्ताळेपणा टाळावा, दुसऱ्याचा अपमान करणारा नसावा, मित्राशी दगाफटका करणारा नसावा, दुष्टांची सेवा करणारा नसावा, गर्विष्ठ नसावा, हलकट वृत्तीचा नसावा, वैराण वाणी (?) टाळणारा असावा.

One should not be reviler, one should not be an insulter of others, also not be a friend-hater and the servant of the lowly, one should not be proud, one should not have a vile character and one should avoid dry and annoying speech (?).

[15 - cp. MBh. V.36.6; Variant - चातिमानी for चाभिमानी, रूक्षां वाचं रुशर्ती वर्जयीत for रुक्षां व वसंति वर्जयन्तीम्]

अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति।
स तेषां विपरिभ्रंशाद् भ्रश्यते जीवितादपि ॥१६॥

जो मोहाला बळी पडून नको ती कामे करतो तशांचा नुसता नाशच होत नाही तर त्याचे मरणसुद्धा ओढवते.

He who follows ignorance and does improper deeds, he falls down on account of the fall of those (actions) and also from life.

दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च।
नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥१७॥

देव-देवतांच्या बाबतीत, तसेच राजे, ब्राह्मण यांच्या बाबतीत प्रयत्नपूर्वक नेहमी क्रोध आवरावा. तसाच तो वृद्ध, बाल आणि रुग्णांच्या बाबतीत (आवरावा).

Anger should always be controlled with effort in respect to the gods, to the kings, to the Brahmins, to the elders, children and the diseased.

निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढचेतसम्।
कीर्तिं च लभते लोके न चार्थेन योजयेत् ॥१८॥

शहाण्या माणसाने मूढांबरोबर अर्थहीन भांडण टाळावे. ह्यामुळे त्याला जगात नावलौकिक मिळतो आणि तो संपन्नही होतो.

(टीप - श्लोकातील चौथ्या पादामध्ये एक अक्षर कमी आहे. म्हणून आम्ही “कीर्तिं” ला अनुसरून “तां” हे अक्षर सुचवत आहोत आणि त्याप्रमाणे भाषांतर केले आहे.)

The intelligent should avoid meaningless quarrel with those having foolish intellect. He obtains fame in the world (however) he should not connect it with wealth.

(Note - The fourth quarter of this verse is sub-syllabic. We propose the word *tām* (referring to *kīrtiṃ*) to be inserted after *na* in the fourth quarter. The above translation is based upon this insertion.)

विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना।
रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी सा विदग्धता ॥१९॥

विनयाशिवाय लक्ष्मी कशी (मिळणार)? चंद्राशिवाय रात्र कशी (असणार)? उत्तम काव्य करता येत नसेल तर कसली ती विद्वत्ता?

What is wealth without discipline? What is night without the moon? How is learnedness when devoid of good poetic skill?

आकारैर्ङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन तु।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च ज्ञायतेन्तर्गतं मनः ॥२०॥

(टीप - ‘आकारैर्ङ्गितैर्गत्या’ हे ‘आकारैरिङ्गितैर्गत्या’ असे वाचावे.)

(Note - *sic*. आकारैर्ङ्गितैर्गत्या to be read as आकारैरिङ्गितैर्गत्या)

आकाराने, सूचकतेने, चालण्याने, क्रियेने, बोलण्याने, नजरेने, चेहऱ्याच्या हावभावांनी आतले मन जाणले जाते.

The inner mind is understood by the form, gesture, gait, movement, speech and indeed the changes of the eye and face.

सिद्धमन्त्रौषधं धर्मं गृहच्छिद्रं च मैथुनम्।
कुभुक्तं कुश्रुतं चैव मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥२१॥

सिद्ध मन्त्राने तयार केलेले औषध, धर्म, घरातील घोटाळा, मैथुन, वाईट खाणे-पिणे, वाईट ऐकणे ह्या गोष्टी शहाण्या माणसाने उघड करू नयेत.

An intelligent man should not disclose medicine that has become potent on account of spells, character, the household-lacunae, copulation, eating bad things and also hearing bad things.

येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।
सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥२२॥

अरे भारता, जे बिघडले असता योगक्षेमामध्ये दोष निर्माण होईल, त्यांना, देवांना प्रसन्न करून घ्यावे, त्याप्रमाणे, प्रसन्न करून घ्यावे.

(टीप - योगक्षेम : अप्राप्त गोष्टी मिळविणे, मिळवलेल्याचे रक्षण करणे.)

O Bhārata, when there is a fault of obtaining what is not obtained and protecting what is obtained in connection with those, when they become unfavourable then, one should always behave with them like gods for their appeasement.

(Note - *yogakṣema* : obtaining what is not obtained and protecting what is obtained)

दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव।
विवर्जयित मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥२३॥

दुष्ट बुद्धीचा, निर्बुद्ध हा गवताने झाकलेल्या विहिरीप्रमाणेच शहाण्या माणसाने टाळावा, कारण त्याच्याबरोबरची मैत्री नाशच करेल.

An intelligent man should avoid the one with evil intellect and with hesitant intellect who is like a well covered with grass. Friendship with him, leads to destruction.

मार्दवं सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृतिः ॥२४॥

मनाचा सरळपणा, सर्व प्राण्यांबरोबर प्रेम असणे, क्षमाशीलता, धैर्य (अशी चांगल्या माणसाची लक्षणे आहेत).

(टीप - कंसातील शब्द जे पाठात नाहीत ते विशेषणांना अर्थपूर्ण करण्यासाठी घातले आहेत.)

Mild-naturedness, no envy towards all beings, forbearance, firmness (these are the qualities of a good person).

(Note - the words in bracket which are absent in the text are added to make the adjectives meaningful.)

अवृत्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥२५॥

विनय निष्क्रियतेचा नाश करतो, पराक्रम अनर्थ नाहिसा करतो, क्षमा नेहमी क्रोध नाहिसा करते आणि सदाचार वाईट लक्षणे नाहिशी करतो.

Discipline destroys non-action, valour destroys vanity, forbearance always destroys anger, (good) behavior destroys bad attribute.

नानीयात्प्रेषणे भृत्यान्बान्धवान्व्यसनागमे।
मित्रं चापत्तिकाले च भार्या च विभवक्षये ॥२६॥

(कुठेही) पाठवायचे असतांना नोकरांना संकट ओढवले असतांना नातेवाईकांना आणू नये. संकट काळात मित्रांना (आणू नये) आणि वैभव नाश झाले असतांना बायकोला (आणू नये).

The servants should not be brought along at the time of sending them away, the relatives should not be brought along at a calamity, a friend should not be brought along at an adverse time and a wife should not be brought along at the perishing of wealth.

स्वामिनि गुणान्तरज्ञे गुणमपि भृत्येनुवर्तिनि कलत्रे च ।
मित्रे चानुपवर्गे निवेद्य - - सुखी भवति ॥२७॥

आपले अंतरीचे गुण जाणणारा आपला मालक असेल तर, आपले गुण जाणणारा सेवक असेल तर, बायको आपल्या पाठोपाठ येणारी असेल तर, आपल्या सहायक मित्रांना आपले मन मोकळे केले तर, दुःखात पण (माणूस) सुखी होते.

(टीप - पाठात काही अक्षरे कमी आहेत, हे सूचित केले आहे. तेथे 'दुःखं' हा शब्द पंचतंत्रात मापडणाऱ्या ममान श्लोकानुसार भाषांतरासाठी घेतला आहे. तसेच "मित्रे चानुपवर्गे" ह्या शब्दांचा अर्थ स्पष्ट नसल्यामुळे त्याच पंचतंत्रातल्या श्लोकाच्या अन्य एका पाठभेदानुसार "मित्रे चानुपचर्ये" असे भाषांतरासाठी घेतले आहे. हा पाठभेद मां.रा.काळे ह्यांनी त्याच्या टीपांमध्ये नोंदवलेला आहे.)

If the master is a knower of the inner qualities (of the servant) and also the servant knows the merits (of the master), and if the wife is the one who follows (i.e. is devoted to the husband), if the unselfish (one who does not need attention) friend can be communicated to, (then) (even) grief will be joyous.

(Note - The editor of the text indicates that some word/words are missing. The word *duḥkham* may be supplied in the missing space. A similar verse is found in the Pañcatantra with a few differences. Also as a variant reading, M.R.Kale gives in his notes, the reading of *mitre cānupacarye* which is accepted by the translators, as the reading *mitre cānupavarge* seems incomprehensible.)

[27 - cp. P.T. I.101, Variant - गुणवति for गुणमपि, कलत्रे for कलत्रे च, सुहृदि निरन्तरचित्ते for मित्रे चानुपवर्गे]

उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा वृत्तिं च तेभ्योनुविधाय कांचित् ।
स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसंस्थोऽथ मुनिर्बुभूषे ॥२८॥

पुत्र-संतती निर्माण करून, त्यांना कर्जमुक्त करून, त्यांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था लावून आणि कुमारी कन्यांना योग्य ठिकाणी देऊन, तो अरण्यात राहणारा मुनि झाला.

(टीप - ह्या श्लोकात 'बुभूषे' हे रूप वेगळे वाटते. ह्या ठिकाणी 'बभूव' असे रूप अपेक्षित असावे.)

Having produced sons and having made them debt-free, having arranged something (useful) for them, having established all the daughters at a proper place (arranged her marriage) he became the sage staying in the forest.

(Note - In this verse the form *bubhūṣe* seems strange. The form *babhūva* seems to be intended.)

उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।
समीक्ष्य च समारम्भो वृद्धिमूलं भविष्यति ॥२९॥

(युद्धासाठी) तयार असणे, मनावर ताबा असणे, दक्षता, निर्दोष वृत्ती, धैर्य, स्मरण हे सगळे पाहून कार्यारंभ करणे हे भरभराटीचे मूळ होईल.

To start an activity after having examined it at the beginning, being upright (ready i.e. for battle), restraint, alertness, faultlessness, firmness and (of good) memory - this is the root of growth.

अतिक्लेशेन यैर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥३०॥

अतिशय कष्ट करून जी संपदा मिळेल आणि धर्म ओलांडून जी मिळविली जाईल आणि शत्रूसमोर झुकून जी लाभेल तिच्याकडे मन लावून बसू नये.

Do not make your mind to that wealth which will be (obtained) with a lot of effort and with the transgression of *Dharma* and by prostrating to the enemy.

त्यागेन हीनस्य कुतोस्ति लक्ष्मीर्ध्यानेन हीनस्य कुतोस्ति सिद्धिः अशुद्ध ॥३१॥

ज्याच्याकडे त्याग नाही त्याच्याकडे लक्ष्मी कुठून (येणार)? ज्याला (अंतर्मुख होऊन) ध्यान (करता) येत नसेल त्याला कोणतीही सिद्धी कशी मिळणार? अशुद्ध

(टीप - या श्लोकाचा फक्त पूर्वार्ध दिला आहे. छापील आवृत्तीत दुसऱ्या ओळीत “अशुद्ध” असे लिहिले आहे. हा शब्द मूळ पाठातील आहे का संपादकाने घातलेला आहे हे अस्पष्ट आहे.)

Where is there wealth with the one devoid of sacrifice? Where is there attainment with the one devoid of concentration? Incorrect

(Note - In this verse only the first half is given. In the printed edition the word *asuddha* meaning “incorrect” is mentioned. It is unclear whether that word is a part of the text or an addition by the editor.)

आर्तो वा यदि वा त्रस्तः परेषां यदि वागतः ।
अपि प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥३२॥

जर दुःखी अगर त्रासलेला असेल आणि दुसऱ्याकडून (आपल्याकडे आश्रयार्थी म्हणून) आलेला असेल तर आपला प्राण देऊनसुद्धा आपल्या कर्तव्यपूर्तीच्या समाधानाने त्याचे रक्षण करावे.

If he is grieved or troubled, if he has come from others (to seek refuge), having made up the mind, he is worthy to be protected even by sacrificing one's life.

देहे पातिनि का रक्षा यशो रक्ष्यमपातयन्।
नरः पतितकायोपि यशःकायेन जीवति ॥३३॥

देह हा पाडला जाणार आहेच, त्याचे कसले रक्षण, यशाचे मात्र ते ढळू न देता रक्षण केलेच पाहिजे. माणूस जरी देहाने पडला तरी यशाच्या शरीराने तो जिवंतच असतो.

What is protection in case of the falling body, fame should, however, be protected without falling. Though a man has fallen bodily, he lives with the body of fame.

सुलभाः पुरुषा लोके सततं प्रियवादिनः।
अप्रियस्य च पथ्यस्य श्रोता वक्ता च दुर्लभः ॥३४॥

नेहमी गोड बोलणारे लोक जगात सहज सापडतात. परंतु न आवडणारे आणि हितकारक असे ऐकणारा आणि सांगणारा दोघेही सापडणे कठीण.

In the world, men who always talk pleasantly are easily found. A listener and talker of what is unpleasant and wholesome are hard to find.

[34 - cp. MBh. V.186*, V.37.14; Variant at both places - राजन् for लोके, वक्ता श्रोता for श्रोता वक्ता]

दानोपभोगवन्ध्या या सुहृद्भिर्या न भुज्यते ।
पुंसां हि यदि सा लक्ष्मीरलक्ष्मीः कतमा भवेत् ॥३५॥

दानाच्या आणि उपभोगाच्या बाबतीत वांझ असलेली, चांगले मित्रसुद्धा जिचा उपभोग घेत नाहीत अशी (लक्ष्मी) जर लक्ष्मी असेल तर त्यांची अलक्ष्मी कोणती असेल ?

Wealth which is barren in connection with gifts and enjoyment and the one which is not enjoyed by friends if that (wealth) is (called) wealth, then what will be non-wealth (absence of wealth, *alakṣmī*)?

प्रियः प्रजानां दातैव न पुनर्द्रविणेश्वरः।
आगच्छन्काङ्क्ष्यते लोकैर्वारिदो न तु वारिधिः ॥३६॥

देणाराच (राजा) प्रजेला प्रिय असतो एखादा (श्रीमंत) कुबेर नव्हे. पाणी घेऊन येणाऱ्याची (ढगाची) लोक वाट पाहतात; पाणी साठवून ठेवणाऱ्याची (समुद्राची) नाही.

The (generous) donor (king) indeed is dear to the subjects not the Lord of Wealth (*Kubera*). The giver of water (i.e. the cloud) which comes is desired in the worlds not the holder of water (i.e. the ocean).

याचितो यः प्रहृष्येत दत्त्वा च प्रियवाग्भवेत्।
तं दृष्ट्वाप्यथ वा स्पृष्ट्वा नरः स्वर्गतिमाप्नुयात् ॥३७॥

ज्याला मागितले असता आनंद होईल आणि देऊन झाल्यावर जो गोड बोलेल त्याला पाहून अगर त्याच्या स्पर्शानेसुद्धा माणसाला स्वर्गाचा मार्ग मिळेल.

He who becomes happy on being asked and having given who will speak pleasantly, having seen or even touched him a man obtains the path of heaven.

पुत्रो वशी स्वार्थकरी च विद्या अरोगिता मित्रसमागमश्च।
भार्या विनीता प्रियवादिनी च शोकस्य मूलोद्धरणानि पञ्च ॥३८॥

आपल्या नियंत्रणात असणारा मुलगा, आपल्याला उपयोगी पडणारी विद्या, तब्येत ठणठणीत असणे आणि उत्तम मित्र भेटणे, लाडके बोल बोलणारी आणि विनम्र अशी बायको ह्या पाच गोष्टी आपल्या दुःखशोकाचे मूळच उपटून टाकतात.

A son who is under one's control, beneficial knowledge, not being diseased and meeting friends, a disciplined wife who is a pleasant talker - these five are the uprooters of grief.

अविनीतो भृत्यजनो नृपतिरदाता * * नि मित्राणि।
अविनयवती च भार्या मस्तकशूलानि चत्वारि ॥३९॥

बेशिस्त नोकर-चाकर, आपल्याला काहीही न देणारा राजा, फसवणारे मित्र आणि बेशिस्त बायको ह्या चार गोष्टी डोकेदुखीच असतात.

(टीप - हा श्लोक महासुभाषितसंग्रहामध्ये सापडतो. त्याप्रमाणे श्लोकातील गळलेला शब्द "शठानि" असावा असे मानून भाषांतर केले आहे.)

Indisciplined servants, a king who is not a (liberal) giver, deceitful friends and ill-mannered wife are the four head-darts (i.e. causes of headache).

(Note -The verse is found in the *Mahā-Subhāṣita-Saṁgraha*. Accordingly we can surmise that the missing word in the first line of the text is *śaṭhāni* which is considered in the translation.)

[39 - cp. M.S.S. Vol. II, page 747 verse 3361 (Not the original source.)]

कान्तावियोगः स्वजनापमानो ऋणस्य शेषः कुजनस्य सेवा ।
दारिद्र्यदावाभिमुखं तु मित्रं विनाग्निना पञ्च दहन्ति गात्रम् ॥४०॥

पत्नीशी ताटातूट, आपल्याच लोकांकडून आपला अपमान होणे, शिल्लक असलेले कर्ज, वाईट लोकांची चाकरी आणि दारिद्र्याच्या वणव्याला सामोरे जाणारे मित्र - ह्या पाच गोष्टी शरीराला अग्नीशिवाय जाळून टाकणाऱ्या आहेत.

The separation from the wife, insult from kinsmen, remainder of debt, service of the bad people, friends who are facing the fire of poverty, (these) five burn the body without the fire.

द्यूतं च मांसं च सुरा च वेश्या पापद्धिचौर्यं परदारसेवा ।
एतानि सप्त व्यसनानि सप्त नरं सुघोरं नरकं नयन्ति ॥४१॥

जुगार, मांस, दारू, वेश्यागमन, पापामुळे समृद्धी, चोरी, दुसऱ्याच्या बायकोची सेवा करावी लागणे ही सात व्यसने माणसाला सात घोर नरकात घेऊन जातात.

Gambling, consumption of flesh, alcoholism, prostitution, sinful prosperity, theft, serving the wife of another, these are the seven addictions, they lead man to the seven extremely frightening hells.

वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुणे नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिलोकापवादाद्भयम् ।
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले
एते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥४२॥

सज्जनांच्या संगतीची इच्छा, दुसऱ्याच्या गुणाबद्दलचे प्रेम, गुणासमोर वाकणे, विद्या हेच व्यसन, आपल्या पत्नीबरोबरच प्रेम, लोकांमध्ये निंदा होण्याची भीती, शिवभक्ती, स्वतःचा संयम राखण्याची शक्ती आणि दुष्टांपासून सतत दूर राहायला मिळणे हे सर्व स्वच्छ गुण ज्यांच्याकडे असतात अशा (माणसांना) आमचा नमस्कार असो.

The desire for the company of good people, appreciation of the merits of others, humility towards the meritorious, addiction towards knowledge, pleasure of love towards one's own wife, fear towards censure of the world, devotion towards the trident (-bearer i.e. *Śiva*), power towards controlling oneself, freedom from the company of bad people, Salutations towards those men in whom these clean qualities reside.

कलासु यत्नः पुरुषेण कार्यो न किञ्चिदप्राप्यतमं कलानाम्।
कलाप्रकर्षादुडुपेन शम्भोरनर्घ्यमासादितमुत्तमाङ्गम् ॥४३॥

माणसाने कला मिळविण्याकरिता प्रयत्न करावा, कला असेल तर न मिळण्यासारखे काहीच राहात नाही. कलांच्या आधिक्यामुळे चंद्राला शिवाच्या मस्तकावरील अमूल्य, सर्वोत्तम स्थान मिळाले.

(टीप - कला : संगीत इत्यादी कला, तसेच चंद्राच्या कला)

Effort should be made by man towards (learning / appreciating) the arts, there is nothing that is absolutely unobtainable of the arts. Due to the excess of *Kalā*, the invaluable, the highest part of the body (head) of *Śiva* was obtained by the moon.

(Note - *Kalā* : art, also the phases of the moon)

दौर्मन्थ्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालनात्
विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात्।
मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्स्नेहः प्रवासाश्रयात्
स्त्री गर्भादनवेक्षणादपि कृषिस्त्यागावमानाद्धनम् ॥४४॥

दुष्ट मंत्री लाभले तर राजाचा नाश होतो. संन्याशाचा (नाश) (वाईट) संगामुळे, मुलाचा (नाश) लाड केल्यामुळे, ब्राह्मणाचा (नाश) अभ्यास न करण्यामुळे, घराण्याचा (नाश) वाईट मुलामुळे, शीलाचा (नाश) दुष्टाच्या मागे लागल्यामुळे, मैत्रीचा (नाश) प्रेम नसल्यामुळे, अनीतीमुळे भरभराटीचा (नाश), सतत प्रवासामुळे स्नेहाचा (नाश), स्त्रीचा (नाश) ती गरोदर राहिल्यामुळे, शेतीचा (नाश) तिची हेळसांड केल्यामुळे, आणि धनाचा (नाश) त्याग केल्यामुळे (होतो).

A king is destroyed because of bad minister, an ascetic (is destroyed) because of company, a son (is destroyed) because of fondling, a Brahmin (is destroyed)

because of lack of study, a family (is destroyed) because of a bad son, the character (is destroyed) because of service of the evil men, friendship (is destroyed) because of lack of love, prosperity (is destroyed) because of immorality, affection (is destroyed) because of resorting to travel, a woman (is destroyed) because of pregnancy, also agriculture (is destroyed) because of lack of attention and wealth (is destroyed) because of abandonment.

उचितमनुचितं वा कुर्वता कार्यजातम्
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्ते-
र्भवति हृदयदाहे शल्यतुल्यो विपाकः ॥४५॥

शहाण्या माणसाने प्रयत्नपूर्वक आपण करीत असलेले काम योग्य आहे का अयोग्य आहे आणि त्याचा शेवट काय याचा आधीच विचार करावा. अतिशय घाई-गडबडीत चालू केलेली कामे त्यांचा सर्वनाश होईपर्यंत आपल्याला हृदय जाळत घुसून बसलेल्या बाणाप्रमाणे वेदना देत राहतात.

Having considered the result of the aggregate work, whether proper or improper, it should be carried out by the learned. The works that are done with too much hurry become dangerous and are comparable to the injury from a dart, which subsequently (becomes) in the burning of the heart.

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वक्पटुता युधि विक्रमः।
यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥४६॥

संकटकाळी धैर्य, उत्कर्ष झाला असतांना क्षमाशील वर्तन, प्रकट सभेत वाक्चातुर्य, युद्धाला गेले असता पराक्रम, यशामध्येच प्रेम, विद्येचे व्यसन हेच व्यसन ह्या सर्व गोष्टी महात्मा लोकांच्या बाबतीत जन्मतःच येतात (आणि आयुष्यभर पुरतात) (हीच ह्यांची सिद्ध-प्रकृति असते.)

Firmness in difficulty, sympathetic attitude on becoming prosperous, oratory in an assembly, valour in battle, affection in success, addiction in knowledge, this is the naturally proven character indeed of great souls.

यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा।
परापवादसस्यैश्च चरन्तीं गां निवाराय ॥४७॥

प्रकीर्णनीति:

(टीप - 'परापवादसस्यैश्च' हे 'परापवादसस्येभ्यः' असे वाचावे.)

(Note - sic. परापवादसस्यैश्च to be read as परापवादसस्येभ्यः)

एकाच गोष्टीने तुला जर सगळे जग जिंकायचे असेल तर लोकांच्या निंदा करणे ह्या प्रकारच्या धान्या(गवता)पासून तेथे चरणान्या (हिंडणान्या) गायीला (वाणीला) सांभाळ.

If you desire to control the world with a single act, prevent the moving cow from the crop, (which is like preventing the speech) from censuring.

अविवेकमतिर्नृपतिर्मन्त्री गुणवत्सु वक्रितग्रीवः।

यत्र खला(श्च) प्रबलास्तत्र कथं सज्जनावसरः ॥४८॥

डोके फिरलेला राजा, गुणी लोकांकडे मान वाकडी करणारा मंत्री आणि जिथे दुष्ट लोक प्रबळ होत चालले असतात तिथे सज्जनांना वाव कुठे?

A king who is without discriminatory intellect, a minister who turns his neck (i.e. avoids) towards the meritorious, where the wicked are strong, at such a place, how is there a favourable opportunity for the good people?

राजा संपत्तिहीनोपि सेव्यः सेवागुणान्वितैः।

भवत्यजीवनं तस्मात्फलं कालान्तरादपि ॥४९॥

(टीप - 'भवत्यजीवनं' हे 'भवत्याजीवनं' असे वाचावे.)

(Note - sic. भवत्यजीवनं to be read as भवत्याजीवनं)

राजा जरी निष्कांचन झाला तरी सेवागुणांनी त्याची सेवाच करावी. कारण येणाऱ्या काळातही आपले जीवन फळ देणारे ठरते.

Even though the king is devoid of wealth he is worthy to be served with all the qualities of service. From it will become the fruit for life in another time (i.e. in the future).

मित्रं स्वस्थतया रिपुं नयबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरम्
कार्येण द्विजमादरेण युवतिं प्रेम्णातितीर्व(र्थ ?) स्तवैः।

बन्धुं च क्षमया गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद्वशम् ॥५०॥

मित्राला प्रकृती सांभाळून (आपले करावे), शत्रूला राजनैतिक बळाने (आपले करावे), लोभी माणसाला पैशाने (आपले करावे), ईश्वराला सत्कार्याने (आपले करावे), ब्राह्मणाला आदराने (आपले करावे), तरुणीला प्रेमाने (आपले करावे), अतिशय पवित्र (सज्जनाला) स्तुती करून (आपले करावे), बांधवाला क्षमा करून (आपले करावे), गुरूला आदरपूर्वक नमस्कार करून (आपले करावे), मूर्खाला गोष्टी सांगून (आपले करावे), विद्वानाला विद्येने (आपले करावे), रसिकाला रसाने (आपले करावे) आणि सर्व जगाला आपल्या शीलाने आपले करावे.

A friend should healthily be controlled, an enemy should be controlled through strength of policy, a greedy man should be controlled by wealth, a master should be controlled by work, a Brahmin should be controlled by respect, a young woman should be controlled by love, a very pious (person) should be controlled by praise, relative should be controlled by forbearance, a teacher should be controlled by respectful salutation, a fool should be controlled by stories, a learned should be controlled by knowledge, a connoisseur by the essence (of good things), and all (the world) should be controlled by good character.

अर्थी लाघवमुच्छित्तो नियतनं कामातुरो लाञ्छनम्
लुब्धोऽकीर्तिमसङ्गरः परिभवं दुष्टोन्यदोषे रतिम्।
निःस्वो वञ्चनमुन्मना विकलतां शोकातुरो म्लानताम्
दुर्वागप्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कष्टं मुहुः ॥५१॥

हावरटाला कमी मिळाले की (परत परत त्रास होतो), बेफाटाला आवरण्यामुळे (परत परत त्रास होतो), कामातुराला निंदा-नालस्तीमुळे (परत परत त्रास होतो), लोभ्याला बदनामीमुळे (परत परत त्रास होतो), निःसंग वृत्तीच्या माणसाला अपमानाचा (परत परत त्रास होतो), दुष्टाला दुसऱ्याच्या दोषांमधील आवड (जर पुरी झाली नाही तर) (परत परत त्रास होतो), ज्याच्याकडे पैसे नाहीत असा फसवणुकीमुळे (परत परत त्रासला जातो), अस्थिर मनाचा व्यंगामुळे (परत परत त्रासला जातो), शोकाकुल झालेला निराश होऊन (परत परत त्रस्त होतो), वाईट वाणीमुळे नकोसा होणारा (परत परत कष्ट भोगतो), द्यूताच्या नादी लागलेला परत परत त्रस्त होतो.

A beggar (gets troubled repeatedly) on account of inferiority, a wanton (gets troubled repeatedly) on account of restraint, a love-sick (is troubled repeatedly) on account of mark of ignominy, a greedy (is troubled repeatedly) on account of infamy, the unattached (is troubled repeatedly) on account of censure, a wicked (is troubled repeatedly) on account of the love towards the faults of others, a man who has nothing of his own (is troubled repeatedly) on account of deceit, one with a disturbed mind (is troubled repeatedly) on account of disability, a grieving man (is troubled repeatedly) on account of absence of luster, a man whose speech is foul (is troubled repeatedly) on account of unpleasantness, a man with an addiction for gambling is troubled repeatedly.

कीर्तिर्भूमिभुजां रतिर्गुणवतां हीरङ्गनानां धृति-
 दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादो गिराम्।
 विद्वांसः सदसोम्बुजानि सरसां सस्योन्नतिर्नीवृता-
 मुद्यानं नगरस्य वारि सरितां स्वास्थां(स्थ्यं) सतां मण्डनम् ॥५२॥

राजांचे (भूषण) कीर्ती, गुणिजनांचे (भूषण) प्रेम, महिलांचे (भूषण) लज्जा, दाम्पत्याचे (भूषण) धैर्य, घराचे (भूषण) लहान मुले, बुद्धीचे (भूषण) कविता, वाणीचे (भूषण) स्पष्टता, विद्वानांचे (भूषण) पंडितसभा, सरोवरांचे (भूषण) कमळे, देशाचे (भूषण) भरभराटीचे पीक, नगराचे (भूषण) उद्यान, नद्यांचे (भूषण) पाणी, सज्जनांचे भूषण स्वास्थ्य.

(The adornment) of kings is fame, (the adornment) of the meritorious is love, (the adornment) of the ladies is bashfulness, (the adornment) of a married couple is firmness (of togetherness), (the adornment) of the house is kids, (the adornment) of the learned is poetry, (the adornment) of language is clarity, (the adornment) of the assembly is the learned, (the adornment) of the lake is the lotuses, (the adornment) of the country is the standing crop, (the adornment) of the city is the garden, (the adornment) of the river is the water, the adornment of the good people is being healthy.

कार्पण्येन यशः क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्यं क्षमा
 लोभेन प्रमदा हठेन जरया रूपं तमो ज्योत्स्नया।

सेवाभिर्महिमा मदेन विनयः स्नेहः प्रवासैस्तथा
मानोनुव्रजनेन कर्म कपटैर्विद्या धनैर्गच्छति ॥५३॥

कंजुषपणाने यश (जाते), रागाने सगळे गुण (जातात), लबाडीमुळे खरेपणा (जातो), हावरटपणामुळे क्षमाशील वृत्ती (जाते), हटवादीपणामुळे बायको (जाते), म्हातारपणामुळे रूप (जाते), चंद्रप्रकाशामुळे अंधार (जातो), अनेक प्रकारच्या सेवांनी मोठेपणा (जातो), गर्वामुळे नम्रपणा (जातो), प्रवासामुळे मैत्री (जाते), मागे-मागे केल्यामुळे मान (जातो), लबाडीमुळे काम (जाते), पैशामुळे विद्या जाते.

Success (goes away) due to miserliness, the collection of merits (goes away) due to anger, truth (goes away) due to hypocrisy, compassion (goes away) due to greed, wife (goes away) due to obstinacy, good looks (go away) due to old age, darkness (goes away) due to moonlight, greatness (goes away) due to the services, discipline (goes away) due to intoxication, affection (goes away) due to travel and also pride (goes away) due to the act of following, work (goes away) due to cunningness and knowledge goes away due to wealth.

मूर्खः शान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरी धर्मशीलो
दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिकृपणः शास्त्रविद्धर्महीनः ।
प्रज्ञाहीनो नरेन्द्रः स च सचिववशो नास्तिकः शास्त्रद्रष्टा
वृद्धो रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिग्विडम्बप्रकारः ॥५४॥

शांत आणि तपस्वी असणारा मूर्ख, आळशी राजा, धर्मशील असून द्वेषा असणारा, अव्यवस्थित आणि मानी असलेला गृहस्थ, अतिशय कंजुष असलेला मालक, शास्त्र जाणणारा असूनही धर्मशून्य, मंत्र्यांच्या ताब्यात असणारा निर्बुद्ध राजा, शास्त्रांचा जाणकार असूनही नास्तिक, रोगी आणि दरिद्री असा तरुण स्त्रीचा पती, ह्या सर्व विटंबनांच्या प्रकाराचा धिक्कार असो.

A performer of penance being a fool and is calm, a lazy king, a person having righteous character being envious, a householder who is disorganized and proud, an extremely miserly master, a knower of the *Śāstras* who is devoid of *Dharma*, a king who is devoid of intellect and who is in control of the ministers, a non-believer in god who is a knower of the *Śāstras*, and an old, diseased and impoverished man who is the husband of a young woman, fie upon (all this) type of mockery.

स्त्रीणां यौवनमर्थिनामनुगमो राज्ञः प्रतापः सताम्
सत्यं स्वल्पधनस्य संततिरसद्वृत्तस्य वाग्दम्बरः।
आचारस्य सुशीलता नयवतां स्थैर्यं कुलस्यैकता
पूजाया धनमुन्नतेर्गुणचते (रति ?) शान्तेर्विवेको चयम् (?) ॥५५॥

स्त्रियांचे तारुण्य, याचकांनी (दात्याच्या) मागे-मागे जाणे, राजाचा प्रताप, सज्जनांचा खरेपणा, गरिबाच्या पोटी मुले-बाळे, खोटारड्याची बडबड, शीलसंपन्न आचार, न्याय्य मार्गाने जाणाऱ्याचे स्थैर्य, घराण्यातील एकता, पूजेसाठी लागणारे धन, उन्नतीसाठी गुणांचे प्रेम आणि शांतीसाठी विवेकाचा साठा (ह्या गोष्टी आदर्श मानल्या गेल्या).

The youth of a women, the quality of following of beggars, the valour of a king, the truth of the good people, the progeny of the one who has very little wealth, talkativeness of the one who has false character, the good character in behavior, stability in those going on a judicious path, unity in the family, wealth for worship, love of merits for those rising high, and lot of discriminatory power for peace (these are considered desirable).

विद्वान्संसदि पाक्षिकः परमतो मानी गृहस्थो व्ययी
भिक्षुर्भोगपरो यतिर्वसुमना मूर्खश्च पाण्डित्यकृत्।
निःस्वः कामयतेथ कुप्यति मृषा वृद्धो विवाहोद्यतो
वेदान्ती हतसत्क्रियः किमपरं हास्यास्पदं भूतले ॥५६॥

सभेत पक्षपाती विद्वान्, दुसऱ्याचे मत मानणारा मानी, खर्चिक असणारा गृहस्थ, भिक्षू असूनही भोगी, संन्यासी असूनही मनात पैश्याची हाव असलेला, मूर्ख असून शहाणपणा दाखवणारा, दरिद्री असून हावरट असणारा, रागावणारा खोटारडा, म्हातारा असून विवाहाला उतावीळ, चांगल्या गोष्टी नाहिशा केलेला वेदांती ह्याहून जगात हास्यास्पद काय ?

A learned man who is partial in an assembly, a proud person who accepts another's opinion, a householder who is a spendthrift, a beggar who is inclined towards enjoyment, an ascetic who has wealth in his mind, a fool who displays learnedness, one who has nothing of his own becomes angry in vain, an old man who is keen for marriage, a *Vedāntin* who has destroyed good deeds, what is laughing-stock in this world other than this?

को लाभो गुणिसंगमः किमपरं प्राज्ञेतरैः संगतिः
का हानिः समयच्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः ।
कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा कानुव्रता किं धनम्
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्ञः किमाज्ञा फलम् ॥५७॥

लाभ कुठला ? गुणी लोकांची भेट होणे. काय त्याच्या (लाभाच्या) उलट ? मूर्खांशी मैत्री. हानी कोणती ? वेळ न पाळणे. निपुणता कोणती ? धर्मतत्त्वावर प्रेम. शूर कोण ? इंद्रियांवर विजय मिळवणारा. सगळ्यात लाडकी कोण ? आपली पाठराखण करणारी. धन कोणते ? विद्या. सुख कोणते ? प्रवासाला न जाणे. राजाचे फळ काय ? आज्ञा.

What is benefit? The union with the meritorious people. What is the opposite (of gain)? The companionship of those other than the intelligent. What is loss? Failure in time (management). What is expertise? Love upon the essence of *Dharma*. Who is brave? One, who has won over his senses. Who is the beloved? The lady who follows (the husband). What is wealth? Knowledge. What is happiness? Not going on a journey. What is the fruit of a king? (His) order.

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवं प्रधानमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैवं विहाय कुरु पौरुषमात्मशया
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोत्र दोषः ॥५८॥

उद्योगी पुरुषामागे लक्ष्मी येते, दैव हेच श्रेष्ठ असे हलकट लोक म्हणतात, आत्मशक्तीने नशिबाची साथ सोडून पराक्रम कर, प्रयत्न करूनही जर फळ मिळाले नाही तर त्यात काय दोष ?

Lakṣmī goes after the lion among men who is industrious. Destiny is the foremost say the bad men. Having given up destiny you perform manly acts with the inner strength. What fault is here if having made efforts nothing is accomplished?

[58 - cp. P.T. II.134; Variant - हि दैवमिति for प्रधानमिति, निहत्य for विहाय]

प्रकीर्णनीति:

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्
यवेच्य-

(एकवेळ) वाळूचे कण प्रयत्नपूर्वक रगडिता तेल ही मिळेल.

(टीप - श्लोक अपूर्ण आहे. त्यामुळे “यवेच्य” या शब्दाचा अर्थ लागत नाही.)

Having crushed the sands with effort one may even obtain oil.

(Note - The verse is left incomplete and therefore the word *yavecyā* is not comprehensible.)
[cp. N.S.5]

वाचकांच्या सोयीसाठी संपूर्ण श्लोक येथे दिला जात आहे -

For the benefit of the readers the entire verse is reproduced here -

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडय-
न्निबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः।
कदाचिदपि पर्यटञ्जशविषाणमासदये-
न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्॥(५९)॥

(एकवेळ) एखाद्याला प्रयत्नपूर्वक वाळूतून तेलही मिळू शकेल, तहानलेल्याला मृगजळातून पाणीही मिळू शकेल, कदाचित् एखाद्याला हिंडताना सश्याचे शिंगही सापडेल, पण हट्टी मूर्खाचे मन प्रसन्न करणे खरोखरच कठीण.

One may obtain with effort, even oil from the sand; one who is parched due to thirst, may drink water even from a mirage; one may perhaps find the horn of a hare while wandering; but indeed one will never be able to please the mind(s) of the obstinate fool(s).

...

लेखनसूची BIBLIOGRAPHY

Bhāgavatapurāṇa = *Bhāgavatamahāpurāṇa*, Gītāpress, Gorakhpur, 1998.

K.N. = *Kāmandakīya-Nītisāra*; Ānandāśrama-Saṁskṛta-Granthāvaliḥ, Granthāṅkaḥ 136, Volumes 1 and 2, Pune, 1977(reprint).

MBh. = *Mahābhārata*, critically edited by V.S. Sukthankar et al, Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, 1933 - 1966.

M.P. = *Matsya-Purāṇa*; Ānandāśrama-Saṁskṛta-Granthāvaliḥ, Granthāṅkaḥ 54, Pune, 1907.

M.S. = *Manusmṛtiḥ*; ed. Maitreyee Deshpande, Volumes 1 and 2, Delhi, 2010.

M.S.S. = *Mahā-Subhāṣita-Saṁgraha* by Ludwik Sternbach, Volume II, Vishveshvaranand Indological Series - 69, Hoshiarpur, 1976.

N.S. = (*Nīti-Zataka*) *The Nīti and Vairāgya Śatakas of Bhartṛhari*, ed. M.R. Kale, Delhi, Seventh Edition, 1971.

P.T. = *Pañcatantra*, ed. M.R. Kale, Delhi, 1999.

Raghuvaṁśa = *Kālidāsa's Raghuvaṁśa*, K. M. Joglekar, Bombay, 1925.

S.R.B. = *Subhāṣita-Ratna-Bhāṇḍāgāra*, by Kashinath Pandurang Parab, Delhi, 1991.

Tarkasaṁgraha = *Tarkasaṁgraha*, M. R. Bodas, Bombay Sanskrit Series No. LV, Bombay, 1918.

V.D. = *Śrīviṣṇudharmottaramahāpurāṇam*, ed. Acharya Shivprasad Dvivedi, Chaukhamba Surbharti Prakashan 600, Volumes 1, 2 and 3, Varanasi, 2016.

Viṣṇupurāṇa = *Viṣṇumahāpurāṇa*; ed. Pt. Thaneshachandra Upareti, Delhi, 2003.

Y.S. = *Yājñavalkya-Smṛtiḥ*; ed. R.K. Panda, Delhi, 2011.

...

श्लोकसूची Verse Index

(Roman number indicates the Chapter and Arabic number the verse)

अ		अदण्ड्यतामदण्ड्यानां ...	II.317
(अ)यमवसरः सरस्ते सलिलै...	I.160	अदण्ड्यान्दण्डयत्राजा	II.481
(का कान्ता) कालियारातेः पुनरर्थे	I.192	अदीर्घसूत्रश्च भवेत्सर्वकर्मसु ...	II.431
अकण्टकलतागुल्म	II.359	अदृष्टव्यापारं गतवति दिनानाम्	I. 116
अकप्यनेन (?) कार्याणि ...	II.266	अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृहीयात्...	II.465
अकस्मादेव यः ...	II.340	अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं...	II.78
अकार्यकरणाद्धीतः ...	II.512	अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य ...	II.554
अगम्यं रिपुसैन्यानां ...	II.361	अध्यक्षान् विविधान्...	II.44
षडङ्गरक्षा कर्तव्या ...	II.418	अनाहार्यश्च शूरश्च...	II.155
अजामिव प्रजां हन्याद्यो ...	II.580	अनाहार्यान्क्लेशसहान्...	II.203
अज्ञानकृष्णसर्पेण दंशिता...	I.4	अनाहार्योऽनृशंसस्य(श्च) ...	II.225
अतः सर्वस्य लोकस्य ...	II.472	अनाहूतः समभ्येति ...	III.7
अतिक्लेशेन यैर्थाः ...	II.550,	अनीषु गुप्तदारः...	II.257
	III.30	अनुकूलं प्रियं तस्य ...	II.236
अतिलौल्यप्रसक्तानां ...	II. 621	अनुकृतम(र)क(त)वर्णा शोभितकर्णा....	I.46
अतिविपुलं कुचयुगलं रहसि...	I.38	अनुबन्धं परीक्ष्यादौ ...	II.459
अतिवृष्टिरनावृष्टिः ...	II.322	अनुरागापरागौ च ...	II.247
अतिसंक्षीणकोशोपि ...	II.528	अनेनासंपतोमूढा (तन्मार्गा)त्पतस्यन्ध...	II.211
अतीव सुकुमाराङ्गी...	I.20	अन्तःकोपो बहिःकोपो ...	II.440
अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमभ्येत्यनुत्तमम्...	II.412	अन्तःपुरधनाध्यक्षैर्वैरिदूतैः...	II.237
अथ चेन्मृगयाक्रीडां ...	II.357	अन्तःपुरप्रचारं च ...	II.246
अथ संत्यजतो ...	II.511	अन्तःसारैरकुटिलैः सद्वृत्तैः ...	II.69
अथामात्यव्यसनतः ...	II.337	अन्तश्चागणितक्रूरालुब्धकादुष्टकर्मणः...	II.387

अन्तहीनं त्रिकोणं च...	II.122	अयि कमलिनि तत्ते जन्मशुद्धिः...	I.147
अन्यकार्याविरोधेन ...	II.362	अये नीलग्रीव क्व नु खलु	I.107
अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञा...	II.66	अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति ...	II.400
अन्यायेन नृपो राष्ट्रात्...	II.403	अराजके हि लोकेस्मिन्सर्वतो...	II.483
अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्गः	I.97	अर्थं न वा सत्सु ...	II.255
अन्येपि सन्ति गुणिनः कति...	I.181	अर्थनाशं मनस्तापं ...	II.618
अन्वर्थवेदी शू(र)श्च...	II.403	अर्थादयं परश्चोच्चैर्लोको....	II.99
अन्वीक्षणं च विद्यानां ...	II.403	अर्थी लाघवमुच्छिन्नो नियतनं...	III.51
अपक्वः पक्वसंकाशो ...	II.403	अर्थेनापि हि किं ...	II.620
अपसर मधुकर दूरं...	II.403	अर्धचन्द्रं प्रशंसन्ति...	II.123
अपसरणमेव शरणं मौनं वा...	I.91	अर्धोन्मीलितलोचनस्य पिबतः...	I.56
अपि त्यक्तासि कस्तूरीपामरैः...	I.164	अलब्धमीहेद्धर्मेण ...	II.394
अप्रशस्तानि कार्याणि ...	III.16	अलिपटलैरनुयातां सुहृदयहृदयज्वरं...	I.75
अबुद्धिमाश्रितानां च ...	II.599	अलिरयं नलिनी(वन)वल्लभः...	I.96
अभियानस्य संगत्या ...	II.350	अवध्यान्ब्राह्मणानाहुः ...	II.469
अभिवादनशीलस्य नित्यं...	II.549	अधर्मण्डनं स्वर्ग ...	II.452
अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा...	II.35	अवश्ययातव्यतयोद्यतः ...	II.378
अभ्यन्तराद्वाह्यकृताच्च ...	II.379	अविद्यः पुरुषः शोच्यः ...	II.551
अमात्यमन्त्रिणां चैव ...	II.442	अविनीतो भृत्यजनो ...	III.39
अमात्यलाभो भद्रं ते ...	II.524	अविवेकमतिर्नृपतिर्मन्त्री ...	III.48
अमात्याद्याः प्रकृतयो ...	II.335	अव्रता ह्यनधीयाना ...	II.475
अमात्यैर्व्यसनोपेतैर्हियमाणो...	II.63	अशक्यं नारभेद्विद्वान्नैवाकार्यं...	II.607
अमित्रं कुरुते मित्रं (मित्रं) ...	III.6	अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु ...	II.477
अमी तिलास्तैलिक नूनमेतां...	I.177	अशुद्धपाणिर्बलवान्...	II.28
अमुं कालक्षेपं त्यज जलद...	I.87	अशृण्वन्नापि बोद्धव्यो...	II.70
अमुष्मिन्नुद्याने विहगखल एष...	I. 110	अष्टौ पूर्वाणि चिह्नानि ...	III.12
अमोघहः* *र्षस्य ...	II.527	अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं...	II.494
अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव...	I.92	असत्यता निष्ठुरता कृतज्ञता....	II.292

असिद्धसाधनं सद्भिः शासनं...	II.343	आयामपरिणाहाभ्यामर्धयोजनसंमितम्...	II.358
अस्तब्धः पूजयेदन्यान्गुरुन्सेवेदमायया...	II.258	आरभ्य सौरभ्यकथासु मौनं...	I.166
अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं...	I.88	आर्तो वा यदि वा त्रस्तः...	III.32
अस्मिन्नम्भोदवृन्दध्वनिजनित...	I.124	आलस्यं स्तब्धता दर्पः ...	II.321
अस्यां सखे बधिरलोकनिवासभूमौ...	I.104	आलस्यं हि मनुष्याणां ...	II.616
अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति...	I.188	आलोकवन्तः सन्त्येव भूयांसो...	I.71
अहो कनकमाहात्म्यं व्याख्यातुं...	I.187	आवृत्तिं विनयो हन्ति ...	III.25
अहो नक्षत्रराज्ञ(ज)स्य साभिमान...	I.70	आशा धृतिं हन्ति ...	II.553
आ		आश्रमी यदि वा वर्णी ...	II.446
आ(चा)र्य(यै)श्चार्यकर्तव्यं...	II.73	आश्रिताश्चैव लोकेन ...	II.345
आकर्णाटकदेशतो गिरिवरे...	I.11	आयव्ययौ दण्डनीति ...	II.307
आकर्ण्य गर्जितरवं घनगर्जतुल्यं...	I.175	आसन्नमेव भजते नृपतिर्मनुष्यं...	II.595
आकारैरिङ्गितैर्गत्या ...	III.20	आहताद्धि भयं ...	II.531
आक्रम्य ब्राह्मणैर्युक्तैः ...	II.474	आहवेषु मिथोन्योन्यं ...	II.569
आगःस्वपि तथान्येषु ...	II.460	इ	
आगतं विग्रहं विद्वानुपायैः ...	II.286	इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ...	II.51
आग्नेये च तथा भागे...	II.126	इति चन्द्रचूडरमणीस्तुतिमेणा(नां)...	I.28
आत्मसंपदुणैः सम्यक्संयुक्तं ...	II.8	इति मन्त्रबलान्महीपतिर्महतो...	II.271
आत्मानं प्रथमं राजा ...	II.416	इति स्म दोषान्वितमाशु ...	II.293
आपदर्थं च संरक्ष्यः...	II.101	इत्यमात्यस्य कर्मेदं ...	II.308
आपदां प्रतिकारज्ञो ...	II.544	इत्येवमेतैः सकलैरूपेतैर्द्रव्यैः...	II.118
आपद्युन्मार्गगमने ...	II.234	इन्दुः प्रयास्यति विनङ्क्ष्यति...	I.117
आपूर्वाचलपश्चिमाम्बुधिम्...	I.12	इन्द्रस्यार्कस्य वातस्य	II.492
आपो विमुक्ताः क्वचिदाप...	I.86	इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेष्व ...	II.484
आमादयो हि जीर्यन्ते ...	II.355	इन्द्रियैर्नावकृष्येत...	II.76
आमूलादाकन्दापरिमला...	I.161	इयं पल्ली भिल्लैरनुचितसमारम्भ...	I.111
आयाच्चतुर्थभागेन ...	II.598		

इयं वसुन्धरा देवीं ...	II.471	ए	
इह रूपमात्रसारे भित्तिविलिखित...	I.94	एक एव खगो मानी चिरं...	I.100
		एकः क्षमावतां दोषो ...	III.8
उ		एकः शतं योधयति...	II.111
उवा भूरिविभेदां बुधसंतुष्ट्यै...	III.1	एकशक्तिप्रहारेण प्रियतेश्वो...	II.163
उचितमनुचितं वा ...	III.45	एकस्य तस्य मन्ये धन्यामभ्युद...	I.78
उच्चैः प्रहसनं कासं ...	II.229	एकेन राजहंसेन या शोभा...	I.89
उच्चैरुच्चैस्तरामिच्छन्पदान्यायच्छते...	II.304	एतत्तपश्च पुण्यं च ...	II.573
उच्चैरेष तरुः फलं च पृथुलं...	II.141	एतत्त्रयं समाश्रित्य ...	II.248
उत्कोचजीविनो ...	II.402	एतत्सर्वं जहातीह....	II.104
उत्खातान्प्रतिरोपयन्परिमितान्विन्वन् ...	II.505	एतत्सर्वममात्यादि ...	II.318
उत्तमैः सह संयोगं ...	II.617	एतस्मिन्मलयाचले बहुविधैः किं...	I.108
उत्तराभिमुखा श्रेणी....	II.129	एतेषां विजयं कृत्वा	II.415
उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ...	I.59	एतैरेव गुणैर्युक्तः....	II.195
उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो	III.29	एवं गृहाविरोधेन...	II.90
उत्थानेनैधयेत्सत्त्वमिन्धनेनेव ...	II.300	एवं च बोद्धा नृपतिर्गुणानां ...	II.31
उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा ...	III.28	एवं धर्मप्रवृत्तस्य ...	II.470
उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति ...	III.58	एवं ये कुशलं शूरं हिते...	II.191
उद्योजयति भूतानि ...	II.344	एवं सांसिद्धिकं लोके ...	II.447
उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः....	II.548	एवंगुणो यस्तु भवेच्च मन्त्री...	II.59
उपरुद्धं परिक्षिप्तममानिताविमानितम्...	II.326	एवमादिषु जातेषु व्यसनेषु ...	II.564
उपरुन्धन्ति राजानो ...	II.566		
उपस्थमुदरं जिह्वा ...	II.467	क	
उभौ पक्षौ शुक्लौ भुवि...	II.114	कणपानां त्रिशूलानां	II.139
		कणशेषं शत्रुशेषमग्निशेषं ...	II.606
ऋ		कति पल्लविता न पुष्पिता वा	I.135
ऋतौ निवाहे व्यसने ...	II.601	कतिपयदिवसस्थायी पूरो	I.159
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीभिर्भिनन्दितः....	II.214	कथिताः सततं राजन्...	II.204

कन्यानां संप्रदानं च ...	II.245	कुलवृद्धिं च राजेन्द्र ...	II.536
करान्प्रसार्य रविणा	I.65	कुलानि जातिश्रेणीश्च ...	II.478
करोति यश्च कार्याणि विदितानि...	II.58	कुलीनः शीलसम्पन्नो...	II.188
कर्णे चामरचारुचश्रुकलिकाः कण्ठे	I.118	कुलीनाः शुचयः शूराः ...	II.68
कर्तव्यं भृत्यवर्गाय	II.213	कुलेन नाम्ना स्तोत्रेण	II.278
कर्तव्यानि महाभाग...	II.149	कुलोद्गतं सत्यमुदारविक्रमं ...	II.291
कलासु यत्नः पुरुषेण कार्यो...	III.43	कुशीलवानां विप्राणां...	II.135
कलिकालभुजंगमावलीढं.	I.9	कुसुमस्तवका नम्राः सत्येव	I.132
काकैः सह विरुद्धस्य कोकिलस्य.	I.103	कूपे पानमधोमुखं भवति मे	I.101
कान्तावियोगः स्वजनापमानो...	III.40	कूर्मसंस्थानगमनो मन्दो	II.176
कामं क्रोधं मदं मानं लोभं....	II.414	कृच्छ्राच्चाप्यायते नागः	II.182
कामं तदुपसेवेत ...	II.545	कृतमन्त्रस्तु मन्त्रज्ञो ...	II.272
कार्पण्येन यशः क्रुधा ...	III.53	कृते कर्मण्यमात्यानां ...	II.21
कालज्ञः समयज्ञश्च कृतज्ञश्च...	II.54	कृत्वा तु विजयं तेषां...	II.417
कालिम्ना ग्र(न) गतं स्वनाम	I.129	कृष्टिवृष्टिसमायोगाद्...	II.435
काले प्राप्ते तु ...	II.289	कृष्ण त्वं नवयौवनोसि चपला	I.54
काले मृदुर्यो भवति ...	II.420	कृष्णं वपुर्वहतु चुम्बतु सत्फलानि	I.112
किं पुष्पैः किं फलैस्तस्य करीरस्य	I.145	केका कर्णामृतं ते सकुसुम.	I.109
किं वीरुधो भुवि न सन्ति	I.148	केचिद्देवात्स्वभावाच्च ...	II.409
किंतु यस्मिन्य आचारो ...	II.406	केचिल्लोचनहारिणः कतिपयाः	I.131
किंवद्भाति हरिस्तदीयगलके...	I.194	केन वृत्तेन वृतज्ञो	II.251
किंशुके शुकमातिष्ठ चिरभाविफलाशया	I.146	केयूरीकृतकङ्कणीकृतजटाजूटावतंसीकृत	I.51
किसलयानि कुतः कुसुमानि वा	I.83	केलिं कुरुष्व परिभु सरोरुहाणि	I.119
कीटगृहं कुटिलोन्तःकठिनः	I.155	को लाभो गुणिसंगमः किमपरं...	III.57
कीर्तिभूमिभुजां रतिगुणवतां ...	III.52	कोन्तेत्यहमिति ब्रूयात्सम्यगाज्ञापयति...	II.228
कुदालेन विदारणं तदुपरि	I.179	कोयं भ्रान्तिप्रकारस्तव पवन पदं	I.76
कुम्भोद्भवस्य करपुष्करकोशकोणे	I.150	कोशमूलो हि राजेति ...	II.331
कुलं सत्त्वं वयः शीघ्रं...	II.11	कोशवान्पृथिवीपालः...	II.105

कोशादेतत्प्रभवति याति ...	II.334	गिरिपृष्ठं समारुह्य	II.243
कोशो मित्रं च धर्मज्ञः	II.33	गुडस्य सर्वतैलानां...	II.143
कोहं कौ देशकालौ ...	II.602	गुणैरैतैरुपेतः सन्सुव्यक्तमभिगम्यते...	II.14
कौर्म संस्थानमास्थाय....	II.584	गुरून्पुरोहितान्विप्रान्वाग्दण्डेनैव...	II.463
क्रमाद्वैतसवृत्तिश्च सा(प्रा)प्नोति...	II.288	गूढमन्त्रप्रचारश्च देशकालविभागवित्...	II.6
क्रोधं कुर्यान्न ...	II.411	गृध्राकारोप(पि)सेव्यः	II.594
क्रोधलोभभयद्रोहस्तम्भचापलवर्जितः ...	II.7	गृहं पुरोधसः कार्यं...	II.127
क्लेशसमस्तु धर्मात्मा ...	II.50	गोगजाश्वादिशालासु	II.131
क्वचित्कण्टकशाखाभिः ...	II.393	गोचर्मपटहानां च धान्यानां	II.144
क्षयः स इह मन्तव्यो ...	II.534	गोवैद्यानश्ववैद्यांश्च...	II.134
क्षयोपि बहुमन्तव्यो ...	II.533	गौरीं चम्पककलिकामपहाय	I.99
क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति...	III.2	ग्रामस्याधिपतिं कुर्यादिशग्रामाधिपं...	II.630
क्षीणं बलं वर्धयति ...	II.332	ग्रीष्मसूर्यांशुसंतप्तं ...	II.557
क्षीयन्ते सर्वदानानि ...	II.614	ग्रीष्मे प्रभूतान्नबलेन ...	II.370
क्षुत्क्षामोपि जराकृशोपि शिथिलप्राणोपि	I.125		
क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः स्वभरण	I.85	च	
ख		चक्षुषा मनसा वाचा ...	II.507
खन्यखरखनादानं(खन्याकरवनादानं)	II.103	चतस्रश्च तथा ...	II.119
खिन्नोसि मुञ्च शैलं बिभृमो	I.40	चतुरस्रं चतुर्द्वारं ...	II.382
ग		चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे...	II.121
गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं	I.57	चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन ...	II.249
गजानां प्राङ्मुखी शाला...	II.125	चन्द्राननार्धदेहाय.	I.31
गजेषु नीलाभ्रसमप्रभेषु ...	II.373	चरेध(द्ध)र्मानकटुको ...	II.252
गण्डस्थलीगलदमन्दमदप्रवाह	I.45	चर्मणा समवगुण्ठिताननो रज्जुबन्धन	I.184
गते तस्मिन्भानौ त्रिभुवनसमुन्मेषविरह	I.66	चलत्कर्णानिलोद्धृत.	I.29
गात्रं कण्टकसंकुलं प्रविरलच्छाया	I.144	चलन्ति येषां न शतं	II.165
		चारप्रचारकुशलः प्राणिभिः...	II.52

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्र	I.186	तनुत्वक्कर्णपादो यः...	II.177
चीत्कारैर्नाशयन्तः स्वपतिभटमनो	II.164	तन्न कुर्याद्येन पिता ...	II.83
		तन्नियोगेन वा ब्रूयादर्थः...	II.231
छ		तन्मूलत्वात्तथाज्ञानां ...	II.34
छायां प्रकुर्वन्ति नमन्ति पुष्पैः	I.158	तपस्विलिङ्गिनो धूर्ताः ...	II.208
		तपस्वी व्यसनोपेतः ...	II.279
ज		तव करकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमालां....	I.49
जनो विरागमायाति	II.430	तवाहं वादिनं क्लीबं ...	II.396
जन्मस्थानं न खलु विमलं	I.167	तस्मात्सभ्यः सभां गत्वा...	II.241
जलधर जलभरनिकरैरपहर	I.80	तस्मात्सहायान्वरयेत्कुलीनानृपतिः	II.37
जलाधीनं हि मीनस्य जीवितं	I.182	तस्मान्महीपतिः सम्यग् .	II.62
जितश्रमत्वमायाम ...	II.354	तस्मिन्धर्मार्थयोर्व्यग्र(ग्रे) ...	II.319
जीर्णेष्युत्कटकालकूटकवले	I.50	तस्य मध्ये तु पर्याप्तं...	II.117
जीवितं मृतकं मन्ये ...	II.611	तस्य मध्ये मनोह्रादि ...	II.385
ज्ञात्वापराधं पुरुषं च ...	II.496	तस्यात्मजः शंभुरिति प्रसिद्धः	I.15
		तस्यैवाभ्युदयो भूयान्नोयस्योदये	I.63
त		ता लुण्ठेत्पीडयेच्च	II.567
तं चाप्रमत्तः प्रसमीक्ष्य ...	II.376	ताडितोपि दुरुक्तोपि ...	II.226
तं वन्दे पद्मसद्धानमुपवीत.	I.42	तातः क्षीरि(र)निधिः स्वसा	I.156
तत्र दुर्गे नृपः कुर्यात्	II.113	तादृङ्गराधिपो लोके ...	II.530
तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः	II.222	तापो नापगतस्तृषा न च कृशा	I.120
तत्रापि तस्य पाष्णिस्तु...	II.27	तारानायकशेखराय जगदाधाराय	I.32
तत्रैव च महाभाग...	II.128	तालीतरोरनुपकारि फलं फलित्वा	I.137
तथा च सर्वसस्यानां...	II.147	तावद्गर्जन्ति वीर्यात्परनिधनविधौ...	II.166
तथास्य तुल्यसंस्थानौ	II.169	तावद्भयाद्धि भेतव्यं....	II.585
तदवाप्य नृपो दण्डं ...	II.449	तिष्ठन्वार्ताविशेषान्वै भर्तुः ...	II.280
तदा कस्मात्समाविष्टः ...	II.348	तुरंगमाणां प्र(ति)कल्पितानामेको...	II.374
तदेव यायादहितान्हि कुर्वन्नप्यन्तराक...	II.367	तुरङ्गास्ते तथा कार्याः...	II.130

तेजसा यदमुं कश्चिन्नैव ...	II.487	दूर्वाङ्कुरतृणाहारा धन्यास्तात वने	I.127
तेनाभियायाज्जनयन्प्रतापं ...	II.375	दूषस्य दूषणार्थं च	II.347
तेषां मध्ये नियुज्जीत ...	II.42	दूषा(ष्या)नुपांशुदण्डेन ...	II.497
त्यागेन यः सहायानां ...	II.579	दृष्यद्वैत्यकुटुम्बिनीजनमनःसन्तोषसङ्कोचनः	I.58
त्यागेन हीनस्य कुतोस्ति...	III.31	देवदानवकृतस्तुतिभागं	I.1
		देवो हरिर्वहति वक्षसि कौस्तुभं	I.64
		देशादेशान्तरं याति ...	II.454
द		देहे पातिनि का रक्षा ...	III.33
दण्डप्रणयनार्थाय राजा ...	II.486	दैवं पुरुषकारश्च ...	II.434
दण्डप्रायो हि नृपतिर्धृत्वा ...	II.458	दैवं पुरुषकारेण शया ...	II.330
दण्डस्य पातनं चैव ...	II.427	दैवतेषु च यत्नेन ...	III.17
दण्डादेतत्प्रभवति याति ...	II.457	दैवसंपन्नताबुद्धिरक्षुद्रपरिवारिता...	II.12
दशस्थानानि दण्डस्य ...	II.466	दैवे पुरुषकारे च ...	II.408
दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालै	I.122	दोषाः प्राणहराः ...	II.356
दानोपभोगवन्ध्या या ...	III.35	दौर्मन्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः...	III.44
दामोदरमुदराहितभुवनं यो वहति	I.170	द्युतं च मांसं च सुरा...	III.41
दासेरकस्य दासीयं बदरी यदि रोचते	I.139	द्युतमेतत्पुराकल्पे ...	II.521
दासेरकस्य दासीयं बदरी यदि	I.183	द्वात्रिंशद्दशनद्वोषिमध्ये भ्रमसि	I.171
दिङ्गण्डलं परिमलैः सुरभीकरोषि	I.136	द्वादशेति मनुः प्राह	II.264
दीर्घजिह्वविषाणश्च ...	II.178	द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा ...	II.540
दीर्घदर्शित्वमुत्साहः शुचिता...	II.13	द्वाविमौ पुरुषौ लोके.....	II.568
दीर्घा नदी शिथिलबन्धविलम्बिनी	I.173	द्विजा अपि न गच्छन्ति....	II.572
दुःकुलीनः कुलीनो वा ...	II.543	द्विजिह्वान् दुर्वर्णानसुकृतिसुवर्णा	I.191
दुर्गकोशबलज्ञानं	II.281	द्विविधं कथितं साम ...	II.437
दुर्गद्वाराणि गुप्तानि	II.137	द्वो कर्मणि नरः ...	III.10
दुर्गे तत्र यथास्थानं...	II.132	द्वैपायनेन मुनिना मनुना	II.570
दुर्गे तु यन्त्राः कर्तव्या	II.136		
दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं ...	III.23		
दुष्कृत्यं हि नरेन्द्रस्य न ...	II.238		

ध		न राज्ञा मृदुना भाव्यं....	II.419
धनधान्यप्रयोगेषु ...	II.604	न राज्यं प्राप्तमित्येव ...	II.500
धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्...	II.535	न वै श्रुतमविज्ञाय ...	II.541
धनुषां क्षेपणीद्वया(या)...	II.138	न शक्या ये ...	II.445
धन्विदुर्गं महीदुर्गं	II.114	न श्रीर्वसत्यदान्तेषु	II.546
धर्मः प्रागेव चिन्त्यः ...	II.250	न हि दुर्बलदधानां	II.587
धर्ममाचरतो राज्ञः ...	II.510	नभसि निरवलम्बे सीतदा(दता)	I.84
धर्मशास्त्रार्थकुशलाः ...	II.240	नमस्तुम्ब(ङ्ग)शिरश्चुम्बि	I.33
धर्माधर्मौ विजानन्हि...	II.109	नरपतिहितकर्ता द्रोष्यतां ...	II.592
धर्मार्थौ यः परित्यज्य ...	II.513	नलिनीवाम्बुसंपत्त्या ...	II.296
धर्मासने प्रतिष्ठानं ...	II.316	नवनीलमेघरुचिरः पुरः (परः)	I.37
धवलान्यातपत्राणि ...	II.597	नाक्रोशी स्यान्नावमानी ...	III.15
धार्मिकान्धर्मकृत्येषु अर्थकार्येषु...	II.43	नातः परतरो धर्मो	II.395
धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो ...	II.461	नातिदण्डो न निर्दण्डश्चार...	II.17
धीमानुत्साहसंपन्नः	II.295	नातीयात् कार्य(कालं) हि	II.268
धूमायन्ते व्यपेतानि	II.519	नानादेशसमागतान् द्विज	I.13
		नानाप्रकारैर्वयसनैर्विमुक्तः	II.365
न		नानालङ्कारसंयुक्तां	I.23
न कश्चिच्चण्डकोकानामात्मीयो...	II.593	नानीयात्प्रेषणे ...	III.26
न कार्यकालं मतिमानतिक्रामेत...	II.269	नान्याय्यं च व्ययं कुर्यात्प्रत्यवेक्षेत	II.102
न कालः खमादाय	II.590	नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं .	II.256
न केवलं दानपरा जयन्ति...	II.444	नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति ...	III.3
न क्लेशविरहे द्रव्यं....	II.610	नालस्य प्रसरो जलेष्वपि कृतो	I.162
न च गन्धवहेन चुम्बिता न च	I.133	नावर्तयेन्नहु(प्रभु?)र्मन्त्रं...	II.262
न च(चा)स्य रा(राजा)श्रद्धयाच्चारस्य	II.206	नाविज्ञातः प(पु)रं शत्रोः ...	II.275
न चास्य सङ्गो दातव्यः.....	II.75	नित्यं च सान्त्वयेदेनं...	II.183
न जातु गच्छेद्विश्वासं	II.623	निपाते गोचरस्थाने याया...	II.179
न तु हन्यान्महीपालो	II.591	निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव...	II.189
न पुत्रायतमैश्वर्यं ...	II.413	निम्ब किं बहूनोक्तेन निष्फलानि	I.143

नियुद्धकोशलं माया ...	II.313	पातः पूष्णो महति भवते (भवति महते)	I.67
निरर्थं कलहं प्राज्ञो...	III.18	पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठः	I.52
निर्गच्छेयुर्विशेषयुश्च ...	II.209	पानमक्षाः स्त्रियश्चैव	II.428
निवर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता	II.41	पायात्पयोधिदुहितुः	I.60
निशि विश्रम्भसंयुक्तं	II.565	पारम्पर्यागतो यः स्यादष्टाङ्गेषु	II.219
निस्तम्भे निर्गवाक्षेच ...	II.261	पिताचार्यः सुहृन्माता ...	II.479
नृपस्य ते हि सुहृदस्त	II.95	पितुराज्ञोल्लङ्घनेन प्राप्यापि...	II.89
नेतान्स्मरति कृत्येषु...	III.14	पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तं ...	II.509
नेपालभूपालविशालभाले मृच्छारि	I.165	पितृमातामहाभिज्ञः स्मृति...	II.46
नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं	II.625	पितृसेवापरसतिष्ठेत्कायवाङ्मानसैः...	II.82
नो चुम्बनं न चटु यद्यपि	I.178	पिनाकपाणिबालेन्दुभस्म	I.35
नोद्वोजयेज्जगद्वाचा ...	II.342	पीत्वा गर्जन्त्यपस्ते दिशि दिशि	I.151
प		पीयूषं वपुषोस्य हेतुरुदयो विश्वस्य.	I.74
पङ्कपांसुजलस्कन्नव्यस्तं ...	II.563	पुञ्जीभूतं प्रेम गोपाङ्गनानां.	I.36
पणबन्धः स्मृतः संधि...	II.24	पुण्यात्षड्भागमादत्ते ...	II.398
पण्डिताश्च विनीताश्च ...	II.619	पुत्रो वशी स्वार्थकरी च विद्या...	III.38
पथि निपतितान्शून्ये दृष्ट्वा	I.113	पुनः पुनश्च विनदन्	II.180
पद्मरागारुणश्रीकशिरःपुष्पेण.	I.19	पुरश्च पश्चाच्च यदा ...	II.377
पराभियोगप्रसहो दृष्टसर्वप्रतिक्रियः ...	II.5	पुरस्तादुच्छितश्चापि...	II.170
परश्वधानां चक्राणां...	II.140	पुरा स्वर्गे सुखेनासन्...	II.157
परसैन्यविनाशार्थं ...	II.392	पुष्पं पुष्पं विचिन्वन्ति ...	II.504
परस्परं ये (वि)द्विष्टाः ...	II.439	पृच्छ्यमानोपि न ब्रूयात्स्वस्वामि....	II.277
परस्परस्यविदितौ यदि ...	II.207	पैशुन्यं साहसं द्रोहं ...	II.426
परान्नं परवस्त्रं च ...	II.603	पौरा जानपदान्सर्वाः ...	II.561
परिक्षीणं प्रतिहतं ...	II.327	पौराज्ञानपदान्सर्वान्संश्रितोपाश्रितांस्तथा...	II.108
परिणतगर्भभरार्ता सिंहवधूः	I.126	पौरुषं दैवसंपत्त्या ...	II.433
परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो ...	II.455	प्रगल्भः स्मृतिमान् वाग्मी ...	II.273
पाञ्चजन्यकुलोद्भूतमिति	I.190	प्रजापतिमिवौदार्ये	II.193
		प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो ...	II.404

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो....	II.581	फ	
प्रजार्थं श्रेयसे राजा	II.72	फुल्लेषु यः कमलिनीकमलोदरेषु	I.98
प्रज्ञाभिमानं चैव ...	II.547		
प्रणम्य देवांश्च गुरुंश्च...	II.201	ब	
प्रतिमानेषु विपुलश्चारुपृष्ठायताननः...	II.168	बकोट ब्रूमस्त्वां लघुनि	I.115
प्रभावः शुचिता मैत्री ...	II.555	बन्धनं तस्य कर्तव्यं...	II.77
प्रमाणाभ्यधिकस्यापि महः .	II.305	बलं पञ्चविधं लोके ...	II.523
प्रयत्नप्रेर्यमाणेन महता	II.302	बलीयसापि संधाय	II.624
प्रविश्य सर्वभूतानि ...	II.495	बहलैर्बहुभिर्दीर्घैर्युक्तः ...	II.174
प्रविश्य सानुरागस्य ...	II.230	बहुलाभकरं वा स्यात्तदा ...	II.30
प्रवृत्तवाक्चित्रकथा ...	III.4	बद्धाशी बद्धलीकश्च ...	II.181
प्रशस्ताध्यक्षसेनानी ...	II.315	बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो धनसंवृतिकश्चुकः ...	II.3
प्रसादवृत्त्या हितलोकवृत्तया ...	II.290	बुद्धौ कलुषभूतायां	II.589
प्रहरेन्न च विद्वत्सु	II.260	बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया...	II.192
प्रांशवो व्यायताः शूरा दृढभक्ता...	II.224	ब्रह्मण्यश्चाविसंवादी दृढभक्तिः...	II.16
प्राकारगोपुराट्टालकपाटोत्थाटनादिषु...	II.161	ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ...	III.13
प्राणाचार्यः स विज्ञेयो ...	II.220	ब्राह्मणार्थे समुत्पन्ने ...	II.576
प्रातरुत्थाय नृपतिः...	II.199	ब्राह्मणेषु क्षमी ...	II.397
प्राप्यापि महतीं वृद्धिं	II.87	ब्राह्मणेषु च ये धीराः...	II.518
प्राप्यापि युवराजत्वं	II.85		
प्रायशोर्धे विनश्यन्ति ...	II.423	भ	
प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां...	II.366	भजन्तं भजते प्राज्ञो ...	II.608
प्रावृषेण्यस्य मालिन्यं को	I.79	भद्रो मन्द्रो मृगो...	II.158
प्रियं ब्रूयादकृपणः ...	II.253	भर्तुरर्धासने रधेर्मुहुर्नान्यत्र ...	II.227
प्रियः प्रजानां दातैव ...	III.36	भीतान्क्रुद्धान्प्रमत्तांश्च...	II.153
प्रेषयेच्च ततश्चारान्	II.202	भूमिर्मित्रं हिरण्यं च	II.285
प्रै(प्रे)ख(क्ष)कः पाठकश्चैव गणकः...	II.45	भूमिर्मित्रं हिरण्यं वा ...	II.582
		भृङ्गाश्च पक्षिणश्चैव...	II.148

भृत्यैः सह महीपालः ...	II.421	मित्रादिषु प्रयुजीत ...	II.464
भृशबदा(ला)न्वयसिन्धुसुधाकरः	I.7	मित्रामित्रहिरण्यानां ...	II.333
भो भोः करीन्द्र दिवसानि...	I.121	मुक्ताकनकरत्नाढ्यः	II.98
भ्रमर भ्रमता दिगन्तराले	I.95	मूर्खः शान्तस्तपस्वी ...	III.54
भ्रष्टं नृपतिकिरीटान्द्रूमौ पतितं	I.153	मूर्खस्तु परिहर्तव्यः ...	II.605
भ्रातः काञ्चनलेपगोपित	I.172	मूर्खे नियोजितेमात्ये त्रयो	II.61
भ्रातरं भगिनीं चापि ...	II.86	मृगयाक्षा दिवास्वापः	II.425
भ्राम्यन्मन्दरकन्दरोदरदरीव्यावर्तिभिर्वारिधेः	I.55	मृगेभ्यो रक्ष्यते क्षेत्रं नरैस्तृणमयैरपि	I.123
म		मेधावी मतिमानदीनवदनो दक्षः ...	II.2
मकरीविरचनभङ्ग्या	I.39	मेधावी वक्पटुर्धीमाल्लघुहस्तो...	II.242
मज्जन्ति तेवशा राजन्...	II.532	मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः.....	II.628
मदः प्रमादः कामस्तु	II.263	मौण्ड्यं प्राणान्तिको ...	II.468
मदः स्वप्नमविज्ञानमाकारं....	II.539	मौलं भूतं श्रेणि सुहृद्	II.186
मदिरामदसंघूर्णमदिराक्षीं...	I.21	मौलान् शास्त्रविदः	II.67
मध्यंदिनेर्धरात्रे वा ...	II.244	मौलीभूतश्रेणिसुहृद्विषदाटाविकं ...	II.386
मन्त्रभेदश्च षट् प्राज्ञो ...	II.538	य	
मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो ...	II.407	य एव नृपतेर्धर्मः ...	II.405
मन्त्रिसांवत्सराधीनः समरेष्वनिवर्तकः....	II.19	यः प्रमाणं न जानाति ...	II.498
मन्त्रोद्योगोनुमन्त्रित्वं	II.314	यतः सत्यं ततो धर्मो	II.159
मयि जीवति बीजाढ्ये किमन्ये	I.142	यतो गजैर्विना राज्ञां	II.156
मलोत्सर्गं गजेन्द्रस्य मूर्ध्नि काकः	I.174	यत्त्वस्य सहजं ...	II.525
महत्स्वप्यपराधेषु ...	II.346	यत्पादाः शिरसा न केन विधृताः	I.62
महाग्रीवो महावक्त्रो...	II.173	यत्प्रोक्तं त्रिपुरान्तकेन बहुधा...	II.217
महापक्षो यथाशास्त्रं ...	II.267	यथा न स्यात्कृशीभावः...	II.627
मातङ्गैरपि यैर्महेन्द्रभवनं...	II.167	यथा मधु समादत्ते ...	II.503
मार्दवं सर्वभूतानामनसूया ...	III.24	यथा यथा हि पुरुषः...	II.515
मित्रं स्वस्थतया रिपुं ...	III.50	यथा यमः प्रियद्वोष्यौ ...	II.489
मित्राणां चानभिद्रोहः ...	II.529	यथा समूह(संभव)मित्यन्ये...	II.265

यथा सर्वाणि भूतानि	II.491	याचितो यः प्रहृष्येत ...	III.37
यथा ह्येकेन चक्रेण ...	II.410	यानि मिथ्याभिभूतानां....	II.588
यदप्युच्चैर्विजानियन्त्रीचैस्तदपि...	II.233	याने क्षोभो यानपातो ...	II.349
यदस्य रुधिरं गात्रादाहवेषु...	II.578	याने शय्यासने भोज्ये ...	II.559
यदा च प्रविशेद्राजा ...	II.363	यामवृत्त्या सुसंनद्धं	II.389
यदा मन्येत मतिमान्...	II.284	यायाद्वैरिपुराभ्याशं ...	II.381
यदास्य दर्शनाल्लोकः ...	II.488	युक्तोसि भुवनभारे मा वक्रां	I.169
यदि समरमपास्य नास्ति ...	II.574	युद्धयोग्यो महादन्ती	II.390
यदीच्छसि वशीकर्तुं ...	III.47	युद्धाय सारभूज्ञानं ...	II.282
यद्यपि चन्दनविटपी विधिना	I.130	यूथि यथोचितविधिना	I.185
यद्यपि दिशि दिशि सरितः परितः	I.157	ये चास्य भूमिं जयिनो...	II.626
यद्यपि न भवति हानिः परकीयां	I.138	ये जात्या लघवः सदैव गणनां	I.77
यद्यप्यल्पतरं कर्म	II.36	ये प्रियाणि प्रभाषन्ते ...	II.558
यद्वद्वदन (वनं) सिंहं च...	II.160	ये राष्ट्रेधिकृतास्तेषां ...	II.401
यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्नं...	II.154	ये शुद्धवंशा ऋजवः ...	II.438
यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् ...	II.451	ये शूरा ये च विद्वांसो .	II.235
यस्तु पक्कमुपादत्ते काले...	II.502	येन क्षोणितले कलावविकले...	I.10
यस्त्वेतानि प्रमाणानि ...	II.499	येन त्वेतानि सर्वाणि ...	II.526
यस्मादेषां सुरेन्द्राणां ...	II.485	येनाकर्णविकृष्टकार्मुक	I.8
यस्माशयन्ति भूतानि ...	II.508	येषु दुष्टेषु दोषः ...	III.22
यस्मादण्ड्यं दण्डयति ...	II.448	यो दण्ड्यान्दण्डयेद्राजा ...	II.480
यस्मिन्दोषं पिता कुर्यात्स्वस्यापि	II.84	यो योनर्णो महीयेत ...	II.476
यस्मिन्यथा वर्तते यो ...	II.520	यो राष्ट्रमनुगृह्णाति	II.107
यस्मिन्सुधाधिकं चक्षुरारोपयति...	II.596	यो राष्ट्रमनुगृह्णाति ...	II.629
यस्य दानजितं मित्रं ...	II.552	योधानां शिल्पिनां चैव	II.133
यस्य पार्वति शस्त्राणि	II.577		
यस्याकर्ण्य वचः सुधाकवलितं	I.105	र	
यस्यार्थास्तस्य सुहृदो	II.100	रक्षोभूतपिशाचानां....	II.152
या भवेक्षणचका(को)रचन्द्रिका	I.5	रक्ष्यमाणा यदि च्छिद्रं	II.81

रतिरक्तां शम्भुकान्तां.	I.25	ल	
रत्नाकरस्तव सुता(पिता)	I.189	लक्ष्मीरुत्साहसंपन्ना ...	II.297
रत्नाकरे परिहृता वसतिः किमन्य..	I.154	लब्धं जन्म सह श्रिया श्रियमपि	I.73
रत्नानां सर्वलोहानां	II.146	लभेत सिकतासु ...	III.
रत्नैरापूरितस्यापि मदलेशोस्ति	I.152	(59)	
रथे गजे च धनुषि व्यायामे...	II.18	लोकसंग्रहणार्थाय ...	
रथे च कुञ्जरे चैनं.	II.74	लोकाधाराः श्रियो राज्ञां दुरापा...	II.10
रसालशिखरासीनाः शतं सन्तु	I.106		
रागद्वेषेण यः कार्यं	II.49	व	
रागे दर्पे च माने च	II.432	वणिजो मन्त्रकुशलान् ...	II.205
राजपुत्रः स दुर्वृत्तः	II.93	वनस्पतेरपक्वानि ...	II.501
राजपुत्रा मदोद्धूता गजा इव...	II.79	वनाग्निधूमसंहारो ...	II.353
राजपुत्रैर्मदोद्धूतैः	II.80	वरुणेन यथा पाशैर्बद्धः ...	II.490
राजा संपत्तिहीनोपि ...	III.49	वर्णो यस्य विराजते जलनिधिं	I.193
राजानीकप्रियोत्सर्गो ...	II.323	वर्धमानोल्पनिस्राव(वः)ख्यातः	II.97
राजोपसेवितं वैद्यं ...	II.542	वाक्पारुष्यं परं लोके ...	II.339
राज्ञः परोक्षे कार्याणि	II.55	वाक्यं तु यो नाद्रियतेनुशिष्टः...	II.522
राज्ञा कोशगृहं कार्यं...	II.124	वाक्सायका वदनान्निःपतन्ति ...	II.514
राज्ञा नियोजितेमात्ये ...	II.60	वाग्दण्डयोश्च ...	II.320
राज्ञो व्यसनिराज्यस्य ...	II.336	वाग्दण्डयोश्च	II.338
राज्यं च संपदो भोगाः...	II.615	वाग्धिग्वधः स्वकं चैव ...	II.462
रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं	I.176	वाग्मी प्रगल्भ्यः(ल्भः) प्र(स्मृ)ता...	II.4
राष्ट्रोपघातं कुर्वीरन्ये	II.110	वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे...	III.42
रिपुराजाग्निसर्पेषु ...	II.609	वादित्राणां च सर्वेषामोषधीनां	II.142
रूपसत्त्वगुणोपेतान्सज्जनान्क्षमयान्वितान्...	II.38	वामाङ्गीकृतवामाङ्गी	I.34
रे राजहंस किमिति ज्व(त्व) मिहागतोसि..	I.90	वार्षिकांश्चतुरो मासान्...	II.493
रे रे कोकिल मा भज मौनं	I.102	विंशत्या च नखैर्युक्ता	II.171
रोमन्थमाचरय मन्थरमेत्य निद्रां	I.128	विग्रहेपि स्वके देशे ...	II.25
रोहणाचल शैलेषु कस्तुलां	I.149	विचिन्त्य कार्याणि निशावसाने...	II.197

विच्छिन्नविविधासारं ...	II.328	व्यक्ताङ्कः फलकालवित्...	II.218
विज्ञानन्नपि न ब्रूयाद् भर्तुः...	II.232	व्ययीकृतः परिक्षिप्तो ...	II.324
विज्ञाता फल्गुसाराणां	II.106	व्यवसायं सदैवान्यैर्न हि...	II.301
विदितानि तथा कुर्यान्न...	II.57	व्यसनस्य प्रतीकारो राज्ञि	II.64
विद्राणे रुद्रवृन्दे सवितरि तरले वज्रिणि	I.48	व्यसनानि च सर्वाणि	II.422
विद्वान्संसदि पाक्षिकः ...	III.56	व्यसने सज्जमानां हि....	II.94
विधिरेवं समुद्दिष्टो ...	II.364	व्यसन्यधोधो व्रजति ...	II.329
विनयेन विना का श्रीः ...	III.19	व्याधिदुर्भिक्षमरकपीडितं ...	II.562
विनयोपग्रहान्भृ(भू?)त्यै	II.92	व्यायामः शास्त्रविज्ञानं ...	II.312
विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा ...	III.46	व्यूहतत्त्वविधानज्ञः ...	II.190
विभक्तैश्च विविक्तैश्च ...	II.384		
विरम तिमिर साहसार(द)मुष्माद्यदि	I.69	श	
विरिञ्चिविष्णुवन्दितं.	I.3	शतघ्नीयन्त्रमुख्ये(श्च) ...	II.116
विलस(द्र)क्तवसनां	I.26	शत्रुतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः...	II.399
विलसद्भालतिलकां.	I.22	शत्रुमित्रविभागज्ञो विग्रहस्य	II.56
विविच्य शास्त्राणि पुरातनानामादाय	I.16	शनैः शनैः प्रवर्धेत...	II.91
विविच्य सन्तः कृतिमस्मदीयां.	I.17	शपथैः संधितस्यापि ...	II.583
विशालं शाल्मल्या नयनसुभगं	I.140	शब्दलौल्यं च पैशुन्यं ...	II.239
विशीर्णपर्णप्राकार ...	II.325	शरजालाश्रितमुखः कोन्यः ...	II.162
विश्रम्भी नित्ययुक्तोपि	II.283	शरतोमरवज्रैश्च गजस्कन्धहता...	II.184
विश्रम्भेणापि च प्रेम्णा...	II.212	शशाङ्कमौलिं भसितेन	I.2
विषाणां वारकं कार्यं प्रयत्नेन	II.151	शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डः ...	II.482
वीतव्यसनमग्रस्तं(श्रान्तं) ...	II.298	शास्त्राय गुणसंयोगः शास्त्रं विनयवृत्तये...	II.1
वीथ्यग्रे च द्वितीये तु...	II.120	शिरसा धार्यमाणोपि सोमः	I.72
वृक्षसंकटतोद्देशाल्लताकण्टकपातनम्...	II.351	शुकतुण्डच्छविसवितुश्चण्डरुचेः	I.43
वृद्धो बालो न हन्तव्यो...	II.575	शृङ्गाटमर्धचन्द्रं च	II.383
वेत्ता विधाता कार्याणां ...	II.53	शे(शो)षं गते सरसि शैवल	I.82
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो ...	II.215	शैत्यं नाम गुणस्तवैव तदनु	I.168
वेदानुद्धरते जगन्निवहते	I.41	शैलेयेषु शिलातलेषु च गिरेः	I.81

श्रीर्मङ्गलात्संभवति ...	II.516	समः शत्रौ च मित्रे च...	II.216
श्रुत्वा तिथीभग्रहवासरं च	II.200	समन्वितो राज्यपदोन्निषया...	II.294
		समाक्रान्तो बलवता ...	II.287
ष		समे प्रदेशे विषमे च ...	II.369
षड् दोषाः पुरुषेणैव ...	III.11	समेन संधिरन्वेष्ट्यो ...	II.26
षधिं तु बलं...	II.185	सरीसृपविहीनं च	II.112
षुण्यस्य प्रयोक्ता च...	II.20	सर्वदेवमयीमीशां नौमि	I.6
		सर्वलक्षणलक्षण्यो मन्त्री ...	II.47
स		सर्वलक्षणलक्षण्यो विनीतः प्रियदर्शनः...	II.15
स दूतः शासनाद्रच्छैद्रन्तव्य...	II.274	सर्वाणि सत्त्वानि खलूष्मकाले ...	II.372
स धर्मो यत्र नाधर्म...	II.612	सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन...	II.65
स धूर्जटिजटाजूटो जायतां	I.53	सर्वेषामप्युपायानां ...	II.443
स नेतुं न्यायतः शक्यो ...	II.450	सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्ग...	II.115
स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत राजा	II.40	सस्योपघातेन परस्य ...	II.368
स वेणुवीणापटहस्वनानां ...	II.198	साधु भूतलदेवत्वं दुरापमकृतात्मभिः ...	II.9
संदधीत न नाचार्य	II.254	सानन्दं नन्द(दि)हस्ताहतमुरजरवाहूत	I.44
संधिं च विग्रहं चैव....	II.560	साम भेदस्तथा दानं	II.436
संधिश्च विग्रहश्चैव यान...	II.23	सामन्तकोपो बाह्यस्थकोपः	II.441
संबोधनं संकथनं ...	II.537	सामादिभिः संशमयेत्प्रकोपं	II.380
संभाव्यं गोषु संपन्नं	II.517	सारवत्तां च राष्ट्रं यदुष्कृतिं.....	II.276
संश्रयस्तेन कर्तव्यो ...	II.29	साहसस्तेयपारुष्य ...	II.453
सकामासक्तमनसां ...	II.556	सिद्धमन्त्रौषधं धर्म ...	III.21
सगुणैः सेवितोपान्ते(न्तो) विनीतैः	I.163	सिन्दूरस्पृहया स्पृशन्ति किरणं	I.61
सज्जमानमकार्येषु सुहृदो	II.96	सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जनानां....	II.150
सणसर्जरसं भूर्ज	II.145	सुराणां भूसुराणां च ...	II.473
सतां मार्गेण मतिमान् ...	II.270	सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्दृढभक्तः...	II.223
सत्त्वबुद्ध्युपपन्नेपि ...	II.299	सुलभाः पुरुषा लोके ...	III.34
सत्यं शौचं दया दानं.....	II.613	सुवर्णरम्भां दम्भारि(?)म(मृ)दुलोरु	I.27
सदा भृत्यजनावेक्षी क्रोधी ...	II.22	सुवर्तुलस्तनद्वन्द्वमुक्ता	I.24

सुक्ष्मगूत्रप्रचारेण ...	II.210	ह	
मूत्रीभिर्दलित वपु कर्वालितं.	I.134	हन्तुमपा(वा)पमर्गन ..	II 600
मेवेदप्रणयं हित्वा	II.259	हयशिक्षाविधानज्ञोर्वाचिकन्मित...	II 196
मेहे वातजलप्रतापतपन...	I.180	हरकण्ठग्रहानन्दमीलिताक्षी.	I 30
सैन्यैकदेशसंनद्ध.	II.391	हरमुकुटे सुरतटिनीनिकटस्थितिलोभतो	I 68
सोदरेषु च सर्वेषु नाधिक्यं	II.88	हस्तिनो वध्यमानास्तु ...	II.388
सोयं यम्य गडो नरेन्द्रवहितैः	I.14	हस्तिशिक्षाविधानज्ञो	II.194
सोस्य दोषो न मन्तव्यः...	III.9	हस्त्यश्वरथपादातं....	II.187
स्त्रियोक्षा मृगया पानं ...	II.424	हितोपदेशकात्राज्ञः ...	II.39
स्त्रीणां यौवनमर्थिनामनुगमो...	III.55	हिरण्यं धान्यवस्त्राणि	II.309
स्त्रीषु राजसु सर्पेषु ...	II.622	हृदये वागसिस्तीक्ष्णो ...	II.341
स्थिरस्निग्धे विशाले च ...	II.175	हेतुकानां च देवानां ...	II.141
स्थूललक्ष्यो महात्मा च	II.48	हेलाकृष्ण(ष्ट)तडित्कान्ति ...	II.303
स्थैर्यं परोपजापश्च ...	II.310	हन्तुमेषो(वो)पसरति ...	II.600
स्निग्धशीतघन ...	II.360	हयशिक्षाविधानज्ञोश्वचिकित्सित...	II.196
स्फटिकरचितपीठे श्यामलाङ्गी	I.18	हरकण्ठग्रहानन्दमीलिताक्षी.	I.30
स्मितप्रसन्नः प्रथमाभिभाषितैः	II.221	हरमुकुटे सुरतटिनीनिकटस्थितिलोभतो	I.68
स्मृतिस्तत्परतार्थेषु	II.71	हस्तिनो वध्यमानास्तु ...	II.388
स्वगात्राण्यपि भाराय ...	II.586	हस्तिशिक्षाविधानज्ञो	II.194
स्वभावाद्विकृतिं ...	II.456	हस्त्यश्वरथपादातं....	II.187
स्वमर्थं यः परित्यज्य ...	III.5	हितोपदेशकात्राज्ञः ...	II.39
स्वर्गस्य मार्गा बहवः प्रदिष्टास्ते....	II.571	हिरण्यं धान्यवस्त्राणि	II.309
स्वसैन्यैश्चास्वसैन्यैश्च ...	II.352	हृदये वागसिस्तीक्ष्णो ...	II.341
स्वस्थक्रियाणामपि ...	II.371	हेतुकानां च देवानां ...	II.141
स्वामिनि गुणान्तरज्ञे ...	III.27	हेलाकृष्ण(ष्ट)तडित्कान्ति ...	II.303
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोष...	II.32		...
स्वाम्यादिमित्रपर्यन्तं प्राकृतं ...	II.306		
स्वेदत्ते (स्ते ?) कथमीदृशः प्रियतमे	I.47		

शब्दसूची Word Index

The numbers represent the verse numbers.

A		- <i>jihvā</i>	I.171
<i>Acyuta</i>	I.57	- <i>Kadalī</i>	I.137
Allegory		- <i>Kāka</i>	I.112f
- <i>Āmravṛkṣa</i>	I.135f	- <i>Kalaśa</i>	I.172
- <i>Baka</i>	I.114f	- <i>Kamala</i>	I.161f
- Banana Plantain	I.137	- <i>Kanaka</i>	I.187
- Bee	I.93-99	- <i>karṇadhāra</i>	I.173
- <i>Candanavṛkṣa</i>	I.130f	- <i>Karpāsa</i>	I.180
- Captain (of ship)	I.173	- <i>Kastūrī</i>	I.164-167
- <i>Cātaka</i>	I.100f	- <i>Ketaka</i>	I.134
- Conch-shell	I.155f, 189f	- Kettle Drum	I.184
- Cotton	I.180	- <i>Khadyota</i>	I.116f
- Crane	I.114f	- <i>Kokila</i>	I.102-106
- Crow	I.112f, 174	- <i>kumbha</i>	I.179
- Cuckoo	I.102-106	- <i>kūpa</i>	I.163
- Cloud	I.78-87	- <i>Kūrma</i>	I.178
- <i>Dāseraka</i>	I.183	- Lake	I.160
- <i>Dāseraksya dāsī</i>	I.139	- Lion	I.123-126
- Deer	I.127-129	- Lotus	I.161-162
- Donkey	I.138	- <i>Mālatī</i> creeper	I.132
- <i>Dundubhi</i>	I.184	- <i>Mallikā</i>	I.133
- Earthen pot	I.179	- Mango tree	I.135f
- Elephant	I.118-122	- <i>Mayūra</i>	I.107-109
- Female camel	I.139, 183	- <i>Mīna</i>	I.182
- Firefly	I.116f	- Moon	I.68-74
- Fish	I.182	- Mountains	I.149
- <i>Gaja</i>	I.118-122	- <i>Mṛga</i>	I.127-129
- Garland	I.181	- <i>Muktāphala</i>	I.154
- <i>Garuḍa</i>	I.170	- Musk	I.164-167
- Gems	I.153	- <i>nadī</i>	I.157-159
- Gold	I.187	- Neem	I.186
- <i>hāra</i>	I.181	- <i>Nimbavṛkṣa</i>	I.186
- <i>Haṃsa</i>	I.88-92	- Ocean	I.151f
- <i>jala</i>	I.168	- Oil-man	I.177
		- Parrot	I.110f

- Peacock	I.107-109	Avoid	II.603
- Pearl	I.154	<i>Āyurveda</i>	
- Poison	I.188	- <i>aṣṭāṅga</i>	II.219
- <i>Rāsabha</i>	I.138	<i>amātya</i>	II.32
- <i>ratna</i>	I.153	<i>Ambikāsuta</i>	II.70
- Rivers	I.157-159	Anger	
- <i>Śālmālīvrkṣa</i>	I.140	- Control	III.17
- <i>samudra</i>	I.151f		
- Sandal tree	I.130f	B	
- <i>Śaṅkha</i>	I.155f, 189f	<i>Babbūlavrkṣa</i>	I.144
		<i>Badarī</i>	I.139, 183
- <i>sarovara</i>	I.160	<i>bala</i>	II.32
- <i>Sarpa</i>	I.191	Bamboo	I.98
- <i>Śeṣanāga</i>	I.169	Bee	I.120, 122, 132-134, 147, 161, 176
- Silk-cotton tree	I.140		
- <i>Simha</i>	I.123-126	Benediction	I.44-50
- Snake	I.191	Betel-bearer	
- <i>Śuka</i>	I.110f	- Characteristics	II.225
- Sun	I.62-67	Betel-leaf	
- Swan	I.88-92	- Beauty of mouth	I.148
- <i>tailika</i>	I.177	Betel-leaf creeper	I.148
- <i>Tālīvrkṣa</i>	I.137	<i>Bhārata</i>	II.57
- Tortoise	I.178		
- Thunder	I.175	<i>Bhārgava</i>	II.55f
- Tongue	I.171	<i>Bhārgava vaiṣṇava</i>	II.31
- <i>Vāyu</i>	I.75-77	<i>Bhavānī</i>	I.18, 48
- <i>viṣa</i>	I.188	- description	I.18-27
- Water	I.168	<i>bheda</i>	II.439-442
- Well	I.163	<i>bhiṣaj</i>	
- Wind	I.75-77	- characteristics	II.219f
- <i>Yūthī</i>	I.185	<i>Bhr̥śabala</i>	
Army	II.525	- family	I.7
- Calamity	II. 326-330	<i>Brahmā</i>	
- Limbs	II.187	- description	I.42
- Six-fold arrangement	II.185f	Brahmin	
<i>artha</i>	II.516f	- praise	II.471-474
<i>arthadūṣaṇa</i>	II. 347f	<i>Bṛhaspati</i>	II.48
<i>āsana</i>	II.25, 27		
Astrologer			
- Characteristics	II.217f		
Autumn	I.98		

C

Camel (female)	I.139
- <i>Badarī</i>	I.183
<i>Campaka</i> flower	I.99
<i>Cātaka</i>	
- Cloud	I.101
- Self-respecting	I.100
Coconut Palm	I.141
Conch-shell	
- Chief of Twice-born	I.156
- Crooked	I.189
- Daughter of Waters	
- Sister	I.156
- <i>Dvijeśa</i>	I.156
- God-like tree	
- Brother	I.156
- Heretics	I.156
- <i>Jaladhijā</i>	I.156
- <i>Kaustabha</i>	I.156
- comrade-ship	I.156
- Lord of Beauty	I.155
- Ocean	I.189
- Father	I.156
- <i>Pāñcajanya</i>	I.190
- Residence	I.155
- <i>Śrīpati</i>	I.155
- <i>Sureśadrumaḥ</i>	I.156
- <i>Viṣṇu</i>	I.190
Cotton	
- Cloth-making	I.180
Council of Ministers	II.264f
Crane	
- Habit	I.156
- Moon	I.114
Crow	I.124, 186
- Black Colour	I.112
- Cuckoo	I.103, 105, 112
- Elephant	I.174
- Mango Forest	I.112
- One-eyed	I.113

Cuckoo

- Black Colour	I.104
- <i>Caitra</i> Festival	I.105
- Crow	I.103, 105, 112
- Deaf People	I.104
- Mango Blossom	I.106
- Mango Grove	I.102

D

<i>Dāḍhimaphala</i>	I.142
<i>Dāmodara</i>	I.170
<i>dāna</i>	
- Forms	II.443f
<i>daṇḍa</i>	II.32
- Brahmin	II.468f
- Forms	II.445-460
- Place	II.466-468
- Praised	II.480f
- Types	II.461-465, 482
- Consecrated King	II.475-479
<i>daṇḍapāruṣya</i>	II.343-346
<i>daśāvatāra</i>	I.41
Death	
- Penalty	III.14f
Deer	
- <i>Dūrvā</i> grass	I.127
- Fawn	I.128
- Musk	I.129
<i>deśa</i>	II.32, 107-110
Destruction	
- Man	III.12-14
<i>Dhanādhyakṣa</i>	
- Characteristics	II.106
<i>Dharmādhikārī</i>	II.216
<i>Dhattūra</i>	I.187
Dice	II.521
Donkey	I.138

<i>durga</i>	II.32, 111-154	- Six types	II.114
- Stores	II.141-151, 154	Friend	
<i>durgādhyakṣa</i>	II.155	- Qualities	II.37-39
- characteristics	II.155	G	
<i>Dūrvā</i> grass	I.127	<i>Gajānana</i>	I.29
<i>dvaiddhībhāva</i>	II.25, 28	- Description	I.1
<i>Dvaipāyana muni</i>	II.570	- Destroyer of Obstacles	I.1
		- Son of Śiva	I.1
E		<i>Gaṇeśa</i>	I.45
Earthen Pot		Garden Lotus	I.96
- making	I.179	<i>Garuḍa</i>	I.170
Elephant	I.176, II.371-374	<i>Gaurī</i>	I.47
- Adornment	I.118	- Arms	I.52
- Bees	I.120, 122	Gems	
- Chief	II.194f	- Misfortune	I.153
- Description	II.158-184	<i>Giridurga</i>	II.115-154
- Intoxicated	I.119, 122, 124-126	Governor of Fort	II.155
- King	I.121	Grape vineyard	I.138
- Lion	I.119	H	
- Sport	I.119f	<i>Hari</i>	
- Summer	I.121	- Boar incarnation	I.58
- Types	II.158	<i>Haricandana</i>	I.131
- Wild	I.118	Horses	
Expenditure	II.601	- Chief	II.196
		Hunting	
F		- Calamity	II.349-364
Faith	II.622f	I	
Firefly		<i>Indra</i>	II.583, 623
- Darkness	I.117	J	
- Skillful	I.116	<i>Jāhnavī</i>	I.53
Fish		<i>Janapada</i>	II.32
- Water	I.182	<i>Jātī</i> Flower	I.95
Fool	III.5-7	Jasmine Flower	I.95
Forbearance	III.8f	Judicial Magistrate	II.216
Fort		<i>Jyotirvid</i>	
- Calamities	II.325	- Characteristics	II.217f

K		- Subjects	II.394-412
<i>Kahlāra</i> Flower	I.94	- Bad Qualities	II.414
<i>Kākiñī</i>	II.482	- Bee	II.503
<i>Kākola</i> bird	I.110	- Black Snake	II.584
<i>Kalaśa</i>		- Calamities	II.320, 335-393
- Description	I.172	- Free	II.365-377
<i>Kaṁsa</i>	I.54	- Characteristics	II.1-22
<i>Kanaka</i>		- Daily Routine	II.197-202, 214, 221f, 244-263
- <i>Dhattūra</i>	I.187	- <i>Dharma</i>	II.510-513, 520, 611-613
<i>Kaṁcukī</i>	I.180	- Fruit	II.615
<i>Karīra</i> Plant	I.145	- Elders	II.541
<i>Kastūrīmṛga</i>	I.129	- Enemies	
<i>Kātyāyanī</i>	I.51	- External	II.417
<i>Kaustubha</i>	I.64	- Expenditure	II.598
<i>Ketaka</i>		- Gardener	II.505
- Auspicious	I.134	- Gods	II.483-495
- Leaves	I.134	- Indiscipline	II.500
<i>Ketakī</i> Flower	I.93	- limbs (seven)	II.197
Kettle Drum	I.184	- Prince	II.413
- Loud Noise	I.184	- Protégés	II.542
<i>Kimśuka</i>	I.146	- Punishment	II.496-498
King		- Relatives	II.536f
- Advice	II.506-509, 527-530, 532-535	- Secrecy	II.538-540
- Attacking Enemy	II.565	- Deliberation Venue	II.243, 261
- Conquering Enemy	II.561-564, 566f	- Servants	II.415f
- Death	II.571, 578	- Strengths	II.523-526
- Dice	II.521	- Success	II.433-438, 499
- Fears From	II.531	- Tortoise	II.584
- Messenger	II.591	- Vices	
- Relatives	II.519	- Problems	II.429-431
- Servants	II.522	<i>Kośa</i> = <i>Kośa</i>	II.32, 97-105
- Alertness	II.559	<i>Kṛṣṇa</i>	I.36
- Dūta		- Description	I.36-41
- Applying Knowledge	II.283-294	- Prayer to	I.54-58
- Attacking Techniques	II.378-393		

<i>Kubera</i>	III.36	<i>Mandara Mountain</i>	I.55
<i>Kūpa</i>		Mango	I.98
- Good People	I.163	<i>Mantrabheda</i>	II.538-40
<i>Kuṣaja Flower</i>	I.96	Member of the Assembly	
		- Characteristics	II.240-242
L		Minister	II.40
Lake		- Calamities	II.321
- Description	I.160	- Duties	II.306-319
<i>Lakṣmī</i>	I.55, 59	- Qualities	II.40-71
- Description	I.59f	Musk	
- <i>Jaladhijā</i>	I.28	- Description	I.167
- Prayer to	I.59f	- Fragrance	I.166f
Learned	III.2-4	- King of Nepal	I.165
Lion		- Meritorious	I.165
- Elephants	I.123f	- Mud	I.164, 167
- Hunger	I.125	- Shabby Appearance	I.166f
- Intoxicated elephant	I.124-126		
- Horses	I.123	N	
- Farm	I.123	<i>Nāgavallī</i>	I.148
- Scarecrow	I.123	<i>Nalinī flower</i>	I.96
Lioness		Neem Tree	I.143
- Pregnant	I.126	- Crow	I.143, 186
Lotus	I.98, 176	Nepal	I.165
- Bees	I.161	<i>Nīlakaṇṭha</i>	
- Description	I.161f	- neck	I.52
- Nectar	I.161	<i>Nimbavṛkṣa</i>	I.143
- Wealth	I.162		
Lotus Creeper	I.147	O	
- Bees	I.147	Ocean	
- Purity	I.147	- Depth	I.151
		- Fate	I.150
M		- Gems	I.152
<i>Mādhavikā creeper</i>	I.185		
<i>Maitrāvaruṇi Sage</i>	I.151	P	
<i>Mālatī creeper</i>		<i>Pañcāṅga</i>	II.200
- Bees	I.132	Parrot	I.140f, 146
<i>Malaya Mountain</i>	I.108	- <i>Kimśuka</i>	I.146
<i>Mallikā Flower</i>	I.97	- Raven	I.110
- Fragrance	I.133	- Voice	I.110f
<i>Mānasa Lake</i>	I.88	<i>Pārvatī</i>	II.577

- Mother	I.6	<i>Rohaṇa</i> Mountain	I.149
Peacock		Royal Messenger	
- Neck of Śiva	I.109	- Characteristics	II.272-282
- Voice	I.107-109		
Pearl		S	
- Greed	I.154	<i>Sabhāsada</i>	
- Ocean	I.154	- Characteristics	II.240-242
Physician		<i>Ṣaḍguṇa</i>	
- Characteristics	II.219f		II.2, 23, 510, 560
Poison		<i>Śaḍaṅgarakṣā</i>	II.418-428
- Evil	I.188	<i>Śāha(jī)</i>	I.7
- Speech	I.188	<i>Śāha(jī)</i>	
Pomegranate	I.142	- <i>Bhṛśabala</i> family	I.7
Prince		- <i>Chattrapati</i>	I.9
- Qualities	II.72-96	- Son, <i>Śiva(jī)</i>	I.8
<i>Purohita</i>		<i>Sahya</i>	
- Characteristics	II.215	- Mountains	I.11
Puzzles	I.192-194	- Geographical Location	I.11
Q		<i>Śāli</i>	I.141
Qualities		<i>Śallakīvrkṣa</i>	I.126
- Six	II.560	<i>Śālmālī</i> Flower	I.99
Quarrel	III.18	<i>Śāmbhavī</i>	
R		- Description	I.5f
<i>Rājadūta</i>		- Wife of <i>Śambhu</i>	I.5
- Characteristics	II.272-282	<i>Śambhu</i>	
<i>Rājanītiḥ</i>	II & III	- Composer	I.28
<i>Rājasevaka</i>		- King	I.28
- Characteristics	II.226-239	- = <i>Śiva</i>	I.33
<i>Rājya</i>		- Son of <i>Śiva(jī)</i>	I.15
- Limbs	II.32f	- Well-versed	I.15
Raven Bird	I.110	<i>Śambhuvarman</i>	
Remnant	II.606	- <i>Budhabhūṣaṇa</i>	I.16
<i>Revā</i> River	I.121	<i>Samdhi</i>	II.24, 26, 28
Rivers		<i>Samśraya</i>	II.25, 27, 29f
- Description	I.157-159	Sandal Tree	
- Flood	I.159	- Auspicious	I.131
- <i>Gaṅgā</i>	I.157	- Fragrance	I.131
- <i>Indrāṇī</i>	I.157	- Heat	I.130

- Yellow	I.131	Spies	
<i>Śaṅkara</i>	I.50	- Characteristics	II.202-212
- Description	I.50	State	
<i>Saptāṅgaṁ Rājyam</i>	II.32f	- Calamities	II.322f
<i>Saptaprakṛtayaḥ</i>	II.3	Statesmanship	II & III
<i>Śarad</i>	I.98	<i>Suhṛt</i>	II.32, 96
<i>Sarasvatī</i>		= <i>Mitram</i> = <i>Sahāya</i>	II.35-39
- <i>Bhāratī</i>	I.28	Sun	I.61
- Description	I.49	- Description	I.43
<i>Senāpati</i>		<i>Sūrya</i>	I.61
- Characteristics	II.188-193	- Description	I.61
Servant of King		- Prayer to	I.61
- Characteristics	II.226-239	<i>Svāmī</i>	II.32
Sesame seeds	I.177	- Root of Kingdom	II.33f
<i>Śeṣanāga</i>		Swan	
- Weight of Earth	I.169	- Royal	
Silk-Cotton Flower	I.99	- Discriminatory Power	I.17
<i>Śiva</i>		- Wisdom	I.92
- Description	I.2f, 33-35, 51	Sword-bearer	
- Husband of Daughter of <i>Himālaya</i>	I.2f, 5	- Characteristics	II.223f
- Flow of <i>Gaṅgā</i>	I.3	T	
- Friend of <i>Kubera</i>	I.2	<i>Tālīvrkṣa</i>	I.137
- Lover of <i>Kātyāyanī</i>	I.51	<i>Tāmbūladhārī</i>	
- Matted Hair	I.53	- Characteristics	II.225
- Moon on Crest	I.3	<i>Tauryatrika</i>	
- <i>Nīlakaṇṭha</i>	I.52	- = Music	II.425
- Son of <i>Śiva</i>	I.1	Thunder	
<i>Śivā</i>	I.46	- Elephants	I.175
<i>Śiva(ji)</i>	I.8	- Roar of a Lion	I.175
- <i>Buddha</i> incarnation of <i>Gopāla</i>	I.10	- Wild Boar	I.175
- Built Fortresses	I.11	<i>Tila</i> seeds	I.177
- Conquered Region	I.12	<i>Timi</i> Fish	I.115
- Coronation	I.13	<i>Ṭiṭṭibha</i> Bird	I.91
- Kingdom Description	I.14	Tongue	
Six Qualities	II.560	- Teeth	I.171
Snake		Tortoise	
- Description	II.191	- Female	I.178
- <i>Śiva</i>	I.191	Treasurer	
		- Characteristics	II.106

Treasury	II.331-334	W	
- Calamities	II.324	War	
		- Time and Occasion	II.295-305
U		Water	
<i>Umā</i>	I.30	- Description	II.168
<i>Umā-Śiva</i>	I.30-32, 34	Water Lily	I.94
Unabashed	II.604	Wealth	II.546f
<i>Uśanas</i>	II.48	- Desire	
		- Faults	III.11
V		Weapons	
<i>Vākpāruṣya</i>	II.339-342	- List	II.138-140, 154
Vices		Well	
- Exceptions	II.432	- Good People	I.163
Vidura	II.70		
Vigraha	II.24, 26,	Y	
28		<i>Yāna</i>	II.24, 29f
<i>Vināyaka</i>	I.44	<i>Yūthī</i>	I.185
<i>Viṣṇu</i>	I.56		
- Description	I.56, 58		
<i>Vṛtra</i>	II.583, 623		
			...